

310.4

2-96

*Donated
to the*

*St. Nerses Shnorhali Library
of
The Armenian Prelacy*

by

MR. AND MRS. KARL SOGHOIAN
of

DETROIT, MICHIGAN

910.4

3-196

արհի. արհ. արհ.

956.104
25 OCT 2011
0p2

1/0

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷԶԷՆ

ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ՄԷՆԶԵԻ ՍԵՒ ԾՈՎ

ԶԻՆՈՐԴԱԿԱՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՑԵՂԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆ ԸՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ՍՈՒՐԲ ԵՆՐՄԵՍ ԾՆՈՐՀԱԼԻ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY

Հեղինակ՝ Է. Ֆ. ՀՕՖՄԱՅՍԹԸՐ
Անգամ Սպալկովսի Աստրիական Բանակին
Գերմաներեն՝ Բարգմանեց՝ Ե Տ Ա Ն

106 պատկերներով, մեծ մասամբ հեղինակին
կողմէ տեղին վրայ առնուած, եւ 4
աշխարհացոյց քարտեզներով

Հրատարակութիւն Հ. ԿՕՇԿԱՐԵԱՆԻ
Եւ « ԿԻԹԷՄՊԵՐԿ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ » Թիւ 17

Կ. ՊՈԼԻՍ
1913

« Ex Oriente lux »

Արեւելքէն հուդայ Էդուար

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հեռուն Արեւելքի մէջ կայ գեղեցիկ ընդարձակ երկիր մը: Երկու ծովերու մէջաւոր տարածուած, յաւերժաձիւն կատարներով բարձրաբերձ լեռնաշղթաներէ եզերուած եւ թափանցուած, լայնածաւալ լիճեր կը կրեն իր անծառ լեռնագաւառները եւ ծնունդ կուտան ջուրի հոսանքներու, որոնք կ'ուղղեն ամէն կողմէ աշխարհի բաղաբակրթութեան ամենահին երկիրը՝ Բաբելոնստան, եւ դրախտանման պարտէզները:

Այս երկիրը կը կոչուի ՀԱՅԱՍՏԱՆ:

Անոր մասին ծանօթութիւնը կը հասնի մինչեւ ջրի ղեղի զրոյցը, որուն համեմատ բոլոր Հայկական լեռներուն ամէնէն բարձրին եւ ամէնէն ժողովրդականին՝ Արարատի վրայ գնաց կառչեցաւ նոյն նախապետին տապանը, ուրկէջ «դուրս եկաւ մէն մի արարած» բազմանալու համար երկրի վրայ»:

Պատմութեան մէջ կը մտնէ իբրեւ անկախ Հիթիթական-Հայկական պետութիւն մը, բայց քիչ ատենէն կտոր կտոր կ'ըլլայ, յետոյ կը միանայ եւ կրկին կը կոտարակուի Ասորեստանցւոց, Մարաց եւ Պարսից տիրապետութեան ներքեւ: Զմրան եղանակին, անոր ձիննապատ դաշտագետիններուն վրայէն կռիւներով ու տառապանքներով առաջնորդեց Քսենոփոն իր տասը հազարնոց գունդը մինչեւ Սեւ Ծով, եւ այդ երկրին այն ատենուան միջակին ու անոր բնակիչներուն վրայ տուաւ մեզի արժանընտիր եւ այսօր իսկ յաճախ գերազանց նկարագրութիւններով

2968-2011

պատկեր մը: Սեծն Աղեքսանդր իր կայսրութեան կցեց զայն. Աննիբադի յատակագիծերուն համեմատ ապառաժներով շարամանուած Արաքսին վրայ կառուցուեցաւ Արտաշատ օստանիկ քաղաքը: Յետոյ եկան Հռոմայեցիք: Անոնց իշխանութեան ներքեւ Հայաստան կը կազմէր Հին Աշխարհի յեղաշրջումներու անկիւնը եւ ամբողջ դարերու ընթացքին սահմանաճայրերու վրայ կործանարար պատերազմներու թատերաբեմը եղաւ Հռոմայեցիներուն եւ Պարթեւներուն միջեւ: Աւելի վերջերը ինկաւ Խալիֆաներու իշխանութեան տակ, Հուլադուի եւ Թիմուրի Մոնկոլները աւերեցին զայն, եւ վերջ ի վերջոյ մեծագոյն մասամբ Օսմանցիներուն ստացուածք դարձաւ:

Ասով կնքուեցաւ իր ճակատագիրը: Իր նոր տէրերուն տակ, կէս հազարեակ տարիներ անջատ մնաց ժամանակի ընթացքէն եւ ժողովուրդներու շարժումէն. մոռցուած էր: Վերջին ռուսեւթրքական պատերազմները եւ մանաւանդ տասնընիստ տարի առաջ Ապտիւլ Համիտի օրով խուժողութեամբ ջարդերը եկան իրենց սարսուռներով ապշափար աշխարհին յիշեցուցին թէ տակաւին Հայաստան մը կայ, բարձր մշակոյթով երբեմնի հզօր պետութիւն մը, եւ Հայկական ժողովուրդ մը, որ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներէն առաջին անգամ ինք քրիստոնէական հաւատքը դաւանեցաւ, եւ ինք միայն առանձինն երկու հազարեակ տարիներ անյողդողդ կառչելով քրիստոնէութեան՝ պահպանեց իր ցեղին միութիւնը ամենագլխի կռիւներու եւ գժտութիւններու հակառակ, բայց քրիստոնէական հաւատքին պատճառաւ իսկ պարտաւորուեցաւ հանդուրժել ամենաճանր ճնշումներու եւ հարստահարութիւններու:

Մեծ երկրի մը եւ ժողովուրդի մը դարերով բովանդակ աշխարհի կողմէն այս կերպով մոռցուելը հազուագիւտ երեւոյթ մըն է, որուն օրինակը չկայ Պատմութեան մէջ: Սակայն ճիշդ այս պարագան դրդեց զիս որ կրկին այցելութիւն մը տամ Հայաստանին, եւ այս առթիւ նաեւ իբրեւ զինուոր, Քսենոփոնի հայնայնութեամբ ցանցառ տեղեկութիւններուն համեմատ, իր արշաւանքին զինուորականօրէն հաւանական ուղղութիւնը բռնեմ եփրատի երկրամասէն սկսեալ մինչեւ ծովը:

Որոշումս անմիջապէս գործադրեցի. իմ տարիքս եղող մարդ մը պէտք չէր որ ձգձգէր:

Ուղեւորութիւնս վերջ գտաւ, նպատակիս հասայ, եւ ջերմ շնորհակալութեան զգացում մը կ'արթննայ մէջս այն բարեդէպ ճակատագրին հանդէպ, որ թոյլ տուաւ ինծի շատ բաներու ձեռնարկել իմ բազմայոյզ կեանքիս մէջ եւ ի գուլիս հանել:

Սիրելի՛ դ իմ մատեան, հաւատարմօրէն քեզի յանձնեցի ինչ որ զգացի եւ ապրեցայ: Հիմա աներկիւղ յաջորդէ՝ քու երէց եղբայրներուդ, Արեւելէն եւ ՀԱՐԱԽէՆ, եւ ԳԱՀՆՐԷՊԱՆՏԱՍ-Կ. ՊԱԼԻՍ, պատմէ՛ հեռաւոր երկրին եւ ժողովուրդին վրայ, անցեալին եւ ներկային վրայ, պատերազմի վայրերուն եւ ճակատամարտի դաշտերուն վրայ, աւերակներուն եւ վանքերուն վրայ, ձմեռնական խստութեան եւ գարնանային պերճանքին վրայ: եւ խիզախ առաջնորդ մը եղի՛ր մեզի տասը հազարին արշաւանքին վրայ ծովէ ծով, եւ ցոյց տո՛ւր մանաւանդ թէ, ո՛ւր եւ ի՛նչպէս երբեմն Քսենոփոն վտանգներու եւ կարօտութիւններու մէջէն իր գունդը տաքաւ անցուց Հայաստանի սառնապատ լեռներուն եւ դաշտագետիններուն վրայէն, ինչ որ գովեստ եւ դրուատիք յօրինեց իրեն եւ ամէնուն համար ալ անմահ համբաւ:

Առաջնորդէ՛ մեզի, մատեանս, որ չմոլորինք այլ ուղիով գտնենք եւ դաւանինք:

Լ. Յ. ՀՅԱՄԱՅՍԹՐԻ

Գրքիս հեղինակ՝ Լ. Յ. ՀՅԱՄԱՅՍԹՐԻ

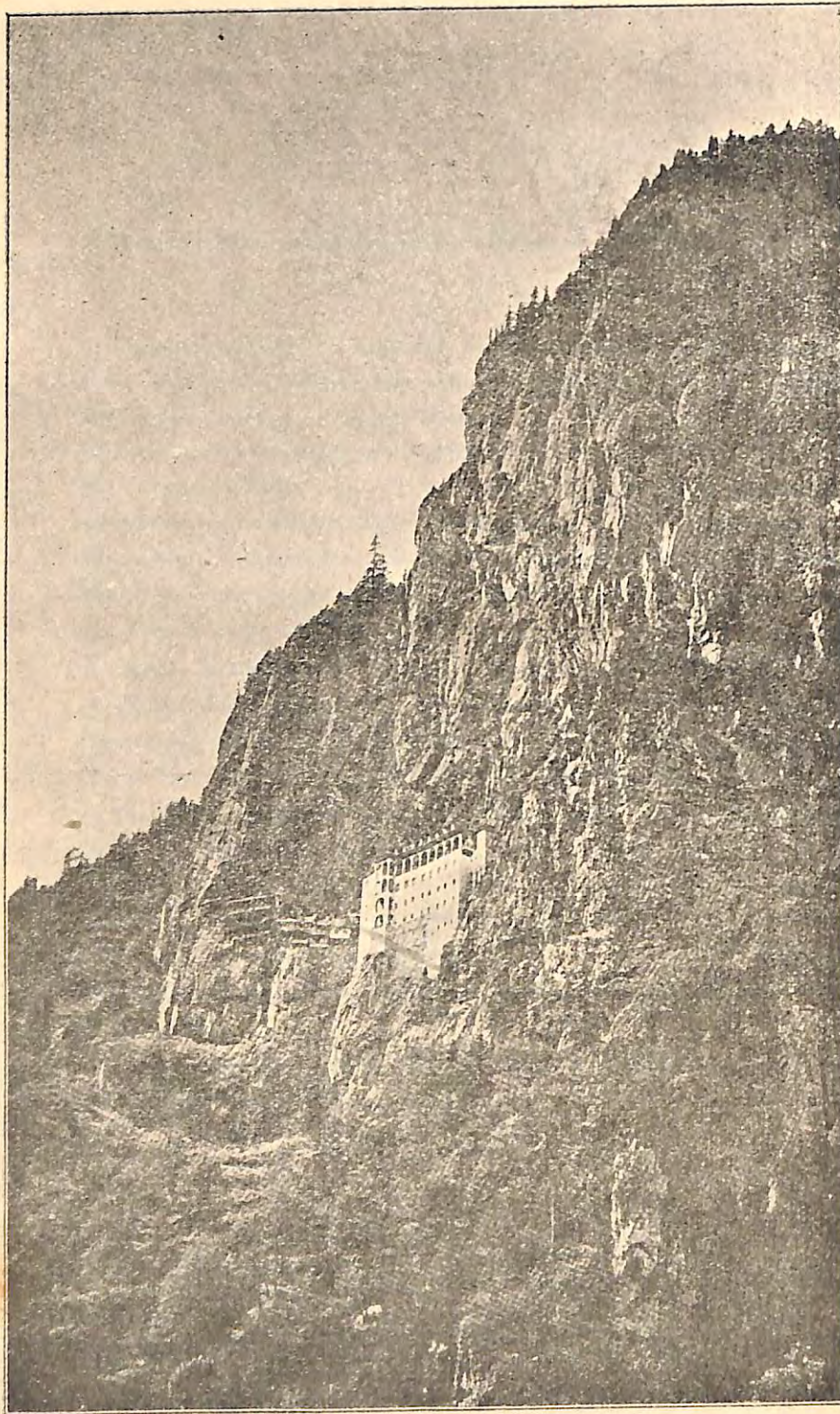
ԵՐԼՈՒ ԽՕՄՔ ՀՐԱՏԱՐԱՆԻԶՆԵՐՈՒՆ ԿՈՂՄԷ.

Նկատի առնելով գրքիս մեծ կարեւորութիւնը, զոր պատրաստած է Աստուծոյն գաւազանէն սպայակոյտին ամէնէն ձեռնհաս անդամներէն մին՝ յատուկ թեւադրութեամբը Աստուծոյ արտաքին գործոց նախարարութեան, հարկ դատեցլինք մենք եւս Հայ ազգին ծանօթացնել՝ հրատարակելով այս յոյժ շահեկան գործը: Վերջերս, Հայկական Խնդրին վերաբարձման առթիւ, Աստուծոյն գաւազանէն կառավարութիւնը հարիւր հազարաւոր օրինակներ տպագրել տալով, հրապարակ հանած էր որպէսզի իր ժողովուրդը մօտէն ծանօթացնէ Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդին անցեալին ու ներկային:

Երկար խօսիլ չենք ուզեր եւ կը ձգենք ողջխոյն հատարակութեան գնահատումին՝ **Հայաստանի ՄԷՋԷԳ** գիրքին մասին, որ կը խօսի Հայաստանի անցեալին եւ ներկային, Հայ ցեղին, Ֆիզիքական, բարոյական, ընտանեկան սովորութիւններուն ու ձիրքերուն վրայ:

Գրքիս ընագիրն է ՌԻԹՍՈՒՆ դրուշ, բայց մեր ընթերցողները պիտի կարենան տէր ըլլալ միմիայն ՏԱՍԸ ՂՐՈՒՇՈՎ, այն ալ իւրաքանչիւր պրակին 20 փարա վճարելով: Տպագրութիւնը շքեղ եւ մաքուր ըլլալու համար ամէն զոհողութիւն յանձն առած ենք: Գործը մեծածախս ըլլալուն՝ քիչ օրինակներ միայն տպագրած ենք, որով ամբողջանալէն վերջ գինը պիտի կրկնապատկուի, ուստի փութացէք պրակը գնել:

Միակ կեդրոնատեղի՝ Կ. Պոլիս, Պապը Ալի, Ճրդալ օղլու Խօգուշու, **ՀԱՅԿ ԿՕՇԿԱՐԵԱՆ** գրատուն, Թիւ. 9:

Սոմեկայի վանքը՝ ժայռերուն մէջ փորուած

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋԷՆ

«Դրիկնքը բարձր է եւ Զարը քնդարձակ է.»
(Ռուսական առած)

1. Հարաշային Ռոշսիա-Բօրի-Թիֆլիզ

Զերքեզուհի

Երբ մէկը եւրոպական Ռուսիոյ սահմանէն անցնի կա՛մ Վիրապէն, Ալէքսանդրովօ, կամ, ինչպէս ես անցայ 1905ին եւ այս անգամ, Կալիցիայէն Բօւլօցիսքա, բոլորովին ուրիշ աշխարհի մէջ ոտը կը կոխէ։ Որովհետեւ իրաւ է թէ Նոր Ժամանակի երկաթն ու ուղին շատ մը քարէշ փլցուցած է Ռուսիոյ սահմանածայրի սլաոերէն — բայց տակաւին իբր այն կը մնայ եւ աչքառու սլաուուար մը կը կազմէ Արեւմուտքին եւ Արեւելքին միջեւ։ Կը հասկնանք ասիկա արդէն իսկ անցնելով Ներսը

գլուխը ժանտարմոններով լեցուած անմաքուր եւ սաստիկ ցուրտ մաքսատուէն, ինչպէս նաեւ ճամբորդելով անծայրածիր միակերպ դաշտագետիններու մէջէն, բայց ամէնէն աւելի թերեւս ամէն կողմ գիտելով կեանքը ժողովուրդի մը, որ մեզմէ օտար է ոգիով, հաւատքով եւ լեզուով, կեցողութեամբ եւ սովորութիւններով:

Եւ այս տպւորութիւնը կը տեւէ. չի փոխուիր, նոյն իսկ հազարաւոր փարսախմներ կարելի է վերջ: Նոյնաձեւութիւնն ու տեղական պարագաները յոգնեցուցիչ ազդեցութիւն կը գործեն. դաշտանկախներու եւ գոյնեքու փոխութիւնը շատ քիչ անգամ միայն ուղեւորին կը խնայէ այլեւայլ գրկումներ եւ անհամբաւութիւններ: Այսպէս, այսօր իսկ տակաւին, հակառակ ժամանակին ամէն բան իրարու կապող ընթացքին, եւ հակառակ փոխադրութեանց միջոցներուն բարեփոխման, քիչ անգամ միայն զբօսաշրջիկ օտարականին ոտքը կը կոխէ ուսական հողին վրայ:

Եւ ինչպէս բայց ընդարձակ երկրին, նոյնպէս նաեւ ուսական բազմամարդ կեդրոններուն մէջ տարբերութիւնը նուազագոյն է, աչքին եւ ականջին համար հեզիւ հազ նշմարելի: Այս պատճառաւ հետեւեալը ա՛յլ աւելի կարեւոր երեւցաւ մեզի հետաքննել օտարներուն յայտարարութիւնները բովանդակ ուսական կեանքին վրայ: Բայց գծուարութիւնը, իմա ալ, ճիշդ այս կէտին մէջ կը կայանայ. որովհետեւ անթիւ անհամար գրուածներու մէջ կը կարդանք թէ անսակեաները ո՛րքան իրարմէ կը տարբերին, եւ ասիկա ոչ միայն ուղեւորներուն իրենց աչքով տեսածները պատմելուն եւ գատելուն համեմատ, այլ նաեւ Ռուսիոյ մէջ ընտելող օտարահպատակներուն պատմածին համեմատ: Շատ մը գործի տէր մարգիկ հոն կ'ապրին օտար ժողովուրդի միջեւ, որուն կարգուսարքը հրապոյր չունի իրենց համար, որուն լեզուն խոստ եւ խփալուր կ'երեւի իրենց, որուն ժողովրդային երգերը միակերպ

տաղտկալի կը թուին իրենց: Գովեստը եւ պարսաւը իրենց յաջողութենէն կամ անյաջողութենէն կը հասին յաճախ, բայց խնդիրը ա՛յն է թէ անոնք չեն շփուիր ուս ժողովուրդին հետ, եւ Սլաւական աշխարհը գրեթէ երբեք հայրենիք չըլլար իրենց՝ իրականին մէջ:

Այսու հանդերձ, Ռուսերուն նման մեզի անմիջական սահմանակից մեծ ժողովուրդ մը իրաւունք ունի պահանջելու որ յարափոփոխ երեւոյթներու համեմատ վերիվերոյ չլատուի ինքը եւ ո՛չ թէ օտարին՝ այլ իր սեփական քանակովը չափուի: Իր անցեալը եւ իր երկրին պարագաները պէտք է քննուին, խուզարկուին աշխատութեամբ եւ սիրով, մակերեսին ներքեւ գտնելու համար էութիւնը, անոր աղբիւրը, ժողովուրդին հոգին:

Գրէթէ քառասուն տարի առաջ, ուրիշցի ի վեր կը զբաղիմ ուս լեզուով եւ ուս գրականութեամբ այցելեցի Ռուսիա, ամէն անգամ որ կարելի եղաւ ինծի, եւ կէս երկվեցեակ անգամ այդ առասպելական երկիրը շրջեցայ ամէն ուղղութեամբ: Իմ վերջին երկու ճամբորդութիւններս տեղի ունեցան 1904ին եւ 905ին, հետեւեալը ուսեւձաքանական պատերազմին ատեն, իր յարուցած բոլոր բազմակողմանի տպւորութիւններով եւ տրամադրութիւններով: Ինծի համար այս անգամ աւելի հրապուրիչ երեւցաւ ընտրել միեւնոյն ճամբան, զոր 904ին բռնեցի Հարաւային Ռուսիոյ մէջէն գէտի կովկաս:

Պատերազմի տարիին, մինչեւ իսկ պատերազմը սկսելուն պէս, ամբողջ Ռուսիոյ մէջ հանրային կարծիքը վերջին ծայր գրգռուած էր: Հիմա շատ մեղմացած է, դարձեալ կը լսենք ծիծաղիլ, ինչ որ այն ատեն բոլորովին մոռցուած կը թուէր: Բայց ամբողջութիւնը անհելով չկարողացայ իրական տարբերութիւն մը գրասել: Նոյն թմրած, հեղձուցիչ եւ հոգիին վրայ ճնշող միջոցաւ ընդարձակածաւալ դաշտագետիններուն վրայ, եւ—խօսքս հոս Հարաւային եւ կովկասին վրայ է—քիչ անգամ կը տեսնուի որ մէկը լրագիր կարգայ եւ

քաղաքակրթութեան վրայ խօսի, ինչպէս այն ատենները: Ուղեւորութեան միջոցին, կամ այլապէս զանազան առիթներով, քաղաքակրթութեան վրայ խօսք բացի. բայց կարծես յանկարծ մղձաւանջ մը կը ծանրանար ներկաներուն վրայ: Իրարու երես կը նայէին. ուսերնին կը թօթուէին եւ լուռ կը մնային: Երբ անգամ մը մեծ շրջանակի մը մէջ, ուր գտնուողները ճշգրէ գիտէին իմ ո՛վ ըլլալս, բոլորովին աննպատակ կերպով յայտարարեցի թէ Տուման Հիմա ինծի աւելի բանաւոր կը թուի սկիզբները եղածին հետ բազմատեղով. եւ խօսքէն գործի դարձած կը թուի. ամէն կողմէ երեսո նայեցան շանթաւոր եղածի պէս, եւ քովս նստողը սիկարէթը մէկդի նետեց սա բառերը մըթմըթալով. «Չօրթ Վօսմի», «Գրո՛ղը տանի»:

Ահա այս էր ուսանական կարծեցեալ «սահմանագրութեան» վիճակը: Ռուս վաճառական մը այս մտայն կրկնեց ինծի հետեւեալը, որ կարծեմ Մարք Թուէնի խօսքն է. «Մեր երկրին մէջ հիմա ունինք երեք թանկագին ստացւած, որոնց համար Աստուծոյ ո՛րքան շնորհակալ ըլլանք դարձեալ քիչ է. այսինքն՝ խօսքի ազատութիւն, մամուլի ազատութիւն, եւ սակայն ոչ մէկուն եւ ոչ միւսին ծառայելու խոհեմութիւնը»: Ամէն պարագայի մէջ, ինծի կը թուի թէ այսօր Ռուսիոյ մէջ աւելի մեծ անխոհեմութիւն կայ քան թերեւս ուրիշ տեղ:

Ժանտարմոյին եւ ստիկանութիւնը, երկուքն ալ մասնագիտութիւն ըլլալու աստիճան կազմակերպուած Ռուսիոյ ներքին կեանքին նշանները, առաջուան չափ բազմաթիւ ըլլալու չէր, եւ ամէն պարագայի մէջ, առաջուան չափ անընտել չեն երեւոյր ինծի: Կայսերական արտոնագրով եւ բաց հասցէով կը ճամբորդէի, Կովկասի Փոխարքան գիտէր ճամբորդութեանս սկիզբը, ընթացքը եւ նպատակը, եւ սակայն կը զգայի թէ գննութեան տակ եմ, թէեւ ո՛չ այնքան որքան պատերազմի տարիին, երբ ստիկանի բան էր լրտեսութեան

ահաբեկումը — կը յիշեմ միայն գլխուս եկածները Էջմիածնի, Սամարայի եւ Օրէնպուրկի մէջ — բայց եղածը դարձեալ բաւական էր գիտակից ըլլալու համար թէ հսկողութեան տակ էի:

Երկրին անսովոր եւ տարաշխարհիկ հանգամանքը ամբողջութեամբ մեզի կը ներկայանայ անմիջական կերպով եւ ամէնէն աւելի մեր վրայ կ'ազդէ Գիէվի մէջ, որ Նովկորօտէն վերջ Իլմէն լիճին վրայ Ռուսիոյ բոլոր քաղաքներուն, Մոսկուան ալ բացառութիւն չըլլալով, ամէնէն հինը եւ ամէնէն ուսանական է: Այս պատճառաւ հոն ալ այցելեցի ամէն անգամ որ անոր մօտէն անցայ, եւ այս անգամ ալ չէի կրնար դէպի հոն շեղում մը կատարելը զանց ընել:

Արդարեւ ինչ հմայք կը պատէ եկեղեցիներու այս տարօրինակ քաղաքը: Օդը հիմաւի էր: Արեւը կը շողշողար անթիւ կանանչ, գունազեղ եւ ոսկեգրուագ գմբէթներուն վրայ, եւ լայնածաւալ ստանդէն գնացքին մէջ ճիւղէքէր եզերքներէն յորդելով իր յարածուն գորշ դեղին ջուրը գէպի ծով կը թաւալէր:

Երբ ման կուգայի Գիէվի գէպի բարձրադիր մասը, բերդը, որուն վրայ հաստատուած է Լավրա՝ ուսանական վանքերուն ամէնէն հինը եւ ամէնէն նշանաւորը, խաղաղիկ փողոցները ոգեւորուած գտայ գործի մարդոցմով. եւ քաղաքական-կրօնական բոլոր այն վատահամբաւ ցեղային կոիւնքներէն, որոնք դեռ քիչ ժամանակ առաջ իրենց արիւնհասեղ թատերաբեմը այս քաղաքին մէջ կը գտնէին, այսօր այլ եւս ո եւ է հետք չէր մնացած: Բայց

ամէն կողմ մեր աչքին զարնուողները վաճառականներն ու արհեստավորները չէին, որքան ալ կարե-

ւոր ըլլար ասոնց թիւը, ոչ ալ Փոքր Ռուս մշակներու եւ օրիորդներու երկներանդ հոյլը, կամ բազմաթիւ մուրացկանները, զինուորները, ոտտիկաններն ու ժանտարմաները, այլ քահանաներն ու ուխտաւորները:

Երբ Լավրայէն աչքերս ուղղեցի քաղաքին եւ գետին եւ ասկէց անդին մինչեւ Տօն եւ Վօլկա անվերջանալի կերպով տարածուող դաշտապետիններուն վրայ, Ռուսիոյ ամբողջ պատմութիւնը առջեւս կը կանգնէր կենդանի, Պետութեան ինչպէս հասեւ Եկեղեցիին պատմութիւնը:

Հոս, Քիէվի մէջ, կը գտնուէր Հին սլաւական կուսքերու պաշտամունքին գլխաւոր կեդրոնը: Բուրիքի տունէն սերած պատերազմատէր Սուիէթօպաւի որդւոյն՝ Վլատիմիր Մեծ Դուքսին իշխանութեան օրով յոյն վանականներ հազար թուականին Բիւզանդիոնէն Հոս, Տնիէքէրի ավանքներուն վրայ բերին քրիստոնէական հաւատքը, եւ քաղաքը «սրբացաւ» իշխանին եւ ժողովուրդին մկրտութեամբ: Հայաստանը միայն բացառութիւն ըլլալով, նոր վարդապետութիւնը աշխարհի մէջ ուրիշ ո եւ է տեղ չկրցաւ մուտ գործել եւ տարածուիլ անոնց ո եւ է գլորդումի ինչպէս Ռուսիոյ մէջ, գլխաւորաբար ա՛յն պատճառաւ, որովհետեւ Հին սլաւական հեթանոսութիւնը, որ իրականին մէջ Բնութեան պաշտամունքն էր, որոշ քրմական դասակարգ մը չունէր, նոր հաւատքին դէմ սուր պայքար մղելու կամ էնթրիկներ սարքելու համար:

Ռուսիոյ ամբողջ պատմութիւնը իր մեծ գիծերուն մէջ իմ կարծիքով կը պատկերանայ ռուս իշխաններուն վեհապետական կեդրոնին Նովկոբօտէն Քիէվ, Մոսկուա եւ Բեթերսպուրի փոխադրութեան մէջ.— Այս պատմութիւնը ցոյց կուտայ Պետութեան զարգացումը գէպի կէս եւրոպական իշխանապետութիւն՝ միտումով մը գէպի Արեւելք, գէպի ասիական Զարութիւն մոնղոլական ազդեցութեան տակ, եւ գէպի եւրոպական կայսրութիւն հետզհետէ բուն քայլեր անելով եւրոպայի

մօտենալու համար, — դարձեալ հոյն պատմութիւնը ցոյց կուտայ Եկեղեցիին գնացքը եւ զարգացումը գէպի Մետրապոլիտութիւն Բիւզանդիոնի Պատրիարքներուն տակ, գէպի անկախ Պատրիարքութիւն Պօքիս Կոստանովի օրով եւ վերջապէս Եկեղեցիին եւ Պետութեան ճուլումը Սուրբ Սինոդի հաստատութեամբ Մեծն Պետրոսի օրով: Վլատիմիրէն վերջ կայսրութիւնը երկու մասի պառակտեցաւ. դարեր սահեցան անհետ եղան:

Հարաւի եւ Հարաւային արեւելքի մէջ, Վերին Ասիոյ խորհրդաւոր ներքնամասէն, Թուրք-Մոնղոլական ժողովուրդներ վայրագ գունդերով, անգլիադրելի խուժումով, արշաւեցին Տնիէքէրի միւս կողմը տարածուած դաշտապետներուն վրայ՝ մինչեւ Եւրպայի սրտին մէջ, կառչեցան մ'նացին Վօլկայի բացառտաններուն մէջ, սրանք իրենց ասիական հայրենիքին հետ մերձաւորութեամբ եւ նմանութեամբ իրենց համար կրնային ամենամեծ հրապոյրը սնենալ: Անկէց դուրս, Ստորին Վօլկայի վրայ իրենց գլխաւոր կեդրոնէն, Սարայէն, մոնղոլական «տսկի հրտակ»ը ամբողջ երկու դար Ռուսերը իրեն հարկաւոր ըրաւ. անոնց թողուց միմիայն իրենց բնիկ իշխանները եւ հաւատքը, որ ազգային զգացումին եւ հասարակաց լեզուին հետ անխորտակելի կապ մը հիւսած էր արդէն ռուսական արեւելքին շուրջ եւ ժողովուրդը սուրբ վրայ կը պահէր այդ ժամանակի զարհուրելի աղէտքին մէջ:

Իվան Բալիթայի օրով 1328ին Մեծ-Դքսութիւնը Քիէվէն գաղթեց Մոսկուա, որուն անունը ատալին անգամ ըլլալով կը գտնուի ԺԲ. դարուն կէսին, եւ հետեւեալը Մոսկուա Քիէվի տեղ ժողովրդական եւ կրօնական կեդրոնը դարձաւ: Թերեւս Եկեղեցին իր ազդեցութիւնը սնեցաւ մայրաքաղաքին փոխադրուելուն վրայ. որովհետեւ մինչ Մոնղոլները ի հարկէ կը ջանային մեծ-դուքսերը հետզհետէ իրենց աւելի մօտը քաշել, յոյն-ռուսական Եկեղեցին ի՛նչ կարգին կը փափաքէր եւ կ'աշխատէր գէպի Արեւելք պրծիլ՝ խուսա-

փեղու համար Լատինական Արեւմտեան Եկեղեցիին ճընշումէն, քանի որ այս վերջինը աւելի հզօր էր, մասաւորապէս գերազանց եւ իր կառույցքին մէջ ամրապնդւոյ:

Մոսկովական Չարութիւնն ու Պատրիարքութիւնը զօրացաւ, մոնկոլական լուծը ինկաւ, եւ յոյն-ուսական Եկեղեցին ժողովրդական ուսական եղաւ: Բայց որքան Մեծ-Գուքսերն ու Պատրիարքները ձեռք ձեռքի տուած կը գործէին՝ կէս ասիական պետութիւնը պահպանելու եւրոպայի մասաւորական լուծին դէմ եւ ամէն նորութիւն մերժելու, ուսական Եկեղեցին այսպէս անջատուեցաւ Քրիստոնէութեան շարժումէն. Պետութիւն եւ Եկեղեցի քարացան:

Եւ ահա կ'երեւնայ, ի հեռուս իր ժամանակին, «գիշերային փոթորիկի պահուն կայծակի նման», Մեծն Պետրոս, առաջին կայսրը, հսկայ մը մարմնով ու հոգիով, բիրտ, բուն ու կոշտ, ուսական ոգին մարմնացումը թէ՛ ի բարին եւ թէ՛ ի չարն, եւ կը սկսի իր լայնարձակ աշխատութեան: Նորութիւններուն դէմ ամէնէն աւելի կ'ընդվզէր ժողովուրդին հետ սերտ կապերով աճող Եկեղեցին. բայց կայսեր կամքը չէր ձանձնար ունէ ընդդիմութիւն եւ խնդիր ու անվհեր յարձակեցաւ անոր ամենէն ներքին կեանքին վրայ, ժողովուրդին հանդէպ անոր դիրքը փոխեց պակսեցնելով անոր կալուածները, եւ Պետութեան հանդէպ ալ անոր դիրքը փոխեց. անձնական պատրիարքութիւնը ջնջելով, եւ հաստատելով Սուրբ Սինոդը, զոր ստորագասեց Պետութեան: Անտարակոյս ասիկա է Պետրոսի ներքին մեծագործութիւններուն ամէնէն արդիւնաշատը, որովհետեւ ասով Եկեղեցին ամուր կապեց Պետութեան եւ ժողովուրդին վրայ անորոշեցած անսահման ազդեցութիւնը յաւատ ծառայեցուց Ռուսիոյ ուժերուն միաձուլ զարգացումին, ներսէն եւ դուրսէն:

Մեծն Պետրոսի մէջ ծնաւ Ռուսիոյ ապագան: Բայց այսօր ալ տակաւին, ինչպէս այն ատենները, Եկեղեցին կը հակառակի կառավարութեան մէն մի նորացուցիչ

Ռիօնի ճափիճներուն մէջ խրճիճներ

սկարացած է, Պետութեան հետ կապուած ըլլալով: Ռուս ժողովուրդին կրօնական ազգային զգացումին հիմն ու կարեւորութիւնը կը կայանայ Պետութեան եւ Եկեղեցիին այս ձուլումին մէջ:

Քիչվ բառին բովանդակ նշանակութեամբ Եկեղեցիներու, քահանաներու, եւ ուխտաւորներու քաղաք մըն է, եւ կարելի չէ այցելել հոն առանց ուս Եկեղեցիին եւ անոր անհամար պաշտօնէից հետ զբաղելու: Այս վերջինները, աղքատ, տղէտ, եւ ամենամեծ մասամբ ալգոլի անձնատուր, հասարակ ժողովուրդին նման ստրկացած եւ խորհելու ու եւէ ազատութենէ զուրկ, ժողովուրդին հանդէպ մեր մէջ եղածէն էապէս տարբեր դիրք մը ունին, որովհետեւ ո՛չ այնքան իրենց թեմականներուն հոգեւոր խնամատարներն են որքան պաշտամունքին բեռնակիրները, եւ կը յարգուին իրենց պաշտօնակատարութեան եւ աստիճանին

ճիգին՝ իբրեւ արտայայտութիւն մը ժողովուրդին տոկունութեան, եւ յամառութեան, իբրեւ իսկապէս պահպանողական տարրը. միայն թէ իր ուժին մէջ

Համեմատ, ոչ թէ իրենց անձով: Ժողովուրդն ալ քահանաներուն չափ անհմուտ է հաւատքի վարդապետութեանց խմատին: Կրօնական հուսկագոյն հմուտութեան բաղձանքի տեսակէտով իր ամբողջ բարեպաշտութիւնը կը կայանայ լոկ արտաքին երեւոյթներու մէջ, ինչպէս սուրբերու յարգանք եւ սաստիկ պահեցողութիւն, եւ այս երկուքն ալ աւերիչ ազդեցութիւն մը կը գործեն ժողովուրդին վրայ բազմաթիւ տօնական անգործ օրերով եւ ըստ ինքեան յոռի ուտելիքներուն առաջ բերած ապականութեամբ: Այսու հանդերձ, դարձեալ Հայաստանը բացառութիւն ըլլալով, չկայ տեղ մը ուր եկեղեցին ա՛յն աստիճան տիրապետէ ժողովուրդին բովանդակ կեանքին վրայ որքան Ռուսիոյ մէջ, այո՛, ա՛յնքան ազգային եղած է ան որ իրեն համար ստեղծած է իր սեփական Տէր Աստուածը, «Ռուսերուն Աստուածը», իր սեփական Աստուածամայրը Քաղանի եւ Իբերի, եւ, մինչեւ իսկ սրբացուցած է Ռուսիան, որովհետեւ Ռուսը իր հայրենիքը Անգլիացիին կամ Ֆրանսացիին հման իր «Հին Անգլիան» կամ «Գեղեցիկ Ֆրանսան չանուաներ», — «Սուրբ Ռուսիա»ն կ'անուանէ, սուրբ՝ անոր մեծութեանը համար թափուած արիւնին, իր Չարերուն պատմութեան, իր եկեղեցիին եւ իր սուրբերուն շիրիմներուն պատճառաւ:

Եկեղեցիին ուժին վրայ այս ազդեցութիւնը Ռուսիոյ ոչ մէկ վայրին մէջ ա՛յնքան շատ կ'ունենայ մարդ, որքան երբ Քիէվի մէջ «սուրբ գոռ»էն ոտք կոխէ Լավրա վանքին ներքը: Հոս կը գտնուի ամենահին կեդրոնը սեւ կամ վանական հոգեւորականութեան, որ սպիտակ կամ աշխարհիկ հոգեւորականութենէն անջատուած է խստիւ եւ գրէթէ հակառակամարտ ոգիով, արտասովոր սակայն պատմութեան մէջ հիմնուած երեւոյթ մը: Որովհետեւ երբ Քրիստոնէութիւնը Յոյն վանականներու ձեռքով Ռուսիա եկաւ, ստոնք ալ ջանացին նոր երկրին մէջ իրենց ձեռքին մէջ միացնել ամենամեծ հոգեւոր ոյժը եւ պահպանել զայն, ուրիշ խօսքով՝ տիրապետող

վանական կղեր մը կազմել յունական դրոշմով, որուն դէմ քիչ ատենէն ստորին հոգեւորականութեան մէջ Ժողովրդային ոյժ մը պիտի բարձրանար. առաջինը եղաւ սեւը, վերջինը սպիտակը: Սեւ հոգեւորականութիւնը այսօր իսկ տակաւին իբրեւ տիրող դասակարգը գրէթէ միմիայն ինք կը վարէ եկեղեցիին առաջնորդութիւնը իւրացնելով վերին աստիճանաւորութիւնը, գրաքննութեան եւ հսկողութեան երթարկելով հոգեւոր ուսումներուն հաստատութիւնները: Եւ եռանդով կը պահպանէ այս իւրացումը: Ո եւ է մտաւոր զբաղում չեն ճանչնար ո՛չ վանականները, ո՛չ աշխարհիկ քահանաները, Բօքերը. եւ ասկէց խոստափելու պատճառներ ունին. որովհետեւ յոյն-ուղղափառ եկեղեցիին մէջ ամէն ինչ կարգի կանոնի տակ դրուած է, եւ հիմեկ ա՛լ աւելի քան ասկէց առաջ ո եւ է ազատ մտածում կը մերժուի իբրեւ վտանգաւոր պերճանք մը. հաւատքը ամուր է, հարցում եւ տարակոյս ո եւ է քննութեան պէտք չունին:

Երեսունը հինգ տարիներ վերջ Լավրայի մէջ կրկին այցելեցի սուրբ Անտոնիոսի քարայրը, ստորերկրայ, նեղ չորս կողմը պատերով նկուղ մը, կողմնակի փոքր վայրերով, որոնք մասամբ իբրեւ մատուռ կը ծառայեն, եւ որմափակ խուցերով: Ասոնց մէջ ատենօք կը բնակէին ճգնա-

ւորներ, որք մարդկային մտքին մէկ արտառոց մոլորութեամբը ողջ ողջ ինքզինքնին թաղեցին մինչեւ իրենց արտնոյցալ կաւային հո-

Քուեւայի: Ռիմնի վրայ ին մասը

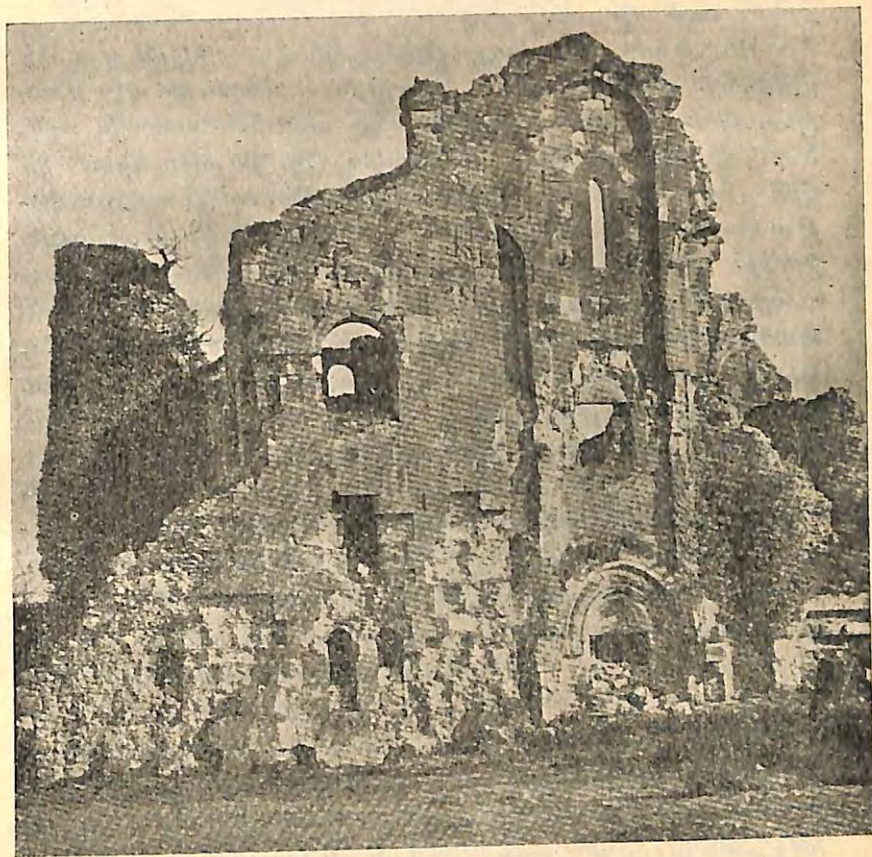
դին մէջ իրենց ապաշխարութեան գինը բարձրացնելու համար:

Հապա ուխտաւորն՝ րը: Տակաւին մեծ Տօնին ժամանակը չէր — Յուլիա եւ Օգոստոս — եւ սակայն վանականներու տաղաւարներով փակուած վանքին բակը անոնյամով լեցուած էր: Հարիւրաւոր մղոններ, թերեւս ուսական երկարատեւ ձմրան սառոյցին եւ ձիւնին մէջէն յոգնած քայլերով ասոնք հոս եկած են զրկումներով՝ լեցուն ճամբորդութեամբ եւ հալած մաշած մարմինով, գլխաբաց, փայտի կեղեւէ ոտնամաններով, ուսերնուն վրայ պատառատուն պատառ մը, գոյնզգոյն շապիկին վրայ դօտի մը կապած, կտուէ պարկը կոնակնին, եւ ձեռքերնին ուխտաւորի ցուպը: Հիմա իրենց նպատակին հասած են. մարդկային անարժանութեան ամէնէն յուզիչ արտայայտութիւնը եղող անմոռնչ երկրպագութեամբ կը համբուրեն սակեդրուազ երկնաբերձ մայր եկեղեցիին աստիճանները, եւ սրտածմլիկ հաւատքով: Ժողովուրդէն մի՛ առնէք իր հաւատքը: Որովհետեւ ի՞նչ պիտի ըլլան մարդկութեան բոլոր այն տառապեալ խաչակիրները, որոնք ամենադառն հոգերով քօղարկուած կեանքերնին կը քաշքշեն, բեռան տակ ընկճուած, ճզմուած, կրկին եւ կրկին խարազանուած անօթութենէ եւ ամէն տեսակ կարօտութիւններէ, եւ անողորմաբար առաջ քշուած իրենց թշուառութեան ընկերներէն: Որովհետեւ ի՞նչ պիտի ըլլան միլիոնաւոր եղկելիներն ու ծանրաբեռնուածները, զորս լուսեղէն հաստատութիւն մը իրեն կը կանչէ, երբ հաւատքը չըլլար, ինդիր չէ ի՞նչ ձեւով ալ ըլլայ, եթէ չըլլար մէն մի մարդկային հոգիի մէջ բոյն դրած յոյսը անդրաշխարհեան արդարութեան վրայ, որ հաւասար կը բաշխուի ամէնուն: Տառապողէն մի՛ առնէք իր հաւատքը, մի՛ յափշտակէք զայն, որպէսզի անմխիթար չգլորի իր անդունդին մէջ:

Եւ եղկելիներուն մխիթարութիւն եղաւ: Խոնկի ծուխին եւ կիսալոյսին մէջ աղօթեցին, եւ հիմա զուարթ

կերպարանքով դուրս կուգան եկեղեցիին դռնէն եւ սպիտակամօրու ծերունիի մը շուրջ կը հաւաքուին: «Օ՛հ ուրեմն, տղա՛ք, յառա՛ջ, յառա՛ջ դէպի տո՛ւն: Արդէն ժամանակ անցած է եւ ճամբան դեռ երկար է: Աճապարե՛նք, աճապարե՛նք:»

Քիչ վը տեսնողը բնաւ կանգ չառնելով Պանտական բացաստաններուն հարաւային եզերքին վրայ ճաղատ ու անհրաժեշտ կառուցուած Օտեսային մէջ: Առանց այլ եւ այլի հետեւաբար նստայ նախորդ ճամբորդութիւններէս

Ս. Գեորգ եկեղեցիին ավերակները

ինծի համար դժբախտաբար արդէն հանրածանօթ Բաշքին շոգենաւը, որուն պատկանելի արտաքին երեւոյթին վրայ ժամանակը առանց ո եւ է հետքի անցած գացած կը թուէր, հերոսի մասերուն մէջ թողլով անոր տիտղոսաւոր սեփականութիւնները, առնէսներն ու սեւ միջատները — չխօսելու համար ասանց միւս խաղակից ընկերներուն վրայ: Ամէն կողմ շոգենաւին մէջ կը վիստային տղաքներ, ըստ ինքեան զուարճալի եւ նոյն իսկ օգտակար՝ մարդկային սեռին յառաջացումին համար, բայց ծովային ճամբորդութեան առթիւ յոռի յաւելուած մը:

Սեւ ծովը դժնեայ ընկեր մըն է: 1904ին գրեթէ միեւնոյն ժամանակին — Ապրիլին — հայելիի պէս միապաղաղ եւ արեւատեսիլ էր, այս անգամ՝ սակայն աւեծուի եւ քիչ ատենէն փոթորկայոյզ յայտնուեցաւ, իմ հին բարեկամներս, դւիկները չէին երեւար, եւ փոթորկասէր ուրուները միայն հանգիստ կը թաւալէին ջուրին վերեւ: Խորիմի սովորաբար լուսաճաճանչ կաւճային խարակները, որոնց մէկէն, Արտեմիոսի նուիրական պուրակէն, Իփիգենի «Յոյներուն երկիրը փնտռեց հոգիով» եպլթայի «աքանչելի» թաւուսները, առատպեւհիւս կովկասի թաւաթուի դալարապեղ լեռնագօտին՝ էլպրուսի երկնապող ձիւնակամարով, — ամէն ինչ սեւ մառախուղի մէջ քողարկուած: Դասական ծովուն տիւնքը ժամանակաւ պարուրուած էին ծաղկեալ գաղթավայրերու պսակով մը, որոնք յունական ոգին եւ յունական քաղաքակրթութիւնը կը տանէին իրենց հետ, պատերազմասէր բնիկներուն հետ յաճախակի կռիւներու մէջ մարզուած եւ ջրգեղուած. այսօր ծովափունքը ամայացած է:

Բօթիի առջեւ մեկնեցայ ասանց ո եւ է ցաւի Բուշքինէն, իր բոլոր ճամբորդներուն համար ի սրտէ մաղթելով բարեյաջող գնացք, եւ կեանքիս մէջ երրորդ անգամ ըլլալով ոտք կոխեցի Անգրկովկաս: Ասիկա ամենահին ժամանակներու մէջ արդէն ծանօթ էր

Բոթիի վանքը: Ս. Մարիամի մայր եկեղեցին

թէ մոռացութեան մէջ ինկաւ, եւ անցեալ դարուն էր որ հորէն աշխարհի ուշադրութիւնը իրեն վրայ հրաւիրեց գրաւող Ռուսին հետ լեռնաբնակ ժողովուրդներուն բուռն մարտնչումներուն պատճառաւ:

Կողքիս վայրենի երկիր մը կը համարուէր: Պրոմեթէոս եւրոպայէն փախչող Յովը կը զգուշացնէր Կողքիացիներէն, որովհետեւ անոնք «պիղծ», մարդատեաց մարդիկ էին, որոնցմէ հարկ է խուսափիլ, եւ յոյն Արգոնաւորդները Տրոյական պատերազմէն շատ առաջ համբաւով ու աւարով հոս եկան աներկիւղ համարձակութեամբ:

Հին Փասիսը եւ այսօրուան Բօթին հաւանաբար երեք հազար տարի առաջ Միլէտացի գաղթականներէն հիմնուեցաւ: Ստրաբոն, որ ինքն ալ այցելած է հոն, կը գովէ անոր մեծութիւնը եւ պաղաքերութիւնը. շատ աւելի հին Հիպոկրատա սակայն անոր շրջակայքին վրայ հետեւեալ նկարագրականը կ'ընէ. «Փասիսի (Ռիոն) ցած գետինները ճախճախուտ են, տաք եւ անտառախիտ: Մարդիկ կ'ապրին ցիցերու վրայ հաստառած խրճիթներու մէջ, փայտէ եւ ճիւղերէ շինուած: Կը վայելեն արեւուն կիզիչ ճառագայթներէն հոտած տաք ջուր եւ տենդէ կը տառապին:»

Իրականին մէջ այսօր ալ ճշմարիտ է տարիկա: Սեւ ծովուն ամբողջ արեւելեան եւ հարաւային ափունքը տենդային է, Ռիօնի ճահիճներուն մէջ հաստատուած Բօթին ճիշդ կեդրոնն է, որմէ արտաբուրուած գոլորշիները ամէն ուղղութեամբ կը ճառագայթեն: Թէեւ այս պարագան քաջածանօթ էր ինծի, բայց տենդի մասին դիւրագլածութիւնս բանի տեղ չդնելով, ընդհանրապէս Բօթին ընտրեցի իբրեւ այս անգամուան ելքի կէտ դէպի Հայաստան իմ շրջագայութեանս համար, որովհետեւ կ'ուզէի անձամբ տեսնել Ռիօնի համբաււոր ճահիճները եւ այցեցել Քոթայիկա եւ Գղաթի վանքը:

Փոխադրութեանց եւ վաճառականութեան ծառայող գլխաւոր նաւահանգիստը խիստ թերի է տղմուսներուն պատճառաւ, եւ հարկ կ'ըլլայ շարունակ առաջ տանիլ զայն Ռիօնի բերած ցեխերուն համար: Ճամբորդ շատ քիչ կուգայ, եւ իրաւցնէ հոն այցելելիք ոչինչ կայ, որովհետեւ Բօթի իրապէս տխուր տեղ մըն է: Խողեր, սովալլուկ շուներ, մուրացկաններ եւ գլխովներ, որոնց ինչպէս ամէնուրեք ընդարձակ Ռուսիոյ մէջ անցորդները կը հանդիպին բանաւոր կարեկցութեամբ, կը դարձարեն գէշ սալարկուած փողոցները: Պաղարն ալ խեղճ է. ամէնէն աւելի տեսնելու արժանի բանը հոն պարսիկ արջապան մըն էր: Խոնավ տաք օդը կը կարկամէ մարդուն անդամները եւ կ'ազդարարէ շուտ մեկնիլ: Բայց տարօրինակ բան: Հոն ալ մարդիկ կը բնակին եւ գոհ են իրենց տեսակին մէջ: Գրէթէ անմիջական կերպով ճահիճներուն կից կը գտնենք իրաւցնէ սիրուն եւ մաքուր ալ պահուած հասարակաց պարտէզ մը՝ արեւագարձային տունկերով լեցուն. մակկոններն բացուած կոկոններով, պամպուկներ եւ շաքարեղէգներ, նաեւ բանի մը արմաւենիներ, որոնց ցանցառ ոստերուն տակ սիրակցորդ ամուլ մը շուք կը փնտռէր: Զբօսարանին ծայրը կը բարձրանայ աշտարակաւոր շէնք մը, քաղա-

քաղեալին պաշտօնական բնակարանը ուր բարեկամաբար հրաւիրուեցանք:

Քաղաքապետը պատմեց ինծի թէ երկարատեւ է ի վեր հոս կ'ապրի: Ամբասն եւ աշխան իրաւ է որ սասակ կերպով տենդ կը տիրէ, բայց բան մը չընեն—«նիչէվօ»—մարդ կը վարժուի. ուրիշ տեսակէտով, փառք Աստուծոյ, ամէն ինչ լաւ կ'երթայ, եւ անձի ու ինչքի ապահովութիւնն ալ հիմա ամէն սերիշ տեղէ աւելի մեծ է: Կրնայ ըլլալ: Բայց ասկէց առաջ, եւ մահաւանդ 1905ի խռովութիւններու միջոցին հոս եւ աւելի կամ նուազ բոլոր կովկասի մէջ գործը տարբեր էր: Շրջակայքը մահականէզի հանքատէրի մը, որուն պատահամբ հոս հանդիպեցայ, այն թուականին արեւ բարի օր մը, բաց պատուհանէն սամավարը գողցան: Աճապարանքով ոստիկանապետին դիմեց. բայց գործը գէշ գնաց: «Ի՞նչ կ'ուզէք, հայրիկ. սամավար մը վրայ գնաց քեզմէ: Ախ, Աստուած իմ, բան մը չէ ատիկա: Այս գիշեր հոս ձիեր, եգններ եւ ոչխարներ, նոյն իսկ ագնուական օրիորդ մը գողցուեցան: Եւ դուք հիմա կուգաք խեղճ

ու կրակ սամավարի մը համար: Մի'նեղէք զիս, եւ նոր մը գնեցէ՛ք»:

Այդ հանքատէրը պատմեց ինծի նաեւ թէ հանքը առատ է եւ գործաւորներու օրավարձը աժան է, միայն տանը հինգ րուպլի ամիսը. բայց այսչափն ալ կը բաւէ ամէն կերպով, որովհետեւ գործաւորը անուուազն տամբը հինգ րուպլ ալ կը գողնայ, սովո-

Խնկրեթացի գեղջուկ

բուժիչն մը՝ որմէ սիրտի չհրաժարի, հոյն իսկ եթէ աւելի բարձր ըլլայ վարձքը: Ժողովուրդին համար ամէնէն վատթար բանն է օրերով տեւող հարանիքները, որոնք անչափելի խնջոյքներով ամբողջ եղածը չեղածը կուլ կուտան, եւ յետոյ հոյն կերպով տօնուած. դրժ-բախտաբար անխուսափելի յուզարկաւորութիւնները:

Ռիօնի համբաւաւոր ցած գետինները, որոնց վրայէն երկաթուղին մինչեւ Գուլթալիս կ'անցնի ցած թուաբերէ, ընդարձակ են, մացառախիտ, կանանչ ճահիճներով եւ մօրուսներով, որոնց վերեւ կարծես բողոքարկուի պէս կը ցցուին գարշահոտ կապարադոյն օդին մէջ մէկ քանի մամուսպատ կաղնիի բուներ, անտանելիօրէն միակերպ եւ մեղամաղձոտ դաշտանկար մը: Ասիկա շատ մը մասերով ինծի կը յիշեցնէր քառասուն տարի առաջ իմ այցելած եւ տակաւին չյորցուած Բրիքէթի ճահիճները Պրէսթ Լիթօլսքի եւ Մօհիլէվի միջեւ: Հոս, ինչպէս հոն, աչքին կտրածին չափ, ո՛չ մէկ բնակութիւն, ոչ մէկ կենդանութիւն երկրի վրայ, ո՛չ մէկ թռչուն օդին մէջ, ո՛չ մէկ ձայն: Այս բնութիւնը թըշնամական եւ սպառնական կը կանգնի մարդոց հանդէպ, որոնք ոչինչ կրնան ընել անոր հետ:

Վերջապէս Բօթիի եւ Գուլթալիսի միջեւ կէս ճամբուն վրայ հաստատուն հողի վրայ կոխելով՝ մարդ շունչ մը կ'աննէ, կարծես հեղձամղձուկ ճնշումէ մը ազատուած, եւ կը վայելէ չորս կողմը հոյակապ, գարնանային պառնուճանքով շողացող ստեղծագործութիւնը:

Երկար ատենէ ի վեր անցած անհետացած է եօթանամամեայ պատերազմը Կովկասի մէջ, պատերազմ մը՝ ո՛չ այնքան մարդ մարդու դէմ՝ այլ գերահզօր բնութեան դէմ: Ռուսական կրկին արծիւը իր մագիլներով յաղթապանձ կը ճապռէ երկու երկրամասերը բաժնող կատարներն ու սպառաժները, եւ հովիտները խոր խաղաղութեան մէջ թաղուած են: Մնաց որ սակայն ես պատերազմի տիրող վիճակի տաւալութիւնը ունեցայ ամբողջ Անդրկովկասի մէջ, եւ գրէթէ ա՛լ

աւելի քան 1905ի խռովութիւններուն ատեն: Ամէն մէկ, հոյն իսկ ամենափոքր կայսրանի մէջ անխուսափելի եւ դաղնիգողը դիտուած ժանտարմ'ներէն զատ կեցած են զինուորական պահակներ քովնոր հրացաննին ցցած, ասոնց ետեւն ալ փախնորդ պահակազուռ մը, եւ բոլոր իմ ճամբորդութեանս միջոցին հանդիպեցայ բազմաթիւ խաղախ պահակաւորներու, որոնք թղթատարութեան ալ կ'ընկերանան. պատկեր մը որ բնաւ քաջալերական չէ ուղեւորական հաճոյքին:

Որչափ մօտենաս Գուլթալիսի, գրէթէ երեսուն հազար բնակիչներով, Ռիօնի յարաճուն հոսանքներուն եւ Կովկասէ մինչեւ հոս երկարող սարերուն փէշին վրայ սիրուն կերպով հաստատուած քաղաք մը, ամբողջ երկրամասը պարտէզի մը կը փոխուի: Այո՛, Գուլթալիս, Կողքիսի հին Այիա կամ Քիթէա մայրաքաղաքը եւ Մեղէայի հայրենիքը, ճմարտապէս պարտէզներու քաղաք մըն է, որուն խաղաղաւէտ բնակարանները հեռուէն հրաւէր կը կարգան ազնիւ պողատու ծառերու ազու կանանչին մէջէն, եւ կանաճեաներու, դափնիներու, մրտենիներու, մակնուկներու յորդառատ թաւուտին մէջէն: Գարնանային բովանդակ պերճութիւնը կը շողայ Սուրբ Գէորգ եկեղեցիին մամուհիւս աւերակներէն, ուր ընտիր կերպով սալարկուած ճամբայ մը կը տանի Ռիօնի աջ ափունքէն: ԺԱ. դարուն կիսուն Բիւզանդական-Հայկական սփռված շինեցին զայն Բագրատիոն Գ. իշխանը եւ իր բարեպաշտ տիկինը Հէլէնա՝ Բիւզանդիանի կայսեր աղջիկներէն մին, եւ երկու հարիւր տարիէ աւելի առաջ թուրքերը կործանեցին զայն: Սակայն իր փառաւորները անգամ տակաւին ցոյց կուտան շէնքին երբեմնի գեղեցիկութիւնը: Երբ կը զննէի կամարածեւ ընդարձակ յորինուածքին հերսերը, մօտակայ վանքի մը դպրոցին երգեցիկ տղոց ձայնը հնչեց: Վարժութիւն կ'ընէին յառաջիկայ զատկական տօնին երգեցողութեանց համար, եւ սրտառու շողեցողութիւն մը հերգործեց սուր եւ բարձր ձայներուն միջեւ դպի-

ընն խոր բամբը՝ «Կո՛սբօտի բօմբի՛լուի», Տէր ողորմեա՛: Յոյն օրթօտոքս եկեղեցիին ձայնական ծխարանին մէջ մեկամաղձիկ բան մը կայ, նոյնը նաեւ ուս ժողովրդական երգին մէջ: Տեղւոյն կիսալոյսին եւ խունկի ծուխերէն սեւցած ու աղօթողին վրայ ծանրացող սիւներուն եւ պատերուն շատ հեշտ կը պատշաճի հանդիսաւոր արտաբերումը սա՛ ցաւազին ձայնին — Տէր ողորմեա՛:»

Ս: Գէորգ եկեղեցիին երկայնքին տարածուող բարձունքէն քանի մը քայլերով կը հասնինք հին Իմերեթական արքայազդեակին աւերակներուն, ուրկէց հրաշալիօրէն կարելի է չորս կողմէն դիտել քաղաքը, ապառաժներուն անկիւնին մէջ մանչող Ռիօնը, Կովկասեան լեռնագօտիին գեղաձիր գիծերը՝ եւ մինչեւ միգամած ծովը ստորանկող Կողքիսական հարթավայրը: Բայց ուր որ երբեմն ընտանի էին փայլ ու տօն, ուր որ Կախեթի կարմիր գինին հո՞ծ խախտունքներու ատեն հրավառ կը հոսէր երակներուն մէջ, հիմա գերեզմանի լուսթիւնը կը թագաւորէ, եւ քարերը կը մհան բորբոսած: Զոյգ մը մեծղի մողէզներ կը սահին ոտքի տակէն — այլապէս ո՛չ մէկ շարժում. ամէն ինչ ամայի եւ լքուած:

Քուլթայիսէն գրէթէ քսան քիլոմէթր անդին սարին ծաղկաբոյր հովիտներուն մէջ փառաւոր գնացքէ մը վերջ մեզ կ'ողջունէ Գղաթի վանքը, ողջոյն մը Իմերեթիոյ թագաւոր «Նորոգող» Դաւիթին, ԺԲ. դարուն սկիզբները: Բալխիբիս (Թրոյքա) խտտերախ երկայնատուն ձիերը սանսարձակ քառասմբակով կը բռնեն բարձունքը: Պարիսպին մէջէն նեղ դուռ մը կայ միայն, զոր կրկնակի բաղխումներէ վերջ միայն կը բանայ մեզի խման դռնապան մը, քանիցս խնամով ծակէն նայելէ վերջ: Կէս օր է, եւ արեւը կը թխտէ ընդարձակ բակին խոտախոտ սալայատակին վրայ: Քանի մը վանականներ ժուռ կուգան աչքերնին վար կախած, աղօթագիրք եւ վարդարան ձեռքերնին: Ոչ ոք կարեւորութիւն կուտայ

ինծի, եւ ոչ ոք կը խօսի, որովհետեւ միաբանական կանոնը լուսթիւն կը պատուիրէ:

Ճիշդ վանքին բակին մէջտեղ կը բարձրանայ Ս. Մարիամ մայր եկեղեցին, աւաղաքարի կոյտերէ ագուցուած եւ բուն վանքէն հարիւր տարի աւելի հին: Ներքին մասը սովորական կերպով խաչաձեւ, մինչ պատերը ծածկուած են իւզաներկերով եւ սուրբի պատկերներով: Նրբաձայն եկեղեցի կը հրաւիրեն զանգակները, բայց բոլորովին թափուր կը մհայ. զոյգ մը վանականներ միայն ծնրադիր կ'աղօթեն. այս է անոնց միակ զբաղումը, եւ ասիկա ամէն օր երկու ժամ առաւօտուն, կէս օրին եւ իրկունը, սակայն ներկայ Մեծ պահոց մէջ ամէն ժամ փոխն ի փոխ անընդհատ գիշեր ցերեկ: Կարելի է հաւատալ որ այսքան առատ աղօթասացութիւն մը պէտք է բաւական ըլլայ ամէնէն յամառ մեղքերուն ապաշխարութեան: Բայց գործը այսպէս չէ, որովհետեւ հոն ա'յն աստիճան եռանդուն բարեպաշտներ կան որ եկեղեցիին մէջ աղօթելէ վերջ իրենց խոցը կը քաշուին եւ ի ծածուկ սատանային փորձութեան գէժ մեկ հոգիին փրկութեան ապահովութեան համար կը շարունակեն, որչափ ատեն մարմնին տկարութիւնը ներէ:

Մայր եկեղեցիէն ոչ շատ հեռի կը գտնուի Դաւիթ թագաւորին կիսափուլ դամբարանը եւ մօտն ալ վանականներուն բնակարանը: Ներս մտայ, լուսաւոր վայր մը. լրջադէմ խցաբնակը աթոռ մը ցոյց տուաւ, անբնակ թերայարդար սրահին մէջ միակ աթոռը: Պատուհանին մօտ աղօթարանին վրայ դրուած է եկեղեցական հօր մը գործը. բացուած թերթերը ժամանաւ կէն դեղնած են, անվրէպ նշան մը թէ բարեպաշտ ընթերցողը հասուն խորհրդածութեան նիւթ ըրած է սուրբ խօսքին խմատը եւ զգուշացած է մտքին անդորրութիւնը վրդովող մեղանշական աճապարանքէ:

Վանքերը անդիմադրելի հրապոյր մը ներգործած են միշտ իմ վրաս. ե՛րբ եւ ո՛ւր որ կրցած եմ, այցե-

լաճ եմ անոնց, եւ ճամբուս վրայ հանդիպած ո եւ է վանքի մէջ ներս չմտած չեմ անցած: Իրաւ է որ վանական կեանքին հազուադէպ եւ առարկաները իր օրէնքներուն, յոյսերուն եւ նպատակներուն նման ամէնուրեք միեւնոյնն են, եւ կը սարքերին միմիայն ուժի սպառումի չափէն, զոր մարդ անհրաժեշտ կը նկատէ մահացնելու համար ամէն ինչ որ աշխարհային է, եւ մերժելու համար ո եւ է մեղսահրապոյր ազդեցութիւն փրկութեան ճամբէն: Յայտնապէս հոս յաջողած են այդպիսի ուժի առատ չափ մը ձեռք բերել. սուրբ եղբայրներուն ամբողջ երկրաւոր գոյութիւնը խտամբեր միաբանական դաստիարակութեամբ միմիայն անդէնականին նուիրուած է—թէեւ քոստ ոչխարներ ալ պահաւելլալու չեն անոնց մէջ:

Վանականը միշտ լուռ կը կենար առջեւ: Միակ բանը զոր դժուարաւ կրցայ քաղել իր բերնէն, ա՛յն էր թէ այդ պահուն Աբբասայր մը եւ ինը եղբայրներ միայն կային, թէ հինգ տարի առաջ «Յեղափոխութեան տոն» լեռնաքնակ ժողովուրդը վանքը թալլեց եւ այս պատճառաւ անկէց ի վեր գողերու դէմ պաշտպանութեան համար պահակ հաստատուած է: Եւ պատահանէն ցոյց տուաւ ոստիկան մը, որ թմբի մը շուքին տակ թեւը գլխուն տակ, կռնակին վրայ պառկած էր, եւ ճայնաւոր խորդալով արդարի քունը կը քնանար, արդարեւ ամէնէն խելացի բանը զոր «պահակ» մը կրնար բնել քունի այս հաստատութեան մէջ: Երբ կը մեկնէ խուցէն, դրան վրայ կարգացի ճգնաւորական աշխարհատեցութեան ազդը. Մահուան վրայ մտածէ:

Ամէն ժամանակ եւ ամէնուրեք եկեղեցին ըմբռնած է բնութեան համակերպիլ գովելի հնարամտութեամբ մը իր հիմնարկութիւններուն համար: Այսպէս Գղաթի վանքին դիրքն ալ գեղեցիկ է, եւ անկեց տեսարանը հիանալի է իմերեթիոյ արեւոտ բլուրներուն եւ հովիտներուն վրայ. կշտապինդ կանանչ մը հագած են եւ երկնակապոյտին մէջ ցցուած կովկասեան լէպրուսի գօտիէն բարձրադիր, մեր Ալպեաններուն չափ հիւրամերժ եւ անջրգի, բայց աւելի բարձր, աւելի վայրի եւ աւելի մեծավառ:

Դէպի Թիֆլիզ ուղեւորական գնացքը կրկնապատիկ հրապուրիչ է, հողամասի եւ մարդոց տեսակէտով: Արեւատողոր կողքինեան հարթավայրէն դուրս կը բարձրանայ երկաթուղին անառապին նեղ հովիտներու մէջէն, ուր բալենիի եւ յասմիկի ծաղիկները դուրս կը ժայթքեն մութ կանանչէն եւ ժանտաթղթնին կը պարզէ իր ատամնաձեւ խոշոր թերթերը, Սեւ եւ կասպից ծովերուն միջեւ ջուրերու բաժանումը կազմող Սուրամ սարին կռնակը, երկար փապուղիով մը կը կտրէ գայն, եւ խոնարհելով ապա կուրի հողամասին մէջ՝ կը մօտենայ Թիֆլիզի, որ իր յարափոփոխ գաշտանկարներով յաճախ Ալպեանները կը յիշեցնէ: Եւ ահա մարդիկը: Ճշմարտապէս փառաւոր կերպարանքներ, աճումով, կաց ու դիրքով եւ պատկառանքով անպարսաւ Հայեր, իրենց ճերմակ գառնենի գլխակներով: Կայաբանները լեցուն կեանքով ու յորդումով, բայց նաեւ լիք զինուորներով եւ ժանտարմներով. Թիֆլիզի մուտքին առջեւ զինուորական սահակներ ցանկապատի նման կը կենան ցից սուխներով կառախումբին երկայնքը, ինչպէս ատենօք Պաքու համեւելուս, ա՛յնպէս սր մարդ կրնայ իրապէս կարծել թէ խռովայոյզ քաղաքի մը մէջ մտած է:

Խազախ

Վրացուհիներ

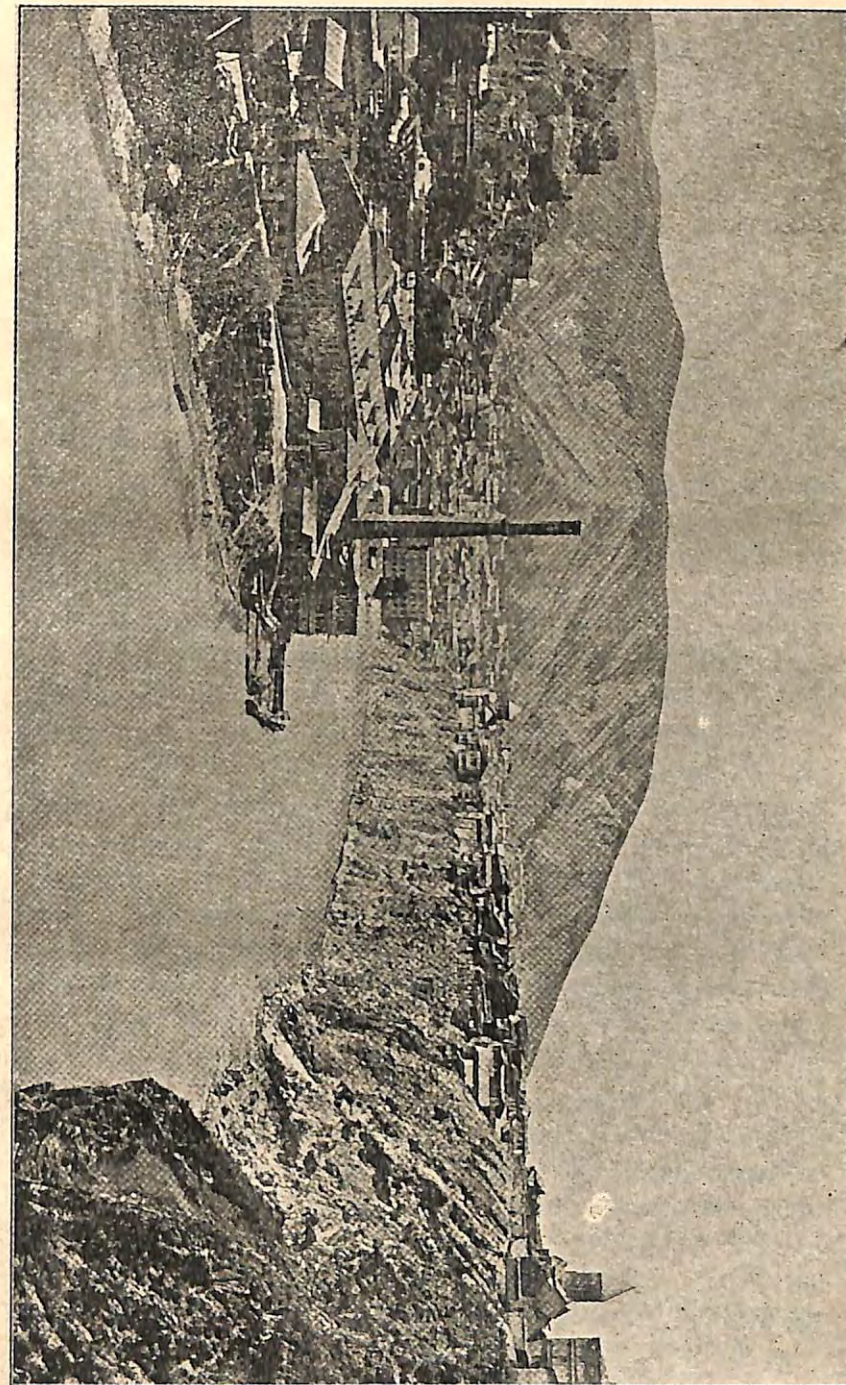
Շղարշո՛ւ ետեւ 'սետե' ,
 Ինչո՞ւ կը քողարկուիս :
 (Միրզա Շաֆի)

Գործին վախճանը գովելի է :
 (Առակը Սողոմոնի)

2. Թիֆլիզ – Կարս

Արեւելքի միւս քաղաքներուն համան Թիֆլիզ չի կրնար պարծիլ հստակեամբ եւ մեծ անցեալով: Որովհետեւ Միջին Դարու մէջ միայն երեւցաւ իբրեւ կեդրոն Կրուկնեան (Կիւրճի) թագաւորներու, կրկին եւ կրկին կործանեցաւ հախառիական ժողովուրդներու շարժումներէն եւ սլարսկական արշաւանքներէն, եւ իր

Թիֆլիզ

«Հայաստանի մէջէն»

երբեմնի փայլին իբրեւ վկայ պահած է մեզի միայն չին դղեակին բարձրագիւր լայնանիստ աւերակները: Թիֆլիզ երկայնաձիւ տարածութեամբ հաստատուած է ցիւց լերկ ապառաժներու միջեւ փրփրոտ Կուրի նեղ հովիտին մէջ Եւրոպայի եւ Ասիոյ սահմանին վրայ: Իրարու կը միացնէ Արեւմուտքն ու Արեւելքը: Վրացի ճարտարապետութեամբ իր բազմաթիւ եկեղեցիներն ու աշտարակները, ուսական սպիտակ շէնքերով ընդարձակ սրղոտաներն ու հրապարակները, եւ ա՛լ աւելի իր նեղ, յաճախ ցիւց փողոցներն ու փողոցիկները իրենց յարածով երկներանդ ժողովրդային կեանքով Արեւելքի յատուկ լիալիր լոյսի մէջ՝ նախորդ ճամբորդութեանս հին հրապոյրը ներգործեցին վրաս. բայց դժբախտաբար այս անգամ — Ապրիլի կէսը — դեռ շատ ետ մնացած էր բոյսերուն աճումը, ինչ որ կոշտ հակապատկեր մը կը կազմէր Կողքիս գարնանազուարճ հարթադաշտին եւ Սուրամի անտառախիտ բարձունքներուն. ո՛չ մէկ տերեւ ծառերուն վրայ, փողոցներուն մէջ հով ու փոշի: Միրգա Շաֆիի սիրազեղ եւ գինեթաթախ նուագներուն մէջ շռայլօրէն երգուած քաղաքին հրապոյրները չկային, որոնք հախորդ անգամուն շատ մը օրեր կաշկանդեցին զիս հան, այլ այս անգամ ջանացի միայն Կարսի ճակատամարտի դաշտերուն ու Անիի աւերակներուն այցելութեանս համար հարկ եղած օժանդակութիւնը ձեռք բերել, առանց որուն ընդարձակ Ռուսիոյ մէջ ոչինչ կարելի է ընել, եւ յետոյ հարկ եղած պատրաստութիւնները կատարել Հայաստանի անքնակ հողամասերուն մէջէն կառքով ու ձիով շաբաթներ տեւող կարաւանական մտածուած ճամբորդութեան համար:

Կառավարական իշխանութեանց մօտ յանձնարարութեան գալով, մեր արտաքին գործոց պաշտօնատուներ Պերլինի մէջ ինծի հաղորդած էր թէ Կովկասի Փոխարքան Ռուս կայսերական կառավարութենէն հրահանգ ստացած է ամէն կեցալով օժանդակել ինծի հպատակիս համեւելու համար: Եւ արդարեւ ամէն ինչ կարելի եղաւ

ծին չափ հեշտ գնաց, սակայն դարձեալ տեսակ մը ձգձգութեամբ, որովհետեւ կովկասի փոխարքան կոմս Վօրօնցով Տաշքով ժամանակէ մը ի վեր ծանր հիւանդ էր եւ գործերը յանձնած էր իր օգնականին՝ ծերակուտակոմս Պալթաչիի, որ պարտաւորուած էր ամէն բանի վրայ տեղեկութիւններ քաղել:

Ճամբորդութեան համար նախ եւ առաջ ծառայութեանս մէջ առի՜ն ճարտար թարգման մը, որ սահուն կերպով կը խօսէր ռուսերէն, թուրքերէն եւ հայերէն, եւ անոր օգնութեամբ գնումներու ելայ, սկսեալ ճամբու անկողինէն մինչեւ պատաստի չուանն ու լուցիկին: Այս զբաղումներն ալ բաւական ժամանակ կը բռնէին, թէեւ ես շատ մը փորձառութեամբ ճշդիւ գիտէի թէ ի՞նչ պէտք է ընել պիտանացու ոչինչ մոռնալու համար: Ազատ ժամերուս առանց յոգնելու կը շրջագայէի Պարսիկներուն եւ Վրացիներուն թաղերը: Հայեր, գիւղացիներ, բազմաձայն վերարկուով եւ գաւառի վաւով, Չէրքէզներ, թաթարներ, Բօբեր երկայն պատմութեան հերով եւ մազերով, մուրացիկներ քճքճեալ սանամաններով եւ պատառասուն զգեստներով — ամէնքը կը խուժէին աղմկայոյզ, եւ կը քաշուէին միմիայն փութկոտ քայլերով եկող գացող զինուորներուն առջեւ կամ իրարմէ յանկարծ կը բաժնուէին անվերապահօրէն հետապնդող խաղախ պահակներուն առջեւ:

Այս անգամ ալ մեծ բան մը չտեսայ շատ գովուած Վրացուհիներէն, տեսածս ալ քիչ բացառութեամբ այնքան հրապուրիչ բաներ չէին: Արեւելքի քողարկումը բաց կը թողու միայն ճակատը եւ մանրիկ ոտքերը բարձր գարշապարով ոտնամաններու մէջ: Սակայն մերթ ճերմակ շղարշին տակէն թուի հոգեւից աչքեր կը կայծկտան եւ կ'արթնային սա ըղձանքը. «Շղարշդ ետեւ հետէ՛»:

Վերջապէս ճամբայ ելլելու կազմ եւ պատրաստ էի, երբ կոմս Վօրօնցով Տաշքով հաղորդեց ինծի թէ իրաւ է որ ինքզինքը շատ տկար կը զգար, բայց պարտք

կը համարէր ուրիշ օր մը կէս օրին ընդունիլ զիս, եթէ մ'նամ տակաւին եւ եթէ կը փափաքիմ տեսակցիլ իրեն հետ, որ անկողին ինկած է: Ուրիշ կերպ կարելի չէր ընել, եւ վեց տարի առաջ եղածին նման, գացի Կօլօվինոքի Հրապարակին վրայ հաստատուած փոխարքայական պալատը, որուն առջեւ հրացանը ուսերնին կեցած էին բաւական թուով պահակներ: Կարմրագլետ խաղախ թիկնապահը անմիջապէս առաջնորդեց զիս կոմսին ննջա-

Թիֆլիզ. Թամարուհի

լանը. թէեւ յայտնապէս կը տառապէր անկողինին մէջ, զիս ընդունեց արտասովոր համակրու թեամբ եւ ըսաւ թէ արդէն անունս իմացած էր եւ շատ ուրախ է ո եւ է կերպով ինծի օժանդակելուն վրայ: Երբ գրէի թէ մէկ ժամ խօսակցութենէ վերջ հրաժեշտ առի, անգամ մըն ալ խոստացաւ իմ գործս անձամբ կարգադրել, որպէս զի բոլորովին ապահով ըլլամ թէ

ամէն տեղ ամէն ինչ պատրաստ պիտի գտնեմ: Ժամանակացոյցին համեմատ Թիֆլիզէն Կարս օրը երկու անգամ կառախումբ կայ, մին կէս օրէ վերջ եւ միւսը գիշերը: Շրջակայքէն բան մը տեսնելու համար, որովհետեւ ասկէց առաջ ծանօթ էր ինծի միայն մինչեւ Աղեքսանդրօքի կէս ճամբան, կէս օրէ վերջի կառախումբը ընտրեցի եւ կ'ուզէի ճամբայ ելլել: Բայց հոր արգելք մը ելաւ մէջտեղ, անցաւ իրը: Այո՛, ըսաւ

թարգմանա, այնքան շուտով վիզէ ընել տալ կարելի չէ, եւ ամբողջ թէեւ ութսուն կողակէ միայն, բայց հինգ բուլլիէն պակասով չի վերջանար, որովհետեւ կաշառել պէտք է բոլոր քարտուղարները: Ուստի կը մ'նար ինծի միայն վաւթով անձամբ ոստիկանութեան դիմել, ուր անցագրի գիւտներ մարդոցմով լեփլեցուն գտայ: Երբ այն խոնաւ սենեակին մէջ չորս կողմն կը գիտէի, լաւ հագուած մարդ մը ակամջիւ վախաւց թէ ամբողջ վեց ժամէ ի վեր կը սպասէ եւ այսօր ալ պիտի չկրնար մեկնիլ: Ութը կամ տասը գրասեղաններու առջեւ նստած էին նոյնքան երիտասարդներ եւ բաներ մը կը մրտէին, գլուխնին թուղթին վրայ, եռանդով:

Ինչպէս Արեւելքի մէջ, Ռուսիոյ մէջ ալ ժամանակին յարգը չեն գիտեր: Ռուսերէն լեզուին մէջ «նի-չէվո» (ոչինչ) բառէն զատ, որ ամէն հնարաւոր նշանակութիւններուն կը հանդուրժէ, չկայ ա'յնքան շատ գործածական կամ աւելի չարայար գործածուած բառքան «սըչաս»ը, հէնց ա'յս բառիս Սմէն ինչ «սըչաս» կ'ըլլայ կը լմ'նայ, բայց ամէն ինչ յաւիտենականութիւն կը տեսէ: Քանի որ այս անիծեալ բառը գործածական կը մ'նայ, Ռուսիոյ մէջ առաջ երթալ կարելի չէ եւ չըլլար:

Ուղղակի դիմեցի ոստիկանապետին, եւ ինչ տեսնեմ. ձեռքի մէկ շարժումով ընդունեցի անցագիրը, վճարեցի ութսուն կողակէ, որ ուզող ալ չեղաւ, եւ հպարտութեամբ մեկնեցայ պաշտօնատունէն ոստիկանապետին օգնականին կողմէ միջեւ սանդուխ առաջ. հորդուելով, խեղճ սպասողներուն խոնարհ յարգանքներուն տակ: Արդարեւ այսօրուան օրս աւելի դիւրին է Ռուսիա երթալ եւ անկէջ մեկնիլ: Ամէն պարագայի մէջ անցագրի այդ անիծեալ գրութիւնը առաջուան չափ կը մ'նայ. աս ինքնին կը բաւէ հրաժարիլ տալ հոն ճամբորդելէ:

Հապա կաշառուելու կերպերը եւ անթիւ անհամար ստորին պաշտօնեաները, «Չինովնիքները»: «Արեւելքէն

եւ Հարաւէն» գործիս մէջ արդէն այս մարդիկը ցոյց տուած էի իբրեւ Ռուսիոյ քաղցկեղը, իբրեւ անմիտ մնապարծներ, դէպի վերերը սողոսկող իսկ դէպի վարերը կոշտ ու ամբարտաւան, եւ հիմակ ալ ճիշտ նոյն տալաւորութիւնը ունեցայ կրկին: Անհատաւորէն սգէտ են: Անոնց հետ գործ ունեցողը աղէկ կ'ընէ կատարինէ Բ.ի խօսքը բռնելով հիմակ ալ. «Շատ մարդիկ կան Ռուսիոյ մէջ որ չեն գիտեր թէ ծովային քաղաք մը հաւահան գիտ կ'ունենայ»:

Վերջին պատերազմէն ի վեր կեանքը ամէնուրեք Ռուսիոյ մէջ, եւ մասնաւորապէս Անդրկովկասի մէջ խիստ սղած է, բայց մեծ մասամբ դոյնն ամառները անվտանգ մ'նացած են կամ հազիւ թէ քիչ մը բարձրացած: Ուստի կը տեսնուին պաշտօնատարներ, նոյն իսկ իրենց գործին մէջ հինցած ամրացած եւ քիչ շատ արդար պաշտօնատարներ, թէեւ թիւով խիստ ցանցառ, որոնք իրենց ընտանիքները ասրեցնել կարենալու համար երկրորդական հասցիներու աչք կը սնկեն, շատ

բանաւոր նկատելով զանոնք եւ կ'առնեն ո'ւր որ գտնեն: Հոս ասոնց դարման գտնելը բաւական դժուար է, որովհետեւ խորապէս արմատացած է անիրաւութիւնը, որուն առաջքը առնելու համար վերջերս ալ կ'աշխատին Պետական Խորհուրդի կարծեցեալ վերաքննու-

Թիֆլիզ: Փայտկիր

թիւններով, եւ ո՛ւր որ գտնուատողը կը պակսի, գտտաւոր ալ կը պակսի: «Երկինքը բարձր է եւ Զարը ընդարձակ է»: Ինչ ինչ շատ վրանն բայ արատներ տեղ տեղ կը մաքրուին, բայց հիմնական գոյնը ազտոտ կը մնայ եւ վերջ ի վերջոյ ամէն ինչ հինին պէս է: «Սեւամորթը ճերմկցնել ուզելով սափրիչը իր օճառը վրայ կուտայ»: Ուրեմն՝ դեռ ո՛րքան ճշմարիտ են այս կայսութեան նկարագրութիւնները, զոր ունինք Կօկօլի, Տօթօեքէվաքիի, Թուկէնիէվիի, Նէքրասովի եւ ուրիշներուն գրիչէն: Իրաւ է թէ իմ ճամբաս ամէնուրեք հարթուած էր առջեւ, եւ իրօք ո եւ է պատճառ չունեցայ գտնուատելու, բայց կրնանք ճշգիւ ըսել թէ աղքատը եւ գիրքի տէր չեղողը, մանաւանդ գիւղացին, այսօր իսկ տակաւին ո եւ է իրաւունքի չի կրնար հասնիլ: Յաճախ հեռունքէն գալով՝ նախասնեակներուն մէջ կը սպասէ ժամերով եւ օրերով: Թերեւս իր մէկ խոնարհ գիտողութեան վրայ երբեմն կուպիտ «սըչաս» մը կամ «մօլչայ» (լուս-թիւն) մը փակցուի ճակատին, մինչեւ որ վերջապէս գդակը ձեռքին մէջ դարձնէ, խաչակնքէ եւ եկած երկար ճամբէն ետ դառնայ: Եւ այս ամէնուն կը հանդուրժէ համբերութեամբ, որմէ առատ չափով նուիրած է իրեն խնաստուն Նախախնամութիւնը. բնաւ չի նախատեր, եւ բնական կը համարէ այս վիճակը, որովհետեւ ուրիշ չի գիտեր: Գերութեան ժամանակ ալ այսպէս եղած է: Եթէ գեղացիի մը խրճիթին յարդէ տանիքը փտէր կամ փոթորիկէն վնասուէր, եւ ճրի ծառայութեան ժամեր խնդրէր ինչպէս նաեւ փայտ եւ յարդ, խիստ ձմրան մուտքին առջեւ իր տանիքը ամրացնելու համար, բուն տէրը, «պարին»ը, թերեւս պարագաներու համեմատ բան մը ընէր: Բայց Բեթերսպուրկի կամ Բարիզի մէջ ապրողին հոգը չէ բնաւ, բանէ մը տեղեկութիւն չունի եւ ամէն բան վարիչին, կառավարական պաշտօնէին կը թողու, ինք գրամ՝ կ'ուզէ միայն, շատ դրամ եւ չախարժիր ո եւ է գտնուատէ, ո եւ է անհանգրստութենէ: Եւ վարիչն ալ գրամը կը հայթայթէ

անողորմաբար, մանաւանդ երբ, ցաւ է ըսել, ծագումով գերմանացի ըլլայ: Գեղացիին ետեւէն կ'իյնան մէկ անգամ, տասը անգամ, հարիւր անգամ: Խրճիթը կը փլչի ու ինքը կը կործանի: Որո՞ւն հոգը: Յաճախ շրջեցայ լայնածաւալ Ռուսիոյ շատ մը կողմերը, ո՛չ միայն փոխադրութեանց ընդարձակ ճամբաներուն վրայ, այլ նաեւ կողմնակի գիւղէ գիւղ: Եւ միշտ միեւնոյն պատկերը: Խեղճ ու կրակ խրճիթներ կը կախնին կանանչ գմբէթով փայտէ հին մատուռի վրայ. մօտիկն ալ կայ գինետունը: Ոչխարի ազտոտ մուշտակը ամառ ձմեռ գիւղացիին հագուստին ամէնէն կարեւոր մասն է, զոր բնաւ չի փոխեր, եւ որուն մէջ կը քնանայ, կ'աշխատի, կը խմէ եւ կը մեռնի:

Երբ Կօկօլ իր նշանաւոր վէպը, «Մեռած հոգիները» գրեց, իրեն նիւթ առաւ վերջին վերաքննութենէն ի վեր մեռած բայց տակաւին ցանկերուն մէջ մնացող մարդկային ստրուկները. կիները հոգի չունէին եւ անոնք չէին հաշուուեր: Ըսել կ'ուզեմ թէ մեռած հոգիներ այսօր ալ տակաւին կան լայնածաւալ Ռուսիոյ մէջ: Ասոնքն աղքատութեան, աղտեղութեան եւ տգիտութեան մէջ ապրող գեղացիները, եւ նաեւ բոլոր այն բաղմամբիւ հագարները, որոնք եկեղեցի կ'երթան ու կը խաչակնքեն, որոնք կ'ուտեն, կը խմեն, կը խաղան եւ իրենց կեանքը կը վատնեն հոգեկան անմխիթար ամայութեան մէջ: Բարձր դասու Ռուսը անթերի է ձեւակերպութիւններու մասին եւ ընդհանրապէս հրապուրիչ քաղաքավարութիւն մը ունի, ան ալ կը սիրէ գեղեցիկ բառերով ազատականի հովեր առնել եւ տարօրինակ կերպով ընկերավարական գոյն ունեցող տեսութիւններ պարզել

Թիֆլիզ, Զրկիր

մարդկային իրաւունքներուն վրայ, մանաւանդ երբ լաւ մը կերած խմած է, լաւ մը կշտացած ու հանգիստ կը զգայ ինքզինքը. բայց այս ամէնը զուտ արտաքին է իրեն մէջ եւ չի շարժեր ուղեղը, այնպէս որ տակաւին ճշմարտութեան մեծ բաժին մը կայ սա՛ խօսքին մէջ զոր ատենօք Տիտոս կամ՝ Նաբօլէոն Ա. եւ յետոյ ուրիշներ ըսած են. «Քերեցէ՛ք Ռուսը եւ պիտի գտնէք թաթարը : »

Կէս օրէ վերջ ժամը չորսին 1910 Ապրիլ 22ին մեկնեցայ Թիֆլիզէն : Կառախումբը, ինչպէս գրէիք միշտ Ռուսիոյ մէջ, խիտ առ խիտ լեցուն էր, որովհետեւ կառախումբերը քիչ են, եւ ամբողջ գիծերուն վրայ խճողուած են, եւ կառքերուն պակասը խիստ մեծ է : Պատեւազմին ժամանակ այսպէս էր, որովհետեւ ամբողջ գիծերէն մեծաքանակ իրեղէններ փոխադրուեցան դէպի Սիպերիական գիծը եւ անոնց մասնաճիւղերը. եւ հիմակ ալ իբր թէ խնայողութեան պատճառաւ :

Տափարակ ալեկերպ գետններուն վրայ երկարագոյն գնացքէ վերջ միշտ բարձրացող երկաթուղին ճեղքեց Վրաստանի ապաւեր բազմակիրճ լեռը եւ հասաւ Քարաքիլիսէ կայարանը, ուր վեց տարի առաջ կառախումբէն իջած էի, արտաքոյ կարգի թղթատարով այցելելու համար Կօքչայի լիճը, Երեւան, Էջմիածին եւ Արարատ, եւ ժամը երեքին հասայ Աղեքսանդրօք : Հոս անախորժ անախակալը ունեցայ, կառախումբը Կարս պիտի չերթար, եւ ինը ժամ պարտաւոր էի սպասել գիշերը Թիֆլիզէն մեկնող կառախումբին : Դժբախտաբար պէտք եւ զած չափով տեղեկութիւն չէի առած Թիֆլիզի մէջ, եթէ սակայն հոն ալ գիտցող կար, չնայելով որ Ռուսիոյ մէջ եւ մասնաւորապէս անոր հեռարձակ մասերուն մէջ իրական տարբերութիւնը կը կայանայ գրուածին եւ պատահելիքին եւ բուն պատահածին միջեւ : Գրուած է թէ այս ինչ բանը այս ինչ կերպով պիտի ըլլայ : Բայց իրականին մէջ բոլորովին տարբեր կ'ըլլայ :

Ի՞նչ կրնայինք ընել : Պարտաւորուեցայ մ'նալ ցուրտ կայարանին մէջ — Աղեքսանդրօք 1500 մէթր բարձր է, քաղաքը շատ հեռու էր բնականաբար, որովհետեւ Ռուսերը ճշմարտապէս զարմանալի ճարպիկութիւն մը ունին կայարանները կարելի եղածին չափ բնակութիւն. ներէն հեռի հաստատելու. նաեւ պանդոկ ըսուելու արժանի բան մըն ալ չկար :

Մարդ Ռուսիոյ մէջ ճամբորդելու, եւ շատ ճամբորդելու է, որպէս զի կարենայ չափել տառապանքը թէ ի՞նչ ըսել է ինը ամբողջ ժամեր, որոնց կէսը գիշեր ատեն, անցընել ուսական փոքրիկ կայարանի մը մէջ : Երկաթուղիի մեծ կայարանները շատ լաւ են եւ նաեւ համեմատաբար մաքուր, սակայն շատ գէշ են պզտիկները, թէեւ իրենց ընդհանրապէս սովորական մոմի լոյսերովը, քարիւղի կանթեղներովը, ոսկեզօծ ապակիներովը, թաղարատունկերովը անհամակիր տպաւորութիւն մը չեն ըներ : Արդէն բազմոց չկայ ճճիներուն պատճառաւ, եւ երերուն աթոռները պէտք է նախազուշու. թեամբ գործածել : Ամէն բանէ առաջ կ'արժէ լուսնաւուն սպասել : Ասոր համար պէտք է երեք ամէնէն ամուր աթոռներուն վրայ զոյգ մը ծածկոց զետեղել.

Աղեքսանդրօք : Խուֆ մը գործաւորներ

բայց պատէն հեռի ըլլալու խոհական նախըզուշու. թեամբ, յետոյ լոյսերը մարել, սենեակին դուռն ու պատուհանները գոցել, եւ այսպէս

գէշ աղէկ քնացայ լոյսին սպասելով սա՛ միսթարական գիտակցութեամբ թէ աշխարհի վրայ ամէն նեղութիւն այսպէս կամ այնպէս վախճան մը ունի:

Քիչ շատ լոյսը ճեղքուելուն պէս, բարձր մուճակներով եւ գլխու ծածկոյթով մը, որ կնոջա-կան կարծեցի, երկբայելի էակ մը ներս մտաւ, եւ մաքրութիւն կատարեց, այսինքն՝ մոտանալով թանձրութեամբ փոշին գէպի վեր փոթորկեցուց, որ դարձեալ հանդարտութեամբ իջաւ նստաւ սովորական տեղը: Աւելորդ է ըսել թէ չկրցայ լուացուիլ, որովհետեւ այն տեղումնքը այդ տեղակ պէտք չկայ. այսու հանդերձ իրաւի մարդ պէտք է զարմանայ թէ Ռուս մը ո՛րքան քիչ ջուրով կրնայ գործին մէջէն ելլել:

Այսպիսի պարագաներու տակ ինձի ուրիշ բան չէր մնար ընել, եւ առնական որոշում մը տուի հետիոտն քաղաքը այցելելու: Ինչպէս կը սպասուէր, ճամբան ընդարձակ էր, փոշելից, անծառ եւ անթուփ: Հետզհետէ աչքի զարնուեցան զոյգ մը միայարկ քարէ անակներ, յետոյ աւելի, ոլորտապտոյտ փոշիի ամպեր, քանի մը քնացած խփօջիքներ (կառապաններ) պզտիկ գիսախուիւ ձիերով, ոստիկաններ, խումբ մը թափառական աշխատաւորներ եւ զօրականներ: Գլխաւոր փողոցին մէջ էի. Պէտք է խոստովանիմ թէ իմ տեսած հարիւրաւոր ուսական քաղաքներէն Ադեքսանդրօքով ամէնէն տխուրներուն կը վերաբերի: Նոյն իսկ Բօթին իր տեսողութիւնն օգին հակառակ նախանձելի վայր մը կը թուի ինձի, որովհետեւ գոնէ ծով ու բոյս ունի: Եթէ ամբողջ ամիսներ հոս անողոք ձմեռ կը տիրէ, եւ մնացեալ ժամանակն ալ կը վնասէ եղանակին ամենակոշտ փոփոխութիւններով, ա՛յնպէս որ ուսւ գիտութեան մը շատ իրաւունք ունէր, որուն հետ խօսեցայ կէս ճամբան, երբ պատմեց ինձի թէ տաներկու տարիէ ի վեր Ադեքսանդրօքով կը մնայ, բայց ստիկա կեանք չէ, այլ մահ: Քաղաքը երեսուն հազար մեծ մասամբ Հայ բնակիչներէ կը բաղկանայ եւ վերջին ոտսեւթրքական պտտերազմէն առաջ

կարեւոր սահմանապահ բերդ մըն էր այն միջոցին դեռ թրքական Կարսին դէմ:

Դիպուածով կարգացի քարէ շէնքի մը վրայ սա՛ արձանագրութիւնը. «Ռուսական բաղնիք», եւ ասիկա ճակատագրին մէկ ժպիտը երեւցաւ ինձի, ո՛րքան ալ շէնքը երկբայելի թուէր. եւ իսկապէս այդ շուգի շէնքին մէջ ժամանակին մնացած մասը անցընելէ տարբեր բան մը չկրցայ ընել: Կանչուած բաղնիքանը անսովոր պարզեւի մը ակնկալութեամբ ճշմարիտ խանդավառութեամբ մը ինձմով զբաղեցաւ, եւ սաստիկ տաք տեղին մէջ վրաս բանեցաւ երկու ժամ՝ ա՛յնքան մանրակրկիտ կերպով որ խոհեմութիւն համարեցի գէպի կայարան վերադարձը կատարել ա՛յն թեթեւ միաձի կառքերէն մէկով, որոնցմէ կէս երկուստանեակ մը կը սպասէր դրան առջեւ սակաւագիւս հիւրերու: Արեւը կը շողար եւ տաք էր:

Կայարանին մէջ իմացայ թէ Թիֆլիզի կէս օրուան կառախումբը քիչ տառնէն պիտի գար, որովհետեւ ետեւօք եւ առջեւօք կեցած էին արդէն ժանտարմներ, եւ պահակներ ալ չէին պակսեր: Հայ թարգմանա պատմեց թէ արդէն ժանտարմներ իրմէ երեք անգամ տեղեկացած էին թէ ճրարները որո՞ւ կը պատկանէին, թէ ես ո՛վ եմ եւ ո՛ւր պիտի երթամ, ամէն բան արձանագրած էին, ա՛յն ատեն միայն գացեր են երբ ան իրենց ըսեր է թէ Փոխարքային կողմէ կուգայ եւ Կարսի կառավարիչին կ'երթայ: Սիրո՞ւն երկիր: Վերջապէս սովորական յապաղումով կառախումբը ճամբայ ելաւ:

Ալեքսանդրօքովէն Կարս երեքուկէս ժամուան գնացքը—75 քիլոմէթր է, բայց մարդ գանդալ եւ աւելի ապահով կ'երթայ Ռուսիոյ մէջ—շատ տխուր բան է. լերկ, քարոտ, անմարդի լեռնադաշտեր, երկու կողմերէն լեռնապօտիներէ անձկացած, որոնք միջեւ ստորոտը ձիւնով ծածկուած էին: Կուր գետին վրայէն անցնելէ վերջ հողամասերը յանկուցիչ կ'երե-

ւէին ինծի, որոնց վրայ տեղի ունեցան Կարսի մօտ
կռիւները. ակնյայտնի կը բարձրանային փոքր ու մեծ
եանիի բլուրները, մինչեւ իրենց ետեւը ձիւնապատ, որ
լայնաձիգ կը տարածուէին Ալաճա Տաղի 2600 մէթր
բարձր թիկունքին վրայ:

Թամարներ

Քարեհամին Կարիանդուակ,

Քոչնամին գնդակ:

(Ռուս զինուորին երգը)

Զիւռնի ժամտարմ

5. Կարս

Կարսի մէջ ուր
մարդ ոչինչ կը
տեսնէ զինուորէ
զատ, ինձ կ'սպա-
սէր ոստիկանապե-
տը, Ռուսիոյ մէջ
խիստ ազդեցիկ
անձնաւորութիւն
մը, պատուանշան-
ներով զարդար-
ուած, հազորդեց
ինծի թէ կառա-
վարիչին մօտ ար-

դէն ինձ համար խօսուած է, եւ պահուի առաջնորդեց
զիս: Անկէց անյապաղ ուղղուեցայ կառավարիչին, զօրա-
վար Փօն Բարքաուի, ծագումով գերմանացի ռուս մը,
որ իմ յարգանքներս փոխադարձեց համակրութեամբ,
ապահովեց ինծի կռիւի դաշտերուն, ինչպէս նաեւ Անիի
աւերակներուն այցելութեանս: Համար իր բովանդակ
աջակցութիւնը, եւ անմիջապէս կանչել տուաւ իր
սպալակոյտի պետը, մի ոմն գնդապետ Լէվիցքի: Որով-
հետեւ լիովին տեղեակ էի թէ հակառակ ցոյց տրուած

բոլոր պատրաստակամութեան ուսական բերդաքաղաքին մէջ իմ հերկայութիւնս անվստահութեամբ կը դիտուէր, կանխաւ եւ քանիցս Նորին Վսեմութեան յայտարարեցի թէ կռիւի դաշտերը եւ Սւերակները միայն պիտի տեսնէի, Կարսէն ոչինչ կ'ուզեմ տեսնել, եւ հոյն իսկ քաղաքին մէջ առանձինն ժուռ գալէ զգուշանալ:

Վայրերուն տեղեակ մարդոց հետ տեղի ունեցած խորհրդակցութեան հետեւանքով յայտնի եղաւ որ իմ ձեռնարկութիւնս կարծածէս աւելի դժուար էր, քան եղաւ ինձ թէ բազմաթիւ պահակներ պէտք է որ ճամբաները հարթէին, որովհետեւ վերջերս տեղացող առատ անձրեւներէն սաստիկ սեւ եւ հազիւ ձիւնահալ գետինը ըստ ամենայն հաւանականութեան ա'յնքան ճահրային է որ Կարսէն դուրս կառքով մարդ դժուարաւ կրնար ճամբայ կտրել, գէթ խաղախներու բազմաձեւն գունդ մը անհրաժեշտ է, ինձ համար ալ երկու ձի, հաւել կառք եթէ երեք ձիերը չկրնան քաշել: Վերջապէս գործը ա'յնպէս կարգադրուեցաւ որ ես երրորդ օրը կանուխ իւրաքանչիւրը չորս ձիով երկու կառքով եւ մէկ սպայի առաջնորդութեամբ տասը խաղախներու հետեւորդութեամբ ճամբայ ելլեմ, եւ այնուհետեւ միայն մտածուի թէ կռիւներու դաշտին վրայէն ի'նչպէս Անի (գրէթէ 50 քիլօմէթր դիւ մը) պիտի հասնիմ: Բայց բուն Անիի մէջ ալ պատասպարան պիտի չկրնայի գտնել, ասոր համար պարտաւորուած էի որ Արփա Չայի մէկ հունէն անցնելով երթայի միւս կողմը հաստատուած Հայկական խօշալանքը: Երկրորդ օրը առտուն քաղաքը պտտելու համար իմ կրկնակի թախանձանքիս վրայ կասկածի ամէն երեւոյթ փարատելու նպատակաւ, կառավարիչը տրամադրութեանս տակ դրաւ հարկւրապետ մը, ինչպէս հաւել ժամտարմայի սպայ մը, եւ կէս օրէ ետք ժամը երեքին ճաշի հրաւիրեց զիս:

Ամէն կողմէ գոհունակութեամբ կը թուէր գործը կարգադրուած ըլլալ եւ պանդուկս գացի, զոր առաջին

Կարս : Միջնաբերդ

անգամ հիմա, եւ աւելի մեծ խնամքով, աչքէ անցուցի: Ճաշարանին մէջ, ինչպէս ամենուրեք Ռուսիոյ մէջ, սեղանին վրայ կային անխուսափելի մոմի կանթեղները, եւ քովն ալ փոքրիկ սնակներ Սաքուսքա կոչուած աղանդերներով, պանիր, երշիկ, սխտոր, բողկ եւ ձուկ, ամենքն ալ հնութենէն դեփղեղին կարած, գարշահոտ եւ ճանճերով խճողուած: Անճաշակելի թեթեւ ընթրիքէ մը վերջ սաստիկ յոգնած փռուեցայ անկողինիս վրայ, ծածկոցներով եւ բազմոցներով դժբախտաբար առատօրէն յարգարուած սենեակիս մէջ: Հանգիստս սակայն կարճատեւ եղաւ, որովհետեւ քիչ ատենէն երեւցան ա՛յնքան մլուկներ, որ սոսկումով անկողինէն դուրս ցատկեցի, եւ մէջտեղը շտկել տուի միջատասպան փոշիով կրկին ու կրկին ցանցնուած ճամբու շարժական անկողինս: Բայց աս ալ հանգիստ չափով տար ինծի: Անհաւատալի կերպով խոշոր չար ծնունդները կրկին ու կրկին վրաս թափեցան, առանց երբեք կարելորութիւն առնու փոշիին: Վերջապէս ճարահատ եւ յուսահատ սաստիկ ցուրտ գիշերուան մնացեալ մասը փայտէ աթոռի մը վրայ անցուցի սրունքներս վեր ժողված, կրկնակի տառապանք, որովհետեւ հախորդ գիշերն ալ Աղեքսանդրոբոլի կայարանին մէջ ոտքի վրայ անցուցած էի: Կռիւի աւելի մեծ պատրաստութեան համար թարգմանա ալ սենեակս առի եւ լոյսը վառ թողուցի, ահաբեկելու համար մլուկները եւ ծակուծուկերէն լրտեսող սեւ միջատները՝ որոնք Բրուսաքի (Բրուսիա) տարօրինակ անունը կը կրեն՝ իրենց անկիւնները վանելու համար: Աստիճան մը պրծայ մլուկներէն եւ միջատներէն, բայց ոչ լուերէն, որոնց գիւրաշարժութիւնը եւ վայրահանաջութիւնը արդարեւ զարմանալի են, մեծամեծ հանճարներ, ինչպէս Կէօթէ, երգած են զանոնք կեանքի համար եւ տիրող կարգին դէմ իրենց բուռն պայքարին առթիւ, առասպելներու մէջ թաղաւորներ սիրած են զանոնք, իրենց իսկ արիւնով անուցած են — հպատակի մը հանդէպ ամէն պարագայի մէջ հաղուա-

գիւտ շնորհք — եւ մինչեւ իսկ նախարար ըրած են: Ասիկա անոյշ անոյշ կը կարգացուի, բայց ի՞նչ օգուտ ունի ամբողջ բանաստեղծութիւնը, հիմակ հոս ասոնք պարզապէս զարհուրելի են:

Ո՛վ որ ինծի չափ ճամբորդած է Արեւելք, մարդկութեան եւ միջատին դրախտը, այլեւս համբալ չէ եւ հեռատես եղած է եւ տառապանքներու հանդուրժելու համար համբերատար: Բայց կարծեմ թէ մ'նայեալ ամբողջ աշխարհին մէջ չկան այնքան զանազան միջատներ՝ որքան տառական խմատով մլուկոտած, ճնտած Անգրկովկասի մէջ, որուն երանելի բնակիչները իրենց կեանքին մէկ մեծագոյն մասը պէտք է որ անցնեն անոնց հետ կուտելով: Ո՛վ, սո՛ւրբ Ռուսիա: Մինչեւ ե՞րբ ամուր պիտի կառչիս քու լուերուդ, մլուկներուդ եւ սեւ միջատներուն, քու անհամար եկեղեցիներուդ, սովալլուկ Բօբերուդ եւ աղքատութեան ու ցնցոտիներու մէջ ապրող ժողովուրդիդ, կամ ե՞րբ կամ ի՞նչպէս ասիկա պիտի փոխուի:

Լուսնալու վրայ եղած ատեն իմ մէջս հասունցաւ սա՛ որոշումը թէ, ի՞նչ որ ալ ըլլայ, այլ եւս գիշեր պիտի չանցնեմ «պանդուկ»ի մէջ, այլ, երբ ուրիշ կերպ ալ չըլլայ, պիտի նախընտրեմ բաց դաշտին վրայ գիշերել: Յետոյ ճամբան հանդիպեցայ իմ բարեացակամ եւ հոգածու հարիւրապետին, եւ այցելեցի քաղաքը որքան որ խոհեմութիւն համարեցի: Օտարականներուն, մասնաւորապէս զինուորականի համար խիստ դժուարացած է այցելութիւնը տիրող կասկածին եւ անցագրի դուրսութեան առթիւ. ուստի օտարները կը զգուշանան, եւ իրաւցնէ ես առաջին բրուսիացի սպան, ո՛ւր մ'նաց, զօրավարն էի, որ գլխաւորաբար եւ մասնաւորապէս խուզարկութեան նպատակաւ ժամանակ կ'անցնէի քաղաքին պարիսպներուն մէջ:

Կարս, գրէթէ քսան հազար բնակիչներով, հինէն ի վեր մինչեւ հիմա ռազմավարական բարձր նշանակութիւն ունի իբրեւ փակման կէտը Աղեքսանդրօքուի վրա-

յէն Թիֆլիզէն էրզրում ճամբաներուն, եւ այսօր ամէնազօրաւոր բերդաքաղաքն է Կովկասի զինուորական շրջանակին մէջ, ինչպէս նաեւ բովանդակ Ռուսիոյ ամէնէն կարեւոր բերդերէն մին: Կը գտնուի Սօղանլը ծաղէն բղետոյ Կարս Չայի վրայ, 1700 մէթր բարձր, գարնան մէջ միայն ջուրերը առատ են այս գետին, բայց տարւոյն մ'նացեալ մասը ընդհանրապէս անջրդի է, եւ Անիի վերեւէն Արիա Չայի մէջ կը թափի: Փոթորկայոյզ ուժգնութեամբ իրեն համար ճամբայ մը բացած է Սօղանլը ծաղին շարունակութիւնը եղող բարձունքներուն մէջէն, եւ ճիշդ Կարսի առջեւ, զոր հիւսիսէն կը սարուրէ երկրաձեւ, կը ձեւացնէ խորախիտ եւ կրճանման հովիտ մը: Արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն Կարս Չայի ձախ, ինչպէս նաեւ հիւսիսային արեւելքէն աջ ամունքին վրայ կը յցուին սեպ ճաղատ սարեր, անմատչելի եւ հովիտին ծոցէն 100—200 մէթր բարձրացած, անմիջապէս գետին վրայօք, մինչ գէպի արեւելք եւ հարաւ արեւելք գետինը իրապէս աւելի արձակ եւ աւելի բաց կը սլարգուի: Հիւսիս արեւմտեան անկիւնին մէջ գետին վրայ նեղնալով կառչող հին քաղաքին մօտ կը բարձրանայ աւելի բարձր առանձնակի լաւայի բլուր մը միջնաբերդով, որ հիմա զինուորականապէս անարժէք է, բայց բոլոր նախորդ կռիւներուն մէջ բերդաքաղաքին շուրջ առաջնակարգ դեր մը խաղացած է:

Ժ.Վ. դարուն կիսուն Պարսիկներէն եւ 1828 Յուլիս 1ին Աղեքսանդրօքուի վրայէն Բաղքէվիչի հրամատարութեամբ յառաջացող Ռուսներուն կողմէ թուրքերը յաղթահարուեցան Կարսի մօտ: Ռուսները, թէեւ թուրք պահակազօրքէն նուազ բազմաթիւ, Յուլիս 5ին հարուսէն եւ հարաւ արեւելքէն քաղաքը ռմբակոծեցին, հինգօր վերջն ալ միջնաբերդը, եւ առանց կենալու էրզրումի վրայէն խուժեցին մինչեւ Տրապիզոնի մօտերը, ուր արդէն Մոսկովներուն յարձակումին կը սպասուէր: Բայց այնպէս չեղաւ, որովհետեւ Ռուսիա Լուիսիէի Հաշտութեամբ պարտաւորուեցաւ (14 Սեպտ. 1829) դարձեալ

Թուրքիոյ ետ դարձնել իր գրաւումներուն մեծագոյն մասը, որոնց մէջ նաեւ Կարսը:

Խորիմի պատերազմի միջոցին անգլիացի զօրավար Ուիլերմսի ակամաւոր առաջնորդութեամբ՝ արեւմտեան եւ հիւսիսային լեռներուն վրայ ամրութիւններու շարքով մը եւ արեւելեան ու հարաւային կողմին վրայ միջնակաց բերդերով պատսպարուած յառաջակարկառ պաշտպանի մը միջոցաւ զօրաւոր բերդաքաղաքի մը վերածուեցաւ, եւ յետոյ Մուրադիէվի հրամատարութեամբ կրկնապատիկ ուժով Ռուսերուն դէմ, որոնք ձախ եղերքին բարձունքները կ'ուզէին բռնադրաւել, ա'յնքան սքանչելի կերպով պաշտպանեց ինքզինքը որ հինգ ամսուան դիմադրութենէ վերջ միայն, եւ ան ալ անօթու թեան եւ հիւսնադրութիւններու պատճառաւ կարելի եղաւ պարտաւորել: Բարիդի Հաշտութեամբ անգամ մը եւս (30 Մարտ 1856) Թուրքիոյ թողուեցաւ:

Վերջին Ռուսելթըքական պատերազմէն ետքը, երբ Ռուսերը հարաւէն եւ հարաւ արեւելքէն 1877 Նոյեմբեր 17—18 գիշերը, Բասքէվիչի նմանողութեամբ կրկնակի ուժակոծութենէ վերջ յարձակեցան, Կարս իր ամբողջ շրջակայքով Պերլինի դաշնադրութեամբ (13 Յուլիս 1878) վերջնականապէս Ռուսիոյ անցաւ: Անկէց ի վեր Ռուսերը, ինչպէս հոն պատմուեցաւ ինծի, գոհացուցիչ կերպով շինք եւ հազարդակցութեան ճամբաներ դէպի արտաքին ամրոցները եւ անոնց միջեւ, ինչպէս նաեւ այս վերջիններն ալ ամրացուցեր են եւ մասամբ յառաջացուցած են, հաշուի առնելով այսօրուան թնդանօթներուն հրճութեան մեծագոյն շրջանակը:

Ինչպէս ըսուեցաւ, չելայ բարձունքներուն վրայ, հոյն իսկ ո եւ է կէտի վրայ՝ ուրկէց կարելի էր քիչ շատ ընդարձակ տեսարան մը դիտել. թէեւ պիտի արտօնէին ինծի թերեւս տեղ տեղ, հոյն իսկ ակամայ. բայց ուշագիւր շրջագայութեանս միջոցին սա՛ տպււորութիւնը ունեցայ թէ ինծի եղած յայտարարութիւնները գոհացուցիչ են, եւ բերդերուն ներսերը—1877—78

տարւոյն անոնցմէ տասներկու հաւ կային, հինգը Կարս Չայի աջ եւ եօթը ձախ ափունքին վրայ—հիմա աւելի ընդարձակ վայր մը պատրաստուած է: Այս կերպով Կարս խիստ կարեւոր սպառազէն քաղաքի մը վերածուած է, բայց իր պաշտպանութեան համար ալ համապատասխան մեծ ուժերու կը կարօտի, մանաւանդ որ ամբողջութիւնը մէջտեղէն կտրող Կարս Չային կիրճը մեծապէս կը դժուարացնէ պաշտպան ուժերուն միացումը, ինչպէս նաեւ պահեստիներուն գործածումը գետին մէկ կողմէն միւսին վրայ:

Արդարեւ ըստ ինքեան չորս կողմէն փորուած Կարսը, որ դէպի արեւելք եւ հարաւ միայն երկնալու կարելիութիւն ունի, խիստ դժւար յարձակելի է արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն. որովհետեւ պաշտպանութիւնը բաներ չեն ա'յն կողմի ապստամբները ինչպէս նաեւ քաղաքը աջ ափունքին վրայ գտնուած ամրութիւններով: Սակայն ճիշդ այս պատճառաւ այս բարձունքներուն վրայ զօրավար Ուիլերմսի կողմէ յիշատակուած բերդերը կառուցուեցան, հովիտին ծոցէն 2-4 քիլոմէթր վեր, որոնց մասին առիթով մը բարձրատիճան սպայ մը Կարսի մէջ ըսաւ ինծի թէ հիմա անոնք ամրական եւ հրետանական տեսակէտով ա'յնքան զօրաւոր կը նկատէ որ բաւարար սահմանազօրքով, պարենաւորումով եւ ջուրի միջերջով գրէթէ անառիկ են(*):

Ասկէց զատ արեւմուտքի եւ հիւսիսի հրաքիւղային, պատառատուն լեռնային գետինները կը դժուարացնեն պաշտպանութիւնը, որովհետեւ տեսարանը կը սահմանափակեն եւ շարժումները կը խափանեն, բայց միեւնոյն պատճառներով յարձակումի համար ալ աննպաստ են, եւ պաշարման թնդանօթներու զետեղումը, որոնք

(*) 1877-78 տարւոյն հարկ եղաւ, եւ ասիկա շատ գէշ պարագայ մըն էր, ամբողջ բերդերուն կամ անոնց մեծ մասին ջուրը գետէն հայծայթելէ վերջոյ հասկնալ կամ հարցնել Թէ բերդերուն ջուրը հիմա սեփական աղբիւրներէ՞ կը հայծայթուի Թէ ստորերկրեայ խողովակներով:

ամէնէն աւելի պէտք է գէպի արեւմուտք փոխադրուին Կարսի հարաւային կողմը գտնուած Կարս Չայի հովիտէն, արտասովոր դժուարութիւններ կը ներկայացնէ:

Ուստի, գետիններուն այս նկարագրուած կայուն-թեան պատճառաւ 1828ին Բասթէվիչ, նմանապէս Լօրիս Մէլիքով 1877ին բերդաքաղաքին վրայ յարձակեցան հարաւ-արեւելքէն, թէեւ 1877ին մասնաւորապէս ամրացուած էին իրեղէններով եւ սպառազինութեամբ գէպի հարաւ-արեւելք հարթավայրին մէջ կարկառուած երկու բերդերը, Հաֆիզ փաշա եւ Քանլը կոչուած: Բայց հարաւ-արեւելքէն եւ հարաւէն յարձակումը ո՛չ միայն ռազմավարօրէն այլ ռազմագիտօրէն եւս կ'արդարանար, որովհետեւ այս ուղղութեամբ յաջողութիւն մը իրապէս պիտի պարտաւորեցնէր պահակազօրքը, ինչպէս որ ալ պատահեցաւ, թրքական ներքնաշխարհին ճամբան բռնել, քանի որ անկարելի է բազմաթիւ զօրք բերել համախմբել արեւմտեան բլուրներուն վրայ, ո՛ւր մ'նաց պաշարման գիծէն անցնելով: Երբ վերջերը հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ Կարս Չայի երկայնքէն ճամբա շարունակեցի գէպի էրզրում, ա՛լ աւելի հաստատուեցայ իմ սա՛ տեսութեանս մէջ թէ ուրեմն Ռուսերը 1877ին ուղիղ ռազմագիտութեան հետեւեցան յարձակելով աջ ամրանքի ամրութիւններուն վրայ, մ'նացեալ ճակատներուն գէմ ցոյցեր ընելով հանդերձ:

1877 Հոկտ. 15ին Ալաճա Տաղի ճակատամարտէն վերջ պահակազօրքը սաստիկ դժուարեցաւ, սակայն բուն ընդդիմութեան ընդունակ, եւ, ինչպէս տեսնուեցաւ, որոշեց գիմադրել, բերդերը ղինելով, պարենաւորումը երկար ժամանակի համար ապահովելով: Բայց Ռուսերը, Մէլիքի կոխին ատեն եւ անկէջ վերջը պատահած հոյհօրինակ աղէտքի մը չենթարկուելու նպատակաւ, գէպի էրզրում իրենց նորագոյն գործողութեանց համար ապահով խարխախի մը պէտք ունէին. փորձառութեան

համեմատ այն կողմերուն սաստիկ ձմեռը դրան ետեւը կեցած էր, եւ խիստ դժուար պիտի ըլլար երկարատեւ պաշարման մը գործադրութիւնը քարոտ, սառած գետինին վրայ, ինչպէս նաեւ ղինուորներուն պարենաւորումը, ուստի կարելի եղածին չափ արագ որոշում մը տրուեցաւ: Ասիկա կրնար ըլլալ լոկ յանկարծական բուն յարձակում մը, եւ նկատի ունենալով յարձակման դաշտին ու եւ թաքստոցէ դերձ ըլլալը եւ թուրք պաշտպաններուն կրակին տկարութիւնը, ճիշդ գիշեր ատեն, հարկ եղած բերդերուն եւ կարելի եղածին չափ միջնակաց մասերուն եւ բուն քաղաքին ու իր մթերանոցներուն կրակով սպառնալէ վերջ: Ընդհանուր յարձակումին համար ընտրուեցաւ Նոյմ. 17-18 գիշերը, ա՛յն հաշուով որ լուսինին վիճակն ալ կրնար ենթադրել տալ թէ յարձակող գունդերուն համար ըստ բաւականին պայծառ պիտի ըլլայ, իսկ միւս կողմէն բաւական մութ, որով թուրքը պիտի չկրնան ամէն կերպով օգտուիլ իրենց պաշտպանողական ուժերէն: Խնամով պատրաստուած յարձակումը յաջողեցաւ, թէեւ մեծամեծ զոհողութիւններու գնով, աջ ամրանքին բերդերուն գրաւումէն վերջ Նոյմ. 18ի առտուն Ռուսերը քաղաք խուժեցին, ամբողջ պահակազօրքը, գրէթէ տանդերօթը հազար հոգի, պարտաւորուեցաւ գէնընկէջ ըլլալ:

Կարս Չայի կամուրջէն դիտուելով գեղանկար երեւոյթ մը կը ստանայ Հայկական, Սելճուքեան եւ Թրքական ժամանակներէն սերող հին միջնաբերդը իր գեղնաշորթ քարերով: Պատկերը դիպուածով կրցայ ձեռք բերել Թիֆլիզի մէջ լուսանկարիչէ մը: Բայց աւելի լաւ կը դիտուի մօտակայ քլիւպի մը պարտէզէն, ողորմելի պարտէզ մը քանի մը խեղճուկրակ ծառերով, սակայն ծառազուրկ Կարսի համար ամէն պարագայի մէջ ախորժելի երեւոյթ մը, քլիւպն ալ փայտէ ցաւալի տուն մը: Հպարտութեամբ կ'ուզէին ցոյց տալ ինծի բարձր դա-

սու ընկերութեան այս ամսոնային ժամադրաւայրը. բայց նախ որ բանալին չէին կրնար գտնել եւ յետոյ զսպանակը չէր բաներ, որովհետեւ, ինչպէս անխռով հոգիով յայտարարեց կանչուած պահապանը, «կղկղանքով խցուած է»:

Մինչ գիտելու արժանի ոչինչ ունի հին Օրթա Գափսւ արուարձանին տեղը հարաւային կողմը նորաշէն ուսական քաղաքը, շահեկանութենէ զուրկ չէ պոտյա մը թրքաբնակ թաղին մէջ, որ գետէն վեր կը բաղկանայ իրարու վրայ խճողուած մթազոյն քարէ տուներէ: Շատ բնակարաններ դեռ աւերակ են կամ լքուած, ապացոյց մը թէ Կարս թրքական ժամանակներուն մէջ ասկէց առաջ այսօրուընէ աւելի բազմաբնակ էր: Մօտը կը գտնուի նաեւ քաղաքին ամէնէն աւելի տեսնելու արժանի վայրը, 930 թուականին Հայ Բազրատունի թաղաւոր Աբասի օրով սեւորակ լաւայի քարերէ շինուած, տարօրինակ ձեւով եկեղեցին, որ թուրքերուն կողմէ մզկիթի վերածուելէ վերջ, այսօր ալ Ռուսերուն կողմէ պահապանութիւն համար եկեղեցիի վերածուած է: Վերջերս Քիէվէն հոս բերուած է ոսկեկուռ եւ հրաշագործ կարծեցեալ Ս. Կոյսի պատկեր մը, որ առարկայ է ընդհանուր յարգանքի:

Երբ «պանդոկ» վերադարձայ, սա՛ անմխիթար լուրը հաղորդուեցաւ ինծի թէ պահակներուն տեղեկութեան համեմատ Կարսէն գուրս գէպի կռիւի դաշտերը եւ գէպի Անի տանող ճամբաները իրօք անհաստատ էին, եւ, ասկէց դատ, թէ կարելի չէ Անիի մօտ Արփա Չայէն անցնիլ այս միջոցին: Վերջին լուրը մանաւանդ վրդովիչ էր ինծի, որովհետեւ ես գիշերել կ'ուզէի գետին միւս կողմը, բազմապատիկ անչութիւններով հետաքրքրական Հայկական հին խօշտովանքին մէջ:

Սպայակոյտի պետին եւ ոստիկանապետին հետ նոր խորհրդակցութենէ մը վերջ, որոշեցի ոչ թէ Կարսէն ուղղակի այցելել կռիւներու դաշտը եւ Անին, այլ հիւսիսէն, այսինքն Աղեքսանդրօքի եւ Կարսի միջեւ հաս-

տատուած Գարաեալ կայարանէն, ուր դիպուածով իմ հարկւրապետս իբրեւ ժամտարմայի սպայ կեցած էր եւ բնակութիւն կ'ընծայէր ինծի: Հաստատապէս յայտարարեցի այսօր իսկ ճամբայ ելլել իրիկունս կառախումբով — այնուհետեւ պէտք էր գտնէ չորս ժամ սպասել — հարկւրապետին ընկերակցութեամբ, որպէս զի երկրորդ գիշեր մըն ալ անցընելու չպարտաւորուիմ պանդոկին մէջ: Գիշերը գլխուս եկածներուն նկարագրութիւնը նախ ա՛հ հաւատալի զարմանքով ընդունեցին ինծի ընկերացող պարոնները, բայց իմ առաջ բերած շօշափելի ապացոյցներուն վրայ գործը ձեռք առին ուսական ձեւով — ոստիկանապետը իսկոյն պանդոկին տիրոջ ըսել տուաւ որ, եթէ այդ աղտեղութիւնները անմիջապէս չմաքրէ, ինք գոցել պիտի տայ պանդոկը եւ ծառաներուն ձեռքով պիտի մաքրէ: Աղբեցութիւնը չուշացաւ. քանի մը օր վերջ Կարս վերադարձիս աշխատաւորներ եռանդով կը զբաղէին տարիներով դիպուած աղտեղութիւնները փոզոցը թափելու:

Կառավարիչին մօտ հացկերոյթը պաշտօնական էր, համազգեստով՝ եւ պատուանշաններով, հրաւիրուած էին երեսուն տիկիներ եւ պարոններ, վերջինները զինուորական կամ համազգեստաւոր պաշտօնատարներ, ինչպէս սովորական է Ռուսիոյ ամէն կողմը: Ռուս բարձր դասու շրջանակներուն մէջ յաճախ մանողները կրնան չափել հիւրին հանգէպ ցոյց տրուած բարեացակամութիւնը: Արգարեւ, ասիկա պէտք չէ մարդ մոռնայ մանաւանդ Ռուսիոյ մէջ, ահագին տարբերութիւն կայ էութեան եւ երեւոյթին միջեւ, իրին եւ անոր անունին միջեւ. սակայն ուսական սրահի մը մէջ ընդունելութեան եւ յարգանքի տեսակը անպայմանօրէն յանկուցիչ բան մը ունի: Առիթ ունեցայ ազատօրէն շարժելու, եւ կարելի եղածին չափ ասկէց օգտուելու, բայց պարտաւոր էի կառախումբին համեմատ պատճառաւ հրաժեշտ առնել կառավարիչին կողմէ գերմաներէն լեզուով մեր կայսեր եւ իմ կողմէ ուսներէն լեզուով ուս-

կայսեր կեանքին բաժակահառերէն քիչ վերջ, թէեւ թախանձագին խնդրեցին օր մըն ալ մ'նալ, եւ այդ պահուն մինչեւ իսկ առանց իմ գիտնալուս ծրարներս կառավարչատան մէջ տրամադրութեանս տակ դրուած սենեակ մը փոխադրած էին: Բայց այսպէս ըլլալը լաւ էր, որովհետեւ կ'ուզէի անպայման խոստալիլ ո եւ է սրտնեղութիւն պատճառելէ իմ երկարատեւ ներկայութեամբս, քանի որ միտքէս չէի հաներ սա՛ հին խելացի խօսքը թէ մարդ լաւ կ'ընէ ճիշդ տոննին ընդհատելով ուրախութիւնը, եթէ կ'ուզէ որ բարի յիշատակը մ'նայ:

Հոս եւ այլուր խումբ մը ոռոս սպաներու հետ խօսակցեցայ: Ոմանք արդէն քսան եւ անելի տարիէ ի վեր կարս կը մ'նան, եւ ամենքն ալ բացէ ի բաց կը գանգատին թէ այսօր Ռուսիոյ մէջ անկարելի է առաջ երթալ առանց պաշտպանութեան. առաջուրնէ վէշ է հիմա այս մասին. Բեթերսպուրկի մէջ բնաւ չեն գիտեր թէ դուրսերը ինչե՛ր կ'ըլլան: Կրնայ մարդ մ'նալ չեւ իսկ անօթի մ'նալ քիչ թռչակով եւ ներկայ արտասովոր կերպով սուղ գիններով: Հարցնող փնտռող չկայ:

Շնորհակալութեամբ ընդունեցի կառավարիչին սիրալիր հրուէրը՝ կռիւի դաշտին եւ Անիի աւերակներուն այցելութենէս վերջ պանդոկ չմ'նալ, այլ իր բնակարանին մէջ անցընել, եւ կէս օրէ վերջ ժամը հինգին բաժնուեցայ Կարսի կայարանէն հարիւրապետին ընկերակցութեամբ:

Հիմա իսկապէս կը սկսէր իմ ճամբորդութիւնս:

Գնդակը յիմար է,

Սուխը միայն ամբողջ մարդ է:

(Սուվարով)

Մտիկ քրէք, երիտասարդներ, մտիկ քրէք,
Ինչ որ մենք մեծերս պատերազմին վրայ

կը պատմենք ձեզի:

(Ռուս զինուորին երգը)

5. Կռիւի դաշտը Կարսի մօտ

Եզներու լուծք Բարսեպի մէջ

Երկու ժամուան գնացքէ վերջ եկանք Բարսեպ կայարանը: Դեռ բոլորովին մութ էր եւ գիւրին չէր կայարանի

շէնքէն ճահիճին վրայօք եւ ճիւղախառն անձրեւին տակ ճամբայ բանալ դէպ ի ա'յն անակը, ուր իր շատ թեթեւ սպասարկութեան համար հարիւրապետը հաստատած էր իր բնակութիւնը համանուն գիւղին մօտ: Ժամանակին ուշ ըլլալուն հակառակ եւ թէեւ տանտիկինը, վայելուչ վրացուհի մը, կանխաւ իմ գալուս մասին բան մը չէր գիտեր, տեղ որոշուեցաւ քիչ ժամանակէն ինձի եւ իմ մարդոցս համար, ինչպէս նաեւ յաջորդ առտուան համար գիւղին մէջ կառք մը պատրաստուեցաւ, եւ գաւաթ մը տաք թէյէ վերջ՝ կրցայ

անպարսաւելիօրէն մաքուր բազմոցին վրայ ճշմարտապէս բարերար հանգիստ մը վայելել:

Այսպէս երջանիկ էի ֆարատալի մէջ, խեղճուկ գիւղակ մը, որ արդէն ինծի գիպուածով ծանօթ էր իբրեւ առժամանակեայ կեդրոնը Մեծ-Դուքս Միխայիլին՝ վերջին պատերազմին ատեն, եւ որուն մասին երբեք չէի երազած թէ իմ կեդրոնս ալ հոն պիտի ըլլար: Մինչեւ հիմա էսպէս շատ քիչ գործ տեսած էի, սակայն մարմնապէս ա՛յնքան բռնուած կը զգայի ինքզինքս որ կարծես մեծ աշխատութիւններու տակ մտած ըլլայի անկէց առաջ, ցուրտ էր եւ կը սառէի, անհրապոյր նախընթաց մը: Բայց հիմակունէ գործս յաջող կ'երթար եւ ճամբորդութեան սկսայ, յետոյ կ'ուզէի ամէն բանի տոկալ յօժարակամ եւ նոյն իսկ ա՛լ աւելիին հանդուրժել, որովհետեւ «յոգնութիւնը ո՛րքան մեծ ըլլայ՝ վարձքն ալ նոյնքան գեղեցիկ կ'ըլլայ» եւ «երանի անոնց որոնք արդարութեան համար կը վշտակրին»:

Յաջորդ օրերը նուիրուեցան կռիւի գաշտին ինչպէս նաեւ Անիի աւերակներուն այցելութեան, ընկերակցութեամբ հարիւրապետին եւ ջոկատ մը ճիւղոր ժանտարմներու, առստան ժամը եօթնէն սկսեալ մինչեւ գիշեր, օրական 80-90 քիլոմէթր ամէնէն գէշ ճամբաներէ եւ գաշտին մէջէն ճիւղին, անձրեւին եւ արեւուն: Ո՛չ թէ Կարսէն այլ հիւսիսէն գաշտ ելլելս աւելի նպատաւոր եղաւ ինծի, որովհետեւ ամեն գժուարութեամբ կրցայ այս կերպով ճշգել Ռուսերուն ամբողջ յառաջնադասումը եւ յարձակումը, ինչպէս նաեւ թուրքերու հակահարուածները:

Երբ մէկը վերջին ռուսեւթրքական պատերազմին խօսքը լսէ, կը յիշէ իսկոյն Բլէվնան եւ Շիրքայի կիրճը, Թօթլէպէնը, Կուրքօն, Աքօպէլէվը, Օսման եւ Սիւլէյման փաշաները. բայց Ասիոյ մէջ ա՛յնպիսի գործողութիւններ եւ ճակատամարտներ անգի ունեցան իրաւցնէ նուազագոյն կարեւորութեամբ եւ տկարագոյն

ուժերով, այլ ամէնէն գժուարին գետիններու վրայ, որոնք կը պահանջէին դիւցազնական ինքնազոհութիւն եւ զինուորական բարձր ճիրք — ահա՛ այս կէտն է որ շատ ծանօթ չէ. հազիւ թէ ասոնք նկարագրուած են, ո՛չ ոք բան մը կարգացած է ասոնց մասին: Այս էր ամենագլխաւոր շարժառիթներէն մին իմ այս անգամուան ուղեւորութեանս Հայաստանի մէջէն, Կարսի եւ էրզրումի կռիւի գաշտերը այցելել եւ դէպքերուն ընթացքին նկատմամբ լուսաբանուիլ ճիշդ տեղին վրայ:

Կարսի եւ էրզրումի կռիւներուն վրայ խօսելէ առաջ, որոնց մասին պիտի անդրադառնամ՝ յետնագոյն հատուածի մը մէջ, թո՛ղ ներուի ինծի պատերազմին հայկական թատերաբեմին վրայ կարճ շեղում մը ընել եւ դէպքերը պատմել ինծի մատչելի եղած նիւթին համեմատ:

Ռուսեւթրքական պատերազմին սկիզբը, 1877-78ին, թիւ Մէկ քարտէսին վրայ կիսադրուած հին սահմանը Պաթումի եւ Արտասանի հիւսիսային կողմը Սեւ Ծովէն դէպի հարաւ Կարսի շուրջ աղեղ մը կը ձեւոյնէր. յիշեալ վայրերը տակաւին թրքական տիրապետութեան տակ կը գտնուէին: Երկաթեայ գիծ ըլլալով գոյութիւն ունէր միայն Բօթի-Թիֆլիզ գիծը:

Ռուսերը չորս զօրաբաժին հաստատած էին, ստորին Ռիօնի վրայ Պաթումի դէմ, Ախալցքայի առջեւ խիստ ամրացած Արտասանի դէմ, Աղեքսանդրօքօլի առջեւ (ռուս գլխաւոր ուժերուն կեդրոնը) Կարս բերդաքաղաքին դէմ, եւ Երեւանի առջեւ Պալազկա փոքր բերդաքաղաքին դէմ: Աղեքսանդրօքօլի եւ Երեւանի երկու ամէնէն կարեւոր զօրաբաժիններուն կը հրամայէին երկու Հայեր, զօրավար Լօրիս Մէլիքով եւ զօրավար Տէր Ղուկասով. վերին հրամատարութիւնը Միխայիլ Մեծ-Դուքսին ձեռքն էր: Դիտաւորութիւն կար Արտասանն ու Պալազկաը իսկոյն գրաւել եւ Կարսը մեկուսացնել: Յետոյ դէպքերուն առնելիք ընթացքին համեմատ Ախալցքայի եւ Երեւանի զօրաբաժինները, նաեւ Կարսի առջեւ

մ'նալու սէտք չունեցող Աղեքսանդրօլեան զօրաբա-
ժինին մասը համախումբ պիտի քալէին էրզրումի վրայ,
մինչ լեռնոտ գետիններուն դժուարութեան պատճա-
ռաւ անջատուած Ռիօնի զօրաբաժինն յանձնուած էր
ծովեզերքներուն պաշտպանութիւնը, ի հարկին Պա-
թումի դէմ գործողութեամբ մէկտեղ:

Թուրքերը ամէն տեղ աւելի սկար, համապատաս-
խան համախումբութիւններով ուստական ուժերուն դի-
մաց կը կենային. վերին հրամատարութիւնը կը վարէր
Մուխթար փաշա:

Եթէ նկատի չառնենք Ռիօնեան զօրաբաժինը, որուն
գործողութիւնը մինչեւ Պաթում պիտի տարածուէր,
Ռուսերը եօթանասուն հազարի չափ էին, աւելի զօրաւոր
հեծելազօրքով եւ երկու հարիւրէ աւելի թնդանօթնե-
րով, ընդհակառակն թուրքերը յիսուն հազար հոգի էին
միայն, գրէթէ անշան հեծելազօրքով եւ հարիւր թնդ-
դանօթներով:

1877 Ապրիլին վերջերը Ռուսերուն բոլոր չորս զօ-
րաբաժինները անցան այն տոեհուսն սահմանէն: Ար-
տահանը գրաւուեցաւ Մայիս 17ին կորստաբեր կռիւներէ
վերջ միայն եւ Աղեքսանդրօլի զօրաբաժինին մէկ

Յոյն կիներ Սուպամանի մէջ

մասին ալ
աջակցու-
թեամբ .
ընդհակա-
ռակն Պա-
յազիա ին-
կաւ առանց
զնդակ մը
արձակելու
որուն վրայ
անմիջապէս
Տէր Ղուկա-
սով դէպ ի

արեւմուտք դարձաւ Մուրատչայի կողմը (Նփրատ) եւ
յառաջացաւ մինչեւ Տէլի պապա կիրճը եւ դրաւեց
զայն յաղթական կռիւէ մը վերջ: Ռուսական կեդրոնը
առաջ տարուած էր մինչեւ Կարսի երկրամասը, եւ անոր
առջեւ Մուխթար փաշա առանց այլ եւ այլի, բաւական
թուով պահակազօրք Կարսի մէջ թողլով, դէպի Սօ-
դանլը տաղ, եւ աւելի հեռուն Սէվինի առջեւ հզօր
դիրքի մը մէջ քաշուեցաւ. հոն աւելի մօտը կ'ըլլար Կար-
սէն եւ Պայազիսէն դէպի էրզրում տանող ճամբանե-
րուն երկճիղ կէտին, եւ աւելի դիւրաւ կրնար խափա-
նել երկու կողմերէն իրեն սպառնացող թշնամի ուժե-
րուն միացումը: Ռուսերը հիմա չորս կողմէն կը սեղմէին
Կարսը, արտասովոր դժուարութիւններով իրենց յառա-
ջացուցած պաշարման հրետանին զետեղեցին (ամէնէն
վերջին մարտկոյնները Յունիս 25ին) եւ ուժակոծութիւնը
սկսաւ:

Թուրքերը ամէնուրեք կը հասանջէին, եւ իրենց
աջ կողմն վրայ Տէր Ղուկասով յանկարծական երեւոյ-
թով ա'յնքան վտանգաւոր դարձած էր որ նոյն միջո-
ցին կարելի էր ըսել թէ արշաւանքը արդէն իսկ Ռու-
սերուն համար յաջողած լմնցած էր, թուրքերուն հա-
մար ալ կորսուած:

Բայց ահա՛, յիշաւի վերջին րոպէին, Մուխթար
փաշա ինքզինքը ժողովեց, իր ուժերուն մէկ մասովը Սէ-
վինէն Տէլիպապա կիրճը փութաց, հոն Յունիս 21ին
յարձակեցաւ Տէր Ղուկասովի վրայ՝ յանկարծակիի բե-
րելով զայն իզուէք էլիտսի առջեւ եւ քշեց զայն կիր-
ճին մէջ: Յետոյ արագօրէն վերադարձաւ Սէվին, եւ
չորս օր ետքը, Յունիս 25ին զօրավար Հայմանի յարձա-
կումը ետ մղեց ա'յնքան կատարեալ կերպով որ Ռու-
սերը սլարտաւորուեցան ո'չ միայն վերջնէ կարսի նոր
սկսուած պաշարումը, այլ մինչեւ իսկ Կարս գետին
ետեւը քշուել: Ինչպէս վերջերս ալ քանիցս ճարմա-
կան պատերազմին մէջ յայտնուեցաւ, Ռուսերը հուսա-
կարեւորութիւն տալով թշնամիին ուժերուն եւ հուսա-
գ

յարգելով արդի զէնքերուն ազդեցութիւնը, աղիտաբեր ճախողանքներու ենթարկուեցան, Սէվինի առջեւ ալ նուազագոյն ուժերով եւ առանց հրետանիի բաւարար սրտորաստութեան խիտ առ խիտ կարգերով յարձակեցան՝ միմիայն հատու զէնքերով, ընթացք մը որ այն միջոցին նաեւ միաժամանակ պատերազմին եւրոպական թատերաբեմին վրայ (Բլէվնա) եւ վերջերը ուսսեւճաբոնական պատերազմին սկիզբը մեծ յուսախաբութիւններու եւ կորուստներու առաջնորդեց զիրենք։ Ռուսական բանակին մէջ՝ հակառակ նորագոյն յառաջդիմութիւններու՝ այսօր իսկ յայտնապէս կ'ապրի տակաւին սլաւական ետադիրութենէն բղտող եւ աւանդութեամբ մինչեւ աստիճան մը նուիրականացած Սուլթանօվի սա'խօսքը. «Գնդակը յիմար է, սուինը միայն ամբողջ մարդ»։

Մուխթար փաշա դանդաղօրէն ետ գնաց մինչեւ Կարսի բարձունքներուն առջեւ եւ դիրք բռնեց՝ մէկ թեւը կրթնցնելով Արփա Չալի եւ Կարսի վրայ, ճակատը մօտաւորապէս գէպի հիւսիս։

Մինչ այս մինչ այն, բազմաձեռն Քրդական գունդեր եւս Պայազխտի վրայ վանէն առաջ խաղացած էին Թալիզ փաշայի առաջնորդութեամբ, եւ միջնաբերդը մեկուտացնելով՝ Մուրատչայի մէջ յետախաղաց եզող Տէր Աւուկասովը պարտաւորեցին գէպի հիւսիս իկտիր շեղիլ, ուր օգնական զօրք քաշեց իրեն, կրկին Պայազխտի վրայ յառաջացաւ, Յուլիս 10ին ազատեց միջնաբերդին դիւցազն պաշտպանները եւ դարձեալ իկտիրի վրայ ետ գնաց։

Արեւմտեան Կովկասի մէջ ցամաք ելան թուրք զինուորիներ, եւ լեռնցի ժողովուրդներ ալ ապստամբեցան։

Ուրեմն Յուլիս ամսուն կէսին կը տեսնենք 1796 եւ 1814 տարիներուն Նաբոլէոնեան հարուածները գրէթէ յիշեցնող Մուխթար փաշայի գործողութիւնները՝ ներքին գիծերուն վրայ անբաւական ուժերով ձեռնարկուած

ամբողջ ուսական յարձակողականը յաղթահարուած, եւ Ռուսերը գրէթէ ճշդիւ հոն հասած, ուր կը գտնուէին արշաւանքին սկիզբը։ Արտահանը շահեցան, բայց տասը հազար հոգի կորսնցուցին եւ ետեւին ալ ունէին վտանգաւոր ապստամբութիւն մը։

Երկու հազար մէթր բարձրութեամբ սարահարթ մէն է ա'յն գետինը, Կարսի արեւելակողմը, որուն վրայ տեղի ունեցան վճռական դէպքերը, որ Աղեքսանդրօբօլի եւ Կարսի միջեւ Ալակէօղի արեւմտեան ստորոտէն կը տարածուի մինչեւ Սողանլը Տաղին կարեւոր բարձունքը։ Խորակառուր Արփա Չալին, որ իր միջին ընթացքին մէջ այն տոնն սահմանադուլիս գետն էր Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ, եւ Կարս Չալին միջեւ կը կազմուի տախարակ գմբէթաձեւ մը, որ գէպի հիւսիս ինչպէս նաեւ գէպի երկու գետերը կը հակի հետզհետէ խոնարհելով։ Հարաւէն կը սահմանափակուի 2600 մէթր բարձր Ալաճա Տաղէն եւ Ավլիարի ու Վիզինքէօյի բարձունքներէն, որոնք անոր արեւմտեան շարունակութիւնը կը կազմեն Կարսի ուղղութեամբ։ Հիւսիսէն դիտուելով, ակնյայտնի կը բարձրանան եւ կը բաժնուին Ալաճա Տաղէն եւ անոր տակի բաւական խոր փորուածքէն։

Կարսի լեռնադաշտը ինքնին, մօտէն ուշադրութիւն ընելով, տախարակ չէ բնաւ, այլ վէտվէտուն գետին մը, որ իր մեծ գիծերուն մէջ նպաստաւոր է պաշտպանողականի եւ յարձակողականի միանգամայն, պաշտպանին ընծայելով կրակի լայնալիր շրջանակ, եւ յարձակողին ամբողջ կիսաբաժիններն ալ կ'ընան, առանց հակառակորդ կողմէն տեսնուելու, շարժիլ եւ տեղափոխուիլ։ Նուազագոյն բարձունքի մը վրայ հաստատուած, մեծ մասամբ թրքախօս յոյն Սուպաթան եւ Հաճի Վէլի գիւղերը գրէթէ միջին կէտը կը կազմեն։ Ալաճա Տաղին եւ Ավլիարի ու Վիզինքէօյի յիշատակուած բարձունքներուն հիւսիսային կողմը իւրաքանչիւրը 100էն 200 մէթր բարձր լեռի եւ ցից չորս առաձկնակի բլուրներ կան, շարունակական եւ մերձաւոր, ու միեւնոյն ուղղու-

թեամբ, տափարակ գետնին վրայ ցցուած. իւշ թէփէն, Գրգըլ թէփէն, ինչպէս նաեւ մեծ ու փոքր Եանին: Հրաբլրային բնութեամբ Ալաճա Տաղի բովանդակ զանգուածին նման — մեծ ու փոքր Եանին կատարեալ կոնմը կը ձեւացնեն — այս չորս բլուրները շատ կը գիւրացնեն, ամէն կողմէ տեսանելի ըլլալով, զինուորական ուղղութիւնը եւ բնականաբար ջախջախիչ կարեւորութիւն կ'ունենան երկուստեք բանակներուն ռազմագիտական կարգադրութիւններուն եւ յաջողութեան համար:

Ամբողջ դաշտանկարը կատարելապէս բաց է առանց ծառի ու թուփի: Հայերէ, Յոյներէ եւ թուրքերէ բնակուած, հողէ խրճիթներէ բաղկացած սակաւաթիւ գիւղերը կիսով չափ գետինին կը կառչին. շատ քիչ պատեր ունին միայն. եւ երկրամասին միայնութեան մէջ շատ մօտէն տեսնուելով միայն կը ճանչցուին: Անոնցմէ մէկ քանին կը պարփակեն քարաշէն բայց հիմա կիսափուլ աշտարակներ, որոնց մէջ հին ատենէն սկսեալ մինչեւ հիմա բնակիչները ապաստան կը փնտռեն կարօտութեան ու վտանգի պահուն եւ իրենց գոյն գոյքերը կը պատապարեն: Սաստիկ սեւ հողը քարերով խճողուած է: Անձրեւներէն վերջ եւ մանաւանդ գարնան ձիւնհալէն վերջ, այսինքն ճիշդ պատերազմական գործողութեանց սկիզբը եւ նաեւ իմ այցելութեանս ատեն, խորունկ ու անհաստատ է եւ հետեւաբար զինուորական ու եւ շարժումի խափանարար, — ամառը կարծր ու սաստիկ չոր:

Յուլիսի երկրորդ եւ Օգոստոսի առաջին կիսուն երկու հակառակորդները հանդարտ անցուցին: Ռուսերը կրկին յառաջացած էին Կարս Չայի վրայ եւ Աղեքսանդրօլ — Կարս ճամբէն մինչեւ Անի կը կենային Գրգըլ թէփէի վերեւ, այսինքն դէպի հարաւ արեւմուտք 20 քիլոմէթր երկար ճակատով մը, — թուրքերը անոնց դիմացը, Ալաճա Տաղի հիւսիսային գառիթափին վրայ, աջ թեւը Արփա Չային վրայ, ձախը՝ որ Կարսի պահակագործի մասերէն կը բաղկանար՝ մեծ ու փոքր Եանիի

Խրճիթներ Հաճի Վէլիի մէջ

վրայ: Երկու կողմէն, սակայն թուրքերուն համար Կարսի պահակազօրքնալահանուելով, քառասուն հազար հոգի տրամադրելի

կը թուէին ըլլալ, այսինքն մէկ մէթր ճակատի վրայ հազիւ երկու մարդ: Մինչ Ռուսերը Օգոստոսի եւ Սեպտեմբերի ընթացքին ստուար օգնական ուժերու կը սպասէին, Մուխթար փաշանոնցմէ յոյս չունէր կամ շատ քիչ չափով միայն, եւ ամէն բանէ առաջ, ինչպէս վերը յիշատակեցինք, գրէթէ բոլորովին զուրկ էր հեծելազօրքէ:

Սակայն ճակատագրին արեւը դարձեալ շողաց իրեն: Օգոստոս 18ին, պէտք եղած չափով օգնական ուժերուն հասնելէն առաջ, Լօրիս Մէլիքով յարձակեցաւ Եանի բլուրներուն վրայ թուրքերուն ձախ թեւին դէմ, զանոնք Կարսէն ետ մղելու դիտաւորութեամբ: Սէվինի դառն դասէն վերջ յարձակումը այս անգամ լաւ նախապատրաստած եւ գիտականօրէն գործադրած էին, բայց չյաջողեցաւ, որովհետեւ խիստ տկար էր: Երբ Օգոստ. 24ին Ռուսերը կ'ուզէին նորոգել 18ի յարձակումը, եւ ասոր համար իրենց ձախ թեւէն ու կեդրոնէն ստուար ուժեր քաշած էին դէպի աջ թեւը, Մուխթար փաշա գիտեալ օգտուել ռուսական ճակատին տկարութենէն, որուն փորձը առած էր, որովհետեւ իր բոլոր տրամադրելի ուժերով յաջողապէս յարձակեցաւ Գրգըլ թէփէի, ինչպէս նաեւ Սուպաթան գիւղին վրայ եւ գլխաւորեց Ռուսերուն բոլոր հակահարուածներուն:

Հիմա անոնց վիճակը խիտ վտանգուած էր, կեղբոնը ետ մղուած, եւ Արփա Չալին վրայ իրենց ունեցած ձախ թեւը աւելի կամ նուազ օգին մէջ կը կախուէր: Եթէ Մուխթար փաշա երկրորդ օրը, Օգոստ. 25ին, ուսասական կեղբոնին դէմ իր յարձակումը հաւասար կորովով նորոգէր, անկարելի չէր իրեն մէջտեղէն ճեղքել զայն, կամ անոր հետ ամբողջ ուսական ճակատը աւելի անդին Աղեքսանդրօքօլի վրայ քշել խուճապով:

Բայց ասիկա տեղի չունեցաւ: Մուխթար փաշա մնաց իր շահած դիրքերուն մէջ, եւ ասիկա ոչ թէ անոր համար որ իր յաղթութեանց համար Սուլթանէն իրեն շնորհուած «Ղազի» (յաղթական) տիտղոսը գոհացուց զինքը, կամ կորովի մասին պակասութիւն ունէր, այլ որովհետեւ իր զօրքերը սաստիկ տկարացած եւ ուժասպառ եղած էին բազմօրեայ կռիւներով — երեք հազար հոգի կորսնցուցած էր:

Տէր Ղուկասով եւս, թէեւ օգնական ոյժ ստացած, ոչինչ կրնար ընել իկտիրէն մինչեւ Երեւանի հարաւարեւմտեան երկրամասին մէջ յառաջացած իր հակառակորդին դէմ, որ հիմա Խամայիլ Փաշայի հրամատարութեան տակ կը գտնուէր, եւ հազիւ կրնար զսպել զայն՝ Մուխթար Փաշայի հետ անոր միացումը արգելելու համար. այսպէս Օգոստոսի վերջերը եւ Սեպտեմբերի սկիզբները թուրքերը կը գտնենք իրենց բարձր կէտին վրայ, ինչպէս Յունիսի եւքը իրենց ինկած կէտը ցոյց տուած էր: Բայց բախտին յանկարծական դարձը արդէն կը նախապատրաստուէր. որովհետեւ ստուար օգնական ուժեր հեղեղի պէս կը թափէին հայրենիքէն Ռուսերուն համար, մինչ թուրքերը իրենք իրենց վստահացած միայն կը մնային եւ պարտաւոր էին կռուիլ նաեւ հիւանդութիւններու դէմ, որոնք ճարակ գտան իրենց շուրջ վիրաւորներուն եւ հիւանդներուն խճողումին հետեւանքով, բժշկական անբաւական խնամքներուն պատճառաւ:

Սէվինի դժբախտ կռիւէն անմիջապէս վերջ (Յունիս 25) Ռուսերուն կողմէ շարժման մէջ դրուած էին չորս նոր զօրաբաժիններ, որոնցմէ երկուքը Կովկասի մէջ ապստամբութիւնը ճնշելու համար, եւ միւս երկուքը, Մոսկուայի հռնաճիգներուն զօրաբաժինը եւ Վօլկայի վրայ Սարաթովի 40րդ հետեւակ զօրաբաժինը՝ Կարսի բանակին համար: Այս երկու զօրաբաժիններուն փոխադրութիւնը բնականաբար երկար ժամանակի կը կարօտէր, քանի որ երկաթուղիով, շոգենաւով եւ հետիոտն հազարաւոր քիւմէթի պարտաւոր էին կտրել:

Այսպէսով, վերջին փոխադրութիւնները Սեպտ.ի վերջերը Կարսի առջեւ հասան: Ասով Ռուսերը կրկնակ դերազանցութիւն ստացան: Մեծ-Գուքս Միխայիլ անձամբ ստանձնեց հրամատարութիւնը, եւ անմիջապէս յարձակողականի սկսաւ թուրքերուն դէմ, որոնք միշտ կը մնային Իւչ թէփէ, Գըզլ թէփէ, Սուպաթան, մեծ ու փոքր Եանիի գիծերուն մէջ, եւ ճիշդ դարձեալ անոնց ձախ թեւին դէմ, հակառակորդը Կարսէն փախցնելու կամ փախուստը կտրելու ռազմագիտօրէն միանգամայն ռազմավարօրէն ուղիղ մտածումով: Անգամ մըն ալ սակայն Ռուսերը ո եւ է մեծ յաջողութիւն չունեցան, որովհետեւ մինչ Հոկտ. 2ին մեծ Եանին միայն կարելի եղաւ գրաւել, բայց միւս յարձակող գունդերը յաղթահարուեցան. Մուխթար Փաշա յաջորդօրէն իր կողմէն ուսական ձախ թեւին դէմ հզօր հարուած մը շեշտեց, որ իրաւ է թէ նպատակին չհասաւ, բայց Ռուսերը պարտաւորեց օգնութիւն փնտռելու իրենց ձախ թեւէն, ինչպէս նաեւ լքելու օր մը առաջ իրենց գրաւած մեծ Եանին, որուն պահակախումբը բոլորովին անշատուած էր ուս բանակին մնացեալ մասէն եւ շուրի պաշարէն զուրկ մնացած:

Իրաւ է որ Մուխթար փաշա այս կռիւներուն մէջ նպատաւորուած կը մնար, բայց ասոնք աւելի կամ նուազ Պիւոսեան յաղթութիւններ էին իրեն համար, քանի որ երկուստեք արտասովոր կորուստները — իւրա-

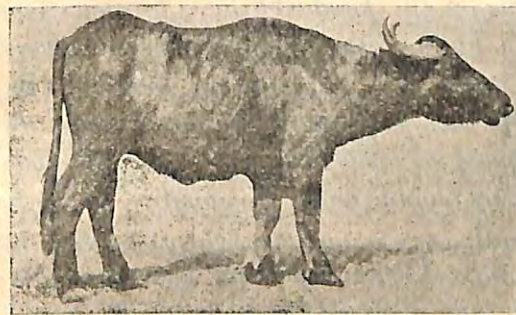
քանչիւրը երեք հազար հոգի, կ'ըսուի— գէշ պիտի ազդէին մասնաւորապէս իրեն:

Այդ միջոցին բոլորովին անսպասելին պատահեցաւ: Մուխթար փաշա իսկ եւ իսկ որոշեց մինչեւ այն ատեն յաղթողաբար պահպանած դիրքերը պարպել եւ իր զօրքերը համախմբել ետեւօք Ալաճա Տաղ — Ավլիար — Վիզինքէօյ գծին վրայ, պահելով միայն փոքր եանին Աղեքսանդրօբօլ — Կարսի ճամբան դիտելու համար: Միաժամանակ հրամայեց Իսմայիլ Փաշային որ երեւանի հարաւարեւմուտքէն Արփա Չայի ուղղութեամբ իր աջ թեւին աւելի մօտենայ: Հոկտ. 8էն 9ի գիշերը գործադրեց իր դիտաւորութիւնը, եւ Ռուսերը գրաւեցին իր թողած դիրքերը:

Մուխթար փաշայի յանկարծական կարգադրութիւնը փորձած են մինչեւ հիմա անով պարզաբանել, թէ որովհետեւ ձմեռը սաստիկ ձիւնով եւ խիստ ցուրտով կը յառաջանար, այս տարուան պատերազմը իբր վերջ գտած նկատեց եւ որոշեց որ իր բանակը ձմերոցները քաշուի: Իմ կարծիքով այս տեսակ մը տղայական ենթադրութիւնը գոհացուցիչ չեմ համարեր, եւ հաւանական կը կարծեմ թէ Փաշան իր զօրքերը սաստկապէս խախտած եւ տկարացած համարեցաւ հակառակ բոլոր յաջողութիւններուն, որպէս զի կարենայ ապագային բռնել ընդարձակ դիրքերը, նկատի ունենալով հակառակորդին օրը օրին աճող գերակշռութիւնը, եւ որպէս զի ասով իր ուժերը կարենայ, որքան որ հնար է, հաւաքել Կարսի շուրջ աւելի փոքր ու աւելի նեղ շրջանակի մը մէջ: Մուխթար Փաշայի առաջին ակնարկով այս տարօրինակ որոշումը այս տեսակէտով կ'երեւայ ինծի, մասնաւոր երբ տեղին վրայ աչքովս տեսայ իր մինչեւ հիմա բազմահերձ դիրքերը, որոնք արտասովոր կերպով ընդարձակ էին բաղդատմամբ իր ուժերուն: Այս կերպով կ'արգարտնայ այդ որոշումը, եւ մինչեւ իսկ անխուսափելի կը գտնայ, տեղական պայմաններուն համաձայն: Որովհետեւ եթէ թուով տկար պաշտպան-

ներ յաջողիլ կ'ուզեն, պէտք չէ կոտորակուին իրարմէ բաժնուելով, մասնաւոր թուով գերազանց յարձակողներու գէմ: Իրեն եւ հակառակորդին միջեւ աւելի տեղ ձգելու համար, թերեւս աղէկ կ'ընէր մինչեւ Սողանլը Տաղ եւ մինչեւ Սէվին ետ երթալով, խարխալը էրզրում ընելով եւ Կարսը անգամ թողլով: Եթէ Մուխթար Փաշա սկիզբէն իսկ բոլորովին հրաժարէր Իսմայիլ փաշայի հետ արդէն իսկ խիստ տարակուսելի միացումէն, իր բանակին համար շարժելու բաւարար ազատութիւն պիտի շահէր. որովհետեւ կամ ա'յն է որ Ռուսերը իրենց բոլոր ուժով նախ եւ առաջ Կարսը պիտի սեղմէին եւ գրաւէին, ինչ որ սակայն բաւական ժամանակի կը կարօտէր, կամ, ինչպէս Սէվինի ճակատամարտէն առաջ, անգամ մըն ալ մասերու պիտի բաժնուէին:

Դժուար է ըսել թէ թուրք հրամատարը ի՞նչ բանէ դրդուեցաւ վերջն ալ գամուած մնալու Կարսին. արդեօք արդէն իսկ ճամբայ ելլող Իսմայիլ փաշայի՞ն համար, թէ բերդաքաղաքին պաշտպանութեան միջոցներուն կացութիւնը նկատի առնելով, եւ կամ վերջապէս, եւ թերեւս գլխաւորաբար, նկատի առնելով իր զօրքերուն վիճակը: Դէպի Սողանլը Տաղ եւ Սէվին ետ երթալը ամէն պարագայի մէջ թշնամիէն հարիւր քիլօմէթր հեռի գործողութիւն մը կը նշանակէր օդին եւ ճամբաներուն աննպաստ պայմաններուն տակ: Իր զօր-

Սեւ ցուլ կռիւի դաշտին վրայ

քերը այսքան ճամբան կտրելու ոյժ ունէի՞ն, ասիկա աւելի քան խնդրական կը թուի ինծի: Տարակոյս չկայ որ թուրք զինուորները արդէն սաստիկ յոգնած էին, խաղախ-

հերը ամէն կողմէ, հոյն իսկ էրզրումի կողմէն հեղը կը ձգէին թրքական դիրքերը, եւ փաշան լուսաբանուելու, տեղեկութիւններ քաղելու ո եւ է կարելիութիւն հունէր, քանի որ ասոր համար միջոցներ կը պակսէին իրեն: Պատահական տեղեկագրէ մը կը տեսնեմ որ Մուխթար փաշա այն միջոցին Ռուսերը շատ աւելի զօրաւոր, բազմաթիւ կը կարծէր — հարիւր հազար հոգի կը գնահատէր զանոնք — ինչ որ չկար իրականին մէջ:

Մուխթար փաշայի դէպի Ալաւա Տաղ յետախաղաց համախմբութեան համար շարժառիթներուն վրայ իմ վերեւ պարզած տեսութիւնս, այսինքն՝ իր զօրքերուն դեղեւումը եւ տկարութիւնը, յետագայ դէպքերէն տեսակ մը հաստատութիւն կը գտնէ:

Ինչպէս յայտնեցինք, Ռուսերը թուրքերուն դիրքերը բռնեցին անյապաղ, եւ Մեծ-Դուքս Միխայիլ, որ այն ատեն իր կեդրոնը հաստատած էր իմ՝ դիպուածով գտնուած՝ Քարաեալ գիւղին մէջ, որոշեց իսկոյն յարձակողականը կրկնել եւ այս անգամ՝ բոլոր միացեալ ուժերով, իր տիրող մտածումն էր հակառակորդը զբաղեցնել ճակատին վրայ եւ ամուր բռնել, եւ միւս կողմէ բազմաճեղք գունդով մը, հեռուները տարածուելով, անոր աջ թեւը պաշարել, ասով միեւնոյն ժամանակ արեւելքէն արդէն ճամբայ ելած ըլլալը ծանուցուած Իսմայիլ Փաշայի զօրքերուն թրքական կեդրոնի ուժերուն հետ միացումը խափանելու, եւ պաշարող գունդին թշնամիին ետեւը անցնելէն վերջ՝ ամէն կողմէ անոնց վրայ յարձակելու եւ փճացնելու համար: Այս նպատակով թշնամի ճակատին դէմ առաջ պիտի մղուէին խիստ որոշ կարգադրութեան մը համաձայն աջ թեւին հրամատար զօրավար կոմս Կրապպէ, Փոքր Եանիէն, կեդրոնի հրամատար զօրավար Հայման մեծ Եանիէն եւ Սուպաթանէն, եւ ձախ թեւին հրամատար զօրավար Քուսմինաքի Գրզըլ Թէփէէն, բազմաթիւ պահեստիներ Գիւլվէրանի մէջ պիտի մնային, եւ զօրավար

Լազարէվ քսան հազարէ աւելի մարդոցմով պաշարողական շարժումը պիտի գործադրէր:

Մեծ դուքսին կողմէ այսպիսի յատակագիծի մը մտածուիլը ինքնին ապացոյց մըն է անպայման գերակշռութեան իր զգացումին համար, ինչպէս նաեւ թրքական բանակին մէջ տիրող կացութեան ճշգրիտ ծանօթութեան համար: Բայց որովհետեւ թուրք ուշիմ եւ գործունեայ հրամատարին զօրքերուն ոյժը եւ կանոնաւորութիւնը տակաւին հնարաւորութիւն կուտար իրեն յարձակողականի մը, մեծ վտանգ մը կարող էր լազարէվի քանի մը օր տեւող պաշարողական շարժումի միջոցին եւ ասոր իրապէս կատարուելէն առաջ, ամփոփէր իր ուժերը, Գրզըլ Թէփէի եւ Սուպաթանի վրայ յարձակման մղէր զանոնք, եւ ճեղքէր ռուսական դիրքը: Այն ատեն ծանր կացութեան մը կը մատնուէին Ռուսերը, եւ, ինչպէս ասանկ պարագաներու մէջ յաճախ կը պատահի, պաշարողը ինքնին պաշարուէր: Հետեւաբար ռուս վերին հրամատարութեան անժխտելի արժանիքը կը կայանայ ո՛չ միայն պաշարումի աներկիւղ յատակագիծը յղանալուն եւ գործադրելուն մէջ, այլ նաեւ թուրք զինուորին վիճակը ճշգիւ գնահատելուն մէջ, թէ ան տկարացած եւ իր ներքին դիրքին մէջ խախտած էր, թէ եւ տեղւոյն վրայ կը կռուի եւ կրնայ մեռնիլ, բայց այլ եւս շարժումներու կամ յարձակումի ընդունակ չէ^(*): Այսպէս աստիճան մը կռիւի դաշտին վրայ

(*) Հոս կ'ուզեմ բաղդատարար ակնարկել Լիստեանի Ֆակտամարտին մէջ անցած դարձած դէպքերուն ռուս-թուրքական պատերազմին ատեն: Այդ Ֆակտամարտին մէջ ռուս զինուորները սկիզբէն մինչեւ վերջը զարմանալիօրէն կռուեցան, ցակառակ Քուրորաթին վեհերոս հրամատարութեան: Այս վերջինը, քաջալարժ տեսականագետ մը, որ քննադատի վրայ խաղաղով բանակները իրարու դէմ կը հանէր, բայց չէր հանձնար անոնց ֆիզիկական կարողութիւնը, յաճախ խորհմաստ յատակագիծ մը կ'ունենար, բայց երբեք չէր կրնար գործադրել զայն, այլ կը յաջողէր միայն ա՛յն ատեն երբ խնդիրը նախանշելու վրայ ըլլար:

Լիստեանի Ֆակտամարտին մէջ Քուրորի իր ուժերուն մեծասովոր սկսած էր Թայցիֆո գետին աջ եզերքէն միւս կողմը անցնիլ

իսկ, եւ Հակառակորդին բռնած ընդարձակ միջոցին մէջ կը տեսնենք ռազմագիտական պաշարողականի մը կատարուիլը, որուն նմանը, յաջողութիւնն ալ նկատի առնելով, ամբողջ պատերազմներու պատմութիւնն մը քիչ անգամ կ'արձանագրէ: Այսու հանդերձ, յաջողութեան համար իրապէս ազդեց կազարէվի կողմէ առաջնորդուած եւ ղինուորական յառաջխաղացումի պէտքերուն համեմատ գործածուած դաշտային հեռագիրը, զոր թուրքերը, եթէ նոյն իսկ այդ մասին բան մը գիտցած ըլլային, հեծելազօրքի պակսութեան պատճառաւ ի վիճակի չէին խզելու: Դաշտային հեռագիրը Մեծ-Դուքսը իրազեկ կ'ընէր կազարէվի շարժումներուն, եւ վերջ ի վերջոյ բոլոր գունդերուն միահաղոյն ապահով յարձակումը կարելի ըրաւ ճիշդ ժամանակին, կատարեալ յաղթութիւն ձեռք բերելու համար:

Հոկտ. 9-10 գիշերը կազարէվի գունդը ֆարաեալէն յարձակեցաւ Անիի ուղղութեամբ, իւշ թէփէի արեւել-

ւուսական տաներորդ զօրարանակին հակառակ առջեւ ռուսական ծախ թեւին վրայ, զայն պաշարելու նպատակաւ: Այս դժուարին եւ անհաստատիօրէն յանդուգն գործողութիւնը երկու մասի կը բաժնէր արդէն ըստ ինքեան տկար առաջին հարձական բանակը եւ կրնար ենթարկել զայն գրէթէ ապահով պարտութեան մը, կամ ռուսական յարձակողականի մը անյաջողութեան պարագային՝ գոնէ արտասովոր վրդովումի մը, երբ Քուրօբաթին — եւ ասոր համար առատօրէն միջոց ունէր — ուժգին առաջ քալէր հարձական բանակին պարապ միջոցներուն մէջ: Հակառակ ասոր ձարոնցիները կրցան յղանակ այդ վտանգաւոր յատակագիծը եւ գործադրել իսկ զայն, որովհետեւ շատ ուղիղ կը գնահատէին ռուս վերին հրամատարը եւ անոր վեհերոտութենէն կորովի յառաջխաղացում չէին կասկածեր: Հոս ալ կար ռուս հրամատարին հմտութիւնը, բայց ոչ, ինչպէս Կարսի առջեւ Ռուսերուն կողմէ, թուրք զօրքերուն կացութեան հշգրիտ ծանօթութիւնը:

Եւ յաջողութիւնը իրաւունք տուաւ ձարոնցիներուն. կրկին ապացուցուց թէ վեհերոտ հրամատարութեան մը դէմ ամէնէն անխորհուրդ եւ յանդուգն յարձակողականը անգամ կը յաջողի եւ յաղթութիւնը իրեն հետ կը բերէ:

քէն անցաւ այն միջոցին ջուրերը իջած Արփա Չայէն, քալեց դէպ ի հարաւ մինչեւ Քամպինսք, ուր Տէր Ղուկասովի զօրքերը եկան ստուարացուցին իր բանակը, եւ միշտ գիշերանց, ու ամենամեծ լուծեամբ շարժելով՝ շեշտակի դէպ ի աջ ուղղուեցաւ, անգամ մըն ալ անցաւ Արփա Չայէն, եւ հարաւէն իսմայիլ փաշայի սպասուած զօրքերուն դէմ ջոկատներ քալեցնելով, ինք դէպ արեւմուտք գնաց դէպ ի Տիկուր, ուր երեք գիշերուան սաստիկ ընթացքէ մը վերջ օր մը հանգիստ առաւ: Հոկտ. 14ին կազարէվ ալ աւելի հիւսիս արեւմուտք քալեց, Պազարճըքի առջեւ բաղխեցաւ Մուխթար փաշայի կողմէ արտոյնօք հոն ղրկուած զօրքերուն, եւ մղեց զանոնք դէպ ի հիւսիս Վիզինքէօյի վրայ, եւ իրիկունը Օրլօք մտաւ: Այս կերպով պաշարողական շարժումը յատակագիծին համեմատ ամբողջացած էր, եւ այս նպատակաւ նոր յաղթական կռիւէ մը վերջ կազարէվ թրքական ձախ թեւին ետեւը անցաւ: Թուրքերուն խաղը հիմակ արդէն անկանգնելի կերպով կորսուած էր, իրենց համար այլ եւս ինդիրը կը դառնար մահուան կամ անհնաւորութեան շուրջ:

Հոկտ. 15ին առտուան ժամը երկուքուկէսին Մեծ-Դուքսը իր գլխաւոր կեդրոնին եւ հիմնական իմ գտնուած տեղիս՝ ֆարաեալի մէջ կազարէվի մէկ հեռագիրը ստացաւ նախընթաց օրուան իր յաջողութեան վրայ, եւ արդէն պատրաստ պահուան գունդերուն հրամայեց անմիջապէս համախումբ յարձակումը սկսիլ Վիզինքէօյի եւ Ավլիարի բարձունքներուն վրայ, ինչպէս նաեւ Ալաճա Տաղի վրայ: Ինք ալ յառաջացաւ դէպ ի Հաճի Վէլի, եւ ես ալ հոն գացի. ռուսական յարձակումին ամբողջ դաշտը կը պարզուէր իմ առջեւ:

Արշալոյսին զօրավար Հէյման բոլոր գլխաւոր ուժերով քալեց Ավլիարի բարձունքներուն դէմ, թրքական կեդրոնը ճեղքելու, աջակողմէն (դէպ ի արեւմուտք) կոմս Կրասպպէ ֆոքը եանիէն դուրս խոյացաւ Վիզինքէօյի բարձունքներուն դէմ — բուն գիւղը չկրցայ ճանչ-

նալ, թերեւս մութին պատճառաւ—հարաւէն յարձակող Լազարէվի հետ միանալու, եւ ձախակողմէն (դէպի արեւելք), Գրգըր թէփէէն, որ այս պահուս առջեւս կը գտնուի, Քուսմիկսքի յարձակեցաւ Ալաւա Տաղի դէմ: Ամէնուրեք թուրքերը բարձունքներէն սկսեալ մինչեւ զառիթափերը փոսերու մէջ խրամատուած էին: Հէյմանի հրետանին սկսաւ գործել (կարծես աչքովս կը տեսնեմ) մինչեւ 1500 մէթր թշնամի գիրքերուն վրայ, մէկ գիծի ուղղութեամբ, եւ թրքական թաքստոցի խրամները դղրդեց հիանալիօրէն գործող սումբերով: Հետետեւակազօրքը յառաջացաւ տափարակ եւ սակայն ըստ բաւականին պատասպարան ընծայող ձորակներուն մէջ—կարծես աչքովս կը տեսնէի անոնց դէպ առաջ շարժիլը—եւ կէս օրուան միջոցին յարձակեցաւ բարձունքներուն վրայ: Դիւցադնական եւ մահառախատ պաշտպանութենէ մը վերջ՝ ուստական հրետանիէն տասանորդուած թուրք պահստարդները խուճապ փախուստով դարձան դէպի Վիլինքէօյ, զոր քիչ առաջ գրաւած էին հիւսիսէն կոմս Կրասպէ եւ հարաւէն Լազարէվ: Թուրքերուն կեդրոնը եւ ձախ թեւը պարտուած էին: Մնացածը կամ գերի բռնուեցաւ, կամ փախաւ դէպի բարձունքներէն ապահովուած Կարս: Խաղախները սուսերամերկ խուժեցին եւ ջարդեցին:

Բայց տակաւին թուրքերը բռնած էին Ալաւա Տաղի հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան զառիթափը: Միւս կողմէ Քուսմիկսքի հիւսիսէն, Հէյման ետեւէն եւ Լազարէվ հիւսիս-արեւմուտքէն դէպի հոս կը քալէին, եւ Հէյմանի գունդերը Ալլիարի բլուրին եւ Ալաւա Տաղի արեւմտեան զառիթափին միջեւ գտնուած ճեղքուածքէն պարտաւոր էին անցնիլ: Հոս ալ թուրքերը հիմակ ալ եւս չէին կրնար բռնել իրենց գիրքերը: փորձեցին դէպի արեւմուտք Վիլինքէօյ ճամբայ կտրել, բայց ճամբան Լազարէվի կողմէ խափանուած գտան եւ պարտաւորուեցան զէնքնկէց ըլլալ, թէեւ եօթը հազար հոգի էին:

Այսպէս դիւցադնական ընդդիմութենէ մը վերջ ամբողջ թրքական բանակը փճանալու աստիճան զարնուեցաւ, եւ այդ պահուն մութը սկսած էր կոխել: Նոյն ինքն Մուխթար փաշա իրիկուան յառաջացած ժամերուն կորսնցուց իր ռազմական տեսակէտը Ալաւա Տաղի արեւմտեան զառիթափին վրայ: Գրէթէ հրաշքով սրճաւ Հէյմանի եւ Լազարէվի ճակատէն Կարս, եւ անկէց յաջորդ օրը փոքրաձեւն գունդով Օլթիի հովիտը եւ վերջերս ալ Էրզրում:

Թուրքերէն չորս-հինգ հազար հոգի—անհամեմատաբար բարձր տոկոս մը հարիւրի հաշուով—կռիւին մէջ ինկած, փիրտորուած կամ փախչելու ատեն սուխահար եղած էին: Գրէթէ իրենց ամբողջ թնդանօթները եւ ուտեստի եւ ռազմամթերքի առատ պարէնը Ռուսերուն ձեռքը ինկաւ, որոնք հազարհինգ-հարիւր հոգի միայն կորսնցուցած էին վերի վերոյ:

Ալաւա Տաղի ճակատամարտով վճռուած էր պատերազմը Հայաստանի մէջ, որովհետեւ արդէն մէկ ամիս վերջ Կարսն ալ գրաւուեցաւ տասնութը հազար գերիներու, երեք հարիւրէ աւելի թնդանօթներու եւ հսկայական պատերազմական իրեղէններու յաղթական գնով մը բազմակորուստ յարձակումէ մը վերջ:

Իսու է որ վերջերը յաջողութեամբ եւ արիութեամբ պաշտպանուած Էրզրումի առջեւ նոր կռիւներ տեղի ունեցան, որոնք ուշադրութեան արժանի են, բայց թուրքերուն կողմէ մահուան հետ դօտեմարտութեան մը վերջին ցնցումները միայն կրնան նկատուիլ: Ասոնք Կարսի շուրջ մղուած կռիւներուն կարեւորութեան չեն համար, որոնց առթիւ մենք իբրեւ զինուոր չենք կրնար մեր սքանչացումը զանալ պաշտպանութեան եւ յորձակումի ատեն ցոյց արուած յանդգնութեան եւ անձնուիրութեան, ներքին գիծերուն մէջ Մուխթար փաշայի գործողութեանց, Ալաւա Տաղի ճակատամարտէն առաջ Լազարէվի ընդարձակ պաշարողական շարժումին, ինչպէս նաեւ ամենակատարեալ յաղթութեան մա-

սին բոլոր գունդերուն միահաղոյն գործակցութեան համար:

Իմ ձեռքս հասած տեղեկագրութեանց համեմատ, թուրք հրամատարը Լազարէվի պաշարողական շարժումին վրայ ա՛յն ատեն միայն լուր առաւ, երբ անիկա արդէն իր կոնակը հասած էր, եւ ա՛յն ալ լրտեսներու միջոցաւ, որոնք հեծեւազօրքի չգոյութենէն հետազօտութեան պաշտօն կը կատարէին, բայց խաղախներու նիզակներէն յաճախ ջարդուելու վտանգին ենթարկուած լրտեսներ: Քարանալէն դէպի Անիի աւերակները ճամբուն վրայ ճշգիւ կրցայ հետեւիլ Լազարէվի ընթացքին առաջին մասին, եւ այցելեցի նաեւ Իւլ Թէփէի արեւելակողմը իմ ատենս ջուրերուն յորդումին հետեւանքով անանցանելի հունը, որուն մէջէն առաջին անգամ Ռուսերը Արփա Չային միւս կողմը անցան: Թէեւ, ինչպէս յիշատակեցինք, գնացքը գիշերները միայն տեղի կ'ունենար, եւ, ասկէց զատ, բոլոր կարելի նախզուշութիւնները ձեռք առնուած էին — ո՛չ խօսիլ կար, ոչ կրակ վառել, անիւները յարդով պատած էին; եւն., եւ վայրերուն ալեծուփ մեծ գիծերը թէեւ շատ յարմար են Կարսի բարձրադիր դաշտին դէմ պատսպարուելու համար — Ալաճա Տաղ ամէնուն վրայ կը նայի, եւ ան տարակոյս Մուխթար փաշա հոն գննական պահակներ հաստատած էր:

Լազարէվ քսան հազարէ աւելի մարդ կ'առաջնորդէր ութսուն թնդանօթներով եւ ի հարկէ ոչ աննշան կառախումբերով, ասկէց զատ առնուազն ութը օր հարկ էր ապահովել մարդոց եւ ձիերուն պարենաւորումը. գունդերն ալ իրարմէ հեռի էին նկատի առնելով գէշ կամ բոլորովին թերի ճամբաները: Տակաւին չեմ կրնար խորհիլ որ փաշան բոլորովին կարծեցեալ անիրազել մը ըլլար ամբողջ պաշարողական շարժումին մասին, մինչեւ որ Լազարէվ Ալաճա Տաղի հարաւային կողմէն իր ետեւը մտաւ: Կը հաւատամ թէ իրաւ ճշգրիտ տեղեկութիւն մը չունէի, այլ ունէի ընդհանուր տեղեկութիւն մը,

բայց անոր դէմ բան մը ընելու կարող չէր, որովհետեւ ինք չէր կրնար ճակատին վրայ քայքայուիլ եւ իր զօրքերն ալ այլ եւս չէին կրնար շարժիլ մեծ ճակատամարտի մը համար: Մուխթար փաշա թուրք մըն էր. երբ աղէտքը հետզհետէ մօտեցած տեսաւ, «գըմէթ»ը զինքն ալ դրաւեց, այսինքն ճակատագիրը, որուն դէմ մարդուն ձեռքէն բան մը չիգար, եւ իւրաքանչիւր հաւատացեալի կրօնական պարտականութիւնն է կուրաքար անձնատուր ըլլալ անոր: Սակայն պատասխանատուութեան շքեղ զգացում մը եւ նաեւ յաղթութեան վստահութիւնը ոգեւորած էին Լազարէվը իր վճռական գործողութեան համար — այս զգացումը ունեցայ՝ Արփա Չայի վրայ կենալով: Մեղք որ բուն կոիւներուն ատեն հոն չեմ եղած:

Ալաճա Տաղի ճակատամարտը եւ Կարսի յետագայ յարձակումով գրաւումը անթառամ հոչակի էջեր են Ռուս բանակին պատմութեան տարեգրութեանց մէջ: Յոյց կուտան թէ կանխաւ պատրաստուած, խնամով յարգարուած եւ մեծ ուժով ի գործ դրուած յարձակում մը իր նպատակին կը յանգի նոյն խօս արդի զէնքերուն ու ամրութիւններուն դէմ, եւ թէ յանդգնութեան եւ պաղարիւնի մէջ մեծ յաջողութիւնը կը կայանայ միայն, ինչպէս անհատին կեանքին՝ նոյնպէս ժողովուրդներուն կեանքին, եւ դարձեալ մանաւանդ պատերազմին համար:

Կարելի է հարցնել թէ Կարս բերդաքաղաքը ի՞նչ աղղեցութիւն ի գործ դրաւ դէպքերու ընթացքին վրայ, եւ թէ անոր գոյութիւնը ո՞ր աստիճան նպաստաւոր կամ աննպաստ հանդիսացաւ պատերազմին թրքական կողմին համար: Կ'ընդունիմ որ ան առաջին անգամ պատսպարեց եւ դիւրացուց թուրքերուն դժուարին գնացքը, բայց թերեւս պատճառ եղաւ նաեւ որ անոնք շատ աւելի հեռուն համարձակեցան երթալ (Տե՛ս Բորթ Արթուրը Ռուսեւճաբոնական պատերազմին մէջ), թէ ան վերջերը փաշային հայթայթեց Սէւինի յաջողու-

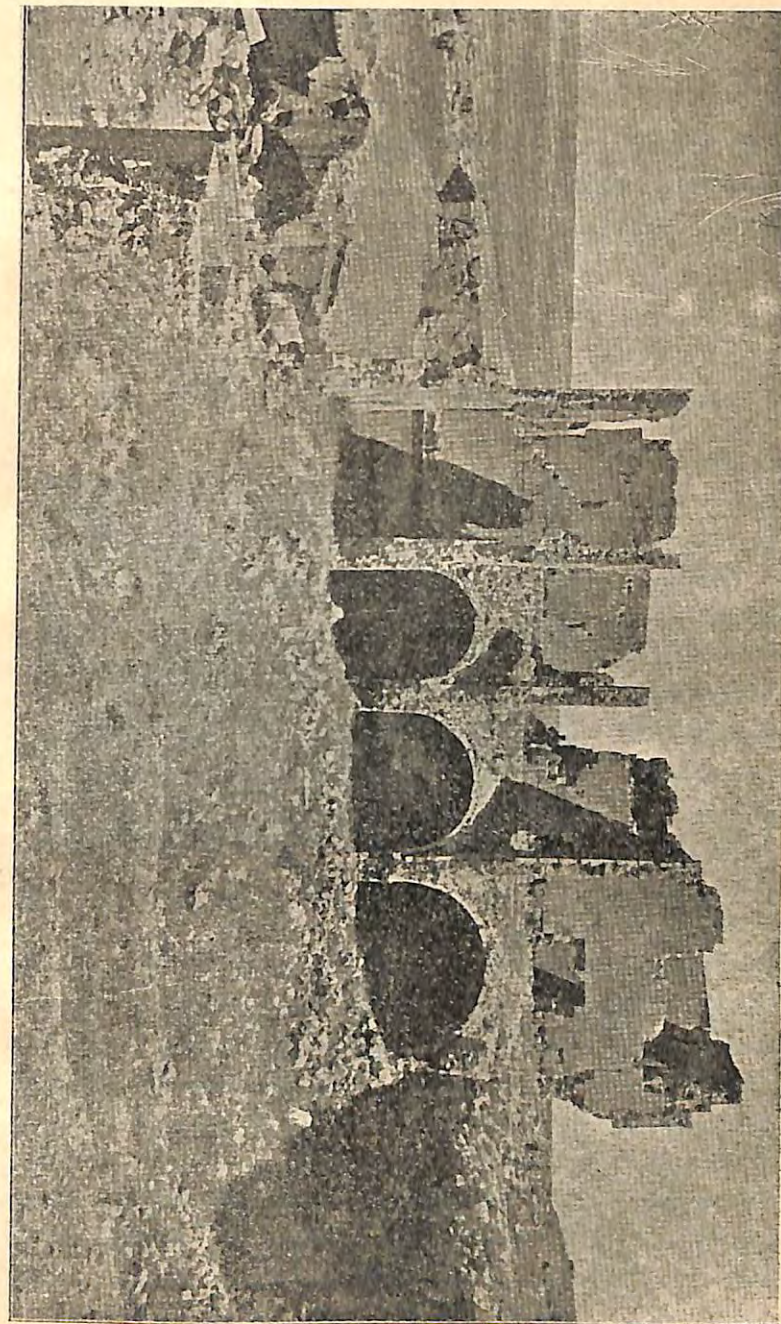
Թեան կարելիութիւնը, Ռուսերը պարտաւորուած ըլլալով իրենց ուժը բաժնել, ինչպէս նաեւ փաշային զօրքերուն ընծայեց ասպահով Թեւ մը եւ Թանկապին օժանդակ մը, բայց Թէ ան վերջ ի վերջոյ, միւս մեծ բերդաքաղաքներուն համան (Մէյ) աղէտք մը եղաւ բուն իսկ բանակին: Կարս՝ փոխանակ ինքզինքը պաշտպանելու, եւ բաց դաշտին բանակը աւելի զօրաւոր ու աւելի ազատ ընելու եւ անոր կռուի ընդունակութիւնը բարձրացնելու, զայն միշտ իրեն քաջեց, հետզհետէ կաշկանդեց զայն, եւ արգելք եղաւ անոր ուժին արտացոլայումին, մինչեւ որ երկուքն ալ, բանակն ու բերդաքաղաքը, եւ մին միւսին պատճառաւ, կորան:

Ճակատամարտի դաշտին այցելութիւնս, վերջին ծայր նեղացուցիչ եղաւ, եւ հաւատակիս գործադրութեան համար ամբողջ ուժերուս պէտք ունեցայ: Բայց եթէ այդ կերպով եւ յառաջիկայ նկարագրութիւններով յաջողած եմ օժանդակել վայրերուն եւ անոնց մէջ տեղի ունեցած դէպքերուն ծանօթութեան, եւ զինուորական երիտասարդութիւնը յորդորել Հայկական հողին վրայ գրէթէ մոռցուած պատերազմին ուսում հասիրութեանը, ասիկա ինձի համար կ'ըլլայ ամէնէն գեղեցիկ վարձատրութիւնը եւ կը մոռցնէ իմ բոլոր տաժանումներս:

«Մտիկ ըրէ՛ք, երիտասարդներ, մտիկ ըրէ՛ք, ինչ որ մենք ծերերս կը պատմենք ձեզի պատերազմին վրայ»:

Անի տաճարները: Բազում տոմեաց արքայական պալատը

Օր պիտի գայ ատեն մը ,
որ սուրբ Քրիստոն կործանի :
(Հովերոս: Իլիական Զ. 448.)

5. Աշերակներոշ քաղաքը Անի

Անի: Գուռը դուրսի կողմէն

Լոյսը դեռ
չճեղքած՝
Քարահալէն
ճամբայ ե-
լայ: Գրէթէ
անհաստատ
ճամբան ժա-
մերով կը տա-
նի հարաւ ա-
րեւելեան
ուղղու-
թեամբ ,
ճիշդ ինչպէս

գտան զայն ու բռնեցին Լազարէվի պաշարողական շար-
ժումին գունդերը: Իմ առջեւ կը բարձրանան արիւնոտ
օրերու ծանօթ վկաները. Իւշ Թէփէ աջէն, մօտիկը
(դէպի արեւմուտք) Գրգըլ Թէփէ, ասոր ետեւը (դէպի
հարաւ) Ալաճա Տաղի ձիւնակամարը, եւ աւելի հեռուն
աջէն (դէպի արեւմուտք) միւս կողմը բլրաճեւ մեծ ու
փոքր եանին: Ինքզինքս կը տեսնեմ Արփա Չայի վրայ,
որ իր դեղին յորդաջուր հասանքներուն անցք կը փորէ
խորը երկրի թագաւորութեան , զոր իր ժամանակին

Ռուսները օգտագործեցին, հիմա անանցանելի հուն է, եւ կ'երթայ դէպի հիւսիս իւշ թէփէի շուրջ, եւ ասոր ու Գրգըլ թէփէի միջեւ: Զոյգ մը ողորմուկ Հայկական գիւղեր հաստատուած են ճամբուն վրայ, գիւղին ծերուկները կուգան խոնարհաբար ճամբուն մօտ, գլխովին կը հանեն եւ մինչեւ մէջքերնին կը խոնարհին յարգանքով: Երկինքը միթամած կը կամարանայ քարուտ, անծառ դաշտանկարին վրայ, սաստիկ քամի մը՝ Ալաճա Տաղէն փրթելով՝ կը խորազանէ սառնորակ բազիկներով ցրտակէզ դէմքերը, առանց շունչ առնել տալու: Եւ ահա անմիջապէս ալեկերպ, վէտվէտուն տափարակէն դուրս, կիսովի դէպի ձախ առաջօք, կը ցցուի արտառոց կերպարանքով, ուղտի մը կուզերուն նմանող Ակատափա Տաղ անուանեալ լեռ մը, եւ ճիշդ անոր առջեւ ու մօտը երկար, աշտարակաւոր պարիսպ մը շիկապորշ քարերէ, ետեւօք գմբէթներով եւ ատամնաձեւ որմանով: Կառքը կը ծռի կամարաւոր եւ քարի դերբուկներով ծածկուած դրան ճամբէն ներս, եւ առջեւ կը գտնուի բերանաբաց աւերակներու քաղաքը Անին:

Տպաւորութիւնը բնաւ զուարթ չէ: Շքեղ սիւներ եւ աղեղնաձեւ թեթեւ կամարներ դէպի լուսաշող երկինք չեն բարձրանար, ինչպէս յունական եւ հռոմէական շինուածներուն, ինչպէս նաեւ Բալմիրի կամ Պաալպէքի մէջ. խուզարկու աշխատութիւնը աչքի առջեւ չի փորեր փլուզումներով խճողուած գետնը, ինչպէս Բաբելոնի եւ Ասսւրի մէջ. երբեմնի հօր, երկար ատենէ ի վեր հանգուցեալ քաղաքամայրի մը մեռելական զարմանալի դաշտը չորս կողմէն կը տարածուի ամայի ու լքուած, գորշ, դեղին, ու միշտ գորշ, աղօտ: Ուր երբեմն հարիւր հազար մարդիկ կ'ապրէին, Արուեստի եւ Գիտութեան մէջ ջանադիր եւ երկրագործութեան ու առեւտուրի մէջ ժրագլուխ, ու «հազար եկեղեցիներ»է զանգակներ կը ղողանջէին, եւ աղօթողները կը հրաւիրէին խաչեալին պատկերին առջեւ, ահա՛ հիմա զոյգ մը գիւ-

ղացիներ միայն կը բնակին, եւ թէ՛ իբրեւ պահապան անցեալին եւ թէ՛ իբրեւ հսկող ներկային, պատկառելի ծերունի մը սպիտակ ծփուն մօրուքով, Հայ վանական մը: Արդէն շատ տարիներէ ի վեր հոս կ'ապրի, անբնակելի, ցրտամած քարէ տաղաւարի մը մէջ: Ամէն շաբաթ, ձմեռ ժամանակ միայն, իր հուստարիմ՝ ընկերին՝ Նոյնքան ծերացած իշուկին հետ՝ մօտակայ գիւղերը կ'երթայ եւ իր ուտեստը կը ձարէ: Իր բնակարանին դրան առջեւ բարի գալուստ մաղթեց ինծի, եւ հրամայուց պահիր, մեղր եւ չոր հաց. ինք բան մը չկերաւ, որովհետեւ պահոց օր է: Ես ալ պարտաւորուած էի երկար հանգիստ չընել. սրտատրոփ եռանդով, ճշմարիտ խանդավառութեամբ իր թանկագին գանձերուն ի տես փութացուց զիս, իր աւերակոյտ ընիկ վայր՝ բուն:

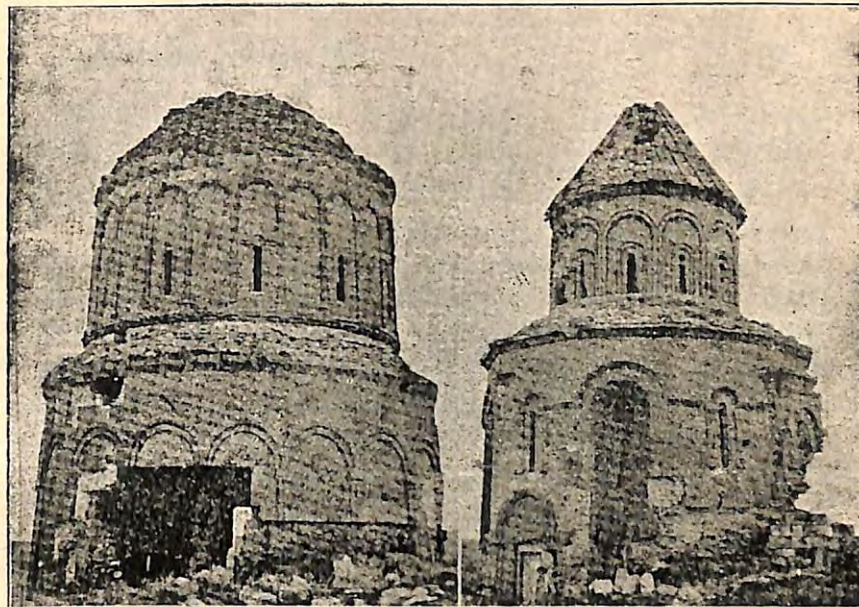
Ուստի ճամբայ ելանք, նախ մօտակայ փոքրիկ մուսէն մը, որուն մէջ սրտաղեղ գործվանքով հաստատուած եւ դասաւորուած են ամէն տեսակ հանքի կտորներ—մատանիներ, զարդի առարկաներ, սալիորներ, արձանագրութիւններով քարեր եւ ուրիշ բաներ: Ամէնէն աւելի դիտելու արժանի է Հայ Բազմատունի Գագիկ Ա. թագաւորին (1000 թուականին ատեն) փոքր ինչ անարուեստ աշխատուած այլ ազդու եւ նշանակալից արձանը, բարեպաշտ Վեհապետին, որուն կը պարտի Անի իր եկեղեցիներուն մէկ մեծ մասը: Անխղճօրէն գերեզմաններ ալ բացուեր են, որոնց մէջ նախահայրերը հաւատացած էին իրենց մեռելները ծածկել եւ պատաւարել խնամով մինչեւ յաւիտեան:

Արդէն կէս դար առաջ Ռուս կայսերական կառավարութիւնը ստանձնած է Անիի աւերակները, եւ հիմակ ալ, ինչպէս առաջնորդս պատմեց ինծի, քանի մը տարիէ ի վեր ամառնային ամիսներուն Բեթերսպուրկցի հնագէտ Բոօֆ. Մառ հոս կ'անցընէ, մեծ յաջողութեամբ կը խուզարկէ շէնքերուն մ'նացորդները, մանաւանդ արձանագրութիւնները: Ես ո՛չ գիտնական եմ ոչ գեղարուեստագէտ. հետեւաբար ինչ որ կուտամ յետագային

մէջ, յաւակնութիւն չունի գիտական հիմնաւորութեան, այլ պարզապէս պէտք է համարուի ականատեսի նկարագրութիւն մը ա'յն գլխաւոր բաներուն, զորս տեսայ, եւ զորս իբրեւ անմասնագէտ պատկերացուցի առջեւ:

Անի, «հազար եկեղեցիներու քաղաքը», Արփա Չալի եւ Ալաճա Տաղի միջեւ կը գտնուի հիւսիսէն դէպ ի հարաւ նեղցող քարաժայռերու վրայ, որոնք 30էն մինչեւ 60 մէթր խոր կիրճերով յիշեալ գետը կը պարփակեն եւ հիւսիսի պարսպաւոր կողմին վրայ միայն բաց են: Հովիտին փխրուն քարէ գրէթէ ուղղահայեաց պատերուն մէջ երկայն շարքերով գետնափոր անձաներ ծակուած են, ժամանակաւ աղքատ բնակիչներուն եւ վերջերը վանական ճգնաւորներուն բնակութիւնները: Կամարակալ կամուրջ մը մուտք կարմիր ցիւց զառիթափէն կը տանի Արփա Չալին վրայէն դէպ ի խօշափանք, ուր նուիրականացած հողի մէջ կը հանգչին Բագրատունի թագաւորները, եւ ուր տակաւին լաւ պահուած որմածներուն ներսի կողմը կը մ'նան սրահները, որոնց մէջ գումարուեցան Անիի տօնական, հանգիստաւոր պետական եւ արքայական խորհուրդները եւ համախմբումները: Դժբախտաբար չկրցայ արդի խօշափանքը այցելել, որովհետեւ կամուրջը մինչեւ վերի սիւները ջուրին մէջ մխրճուած է ջուրերուն յաւելուածէն տակաւին ճանաչելի յանդուգն կամարներովը, եւ տակը գտնուած ու սովորական ժամանակներու մէջ իսկ դժուարանցանելի հունը անանցանելի էր:

Յարաճուն հետաքրքրութեամբ հետեւեցայ առաջնորդիս յիշեալ մուսէնէն դուրս քարակոյտերու վրայէն եւ փշուտ թուիներու մէջէն դէպ ի արեւելք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին: Կը բարձրանայ տակէն մինչոյ խորաջուր Արփա Չալի գահալէժ բարձր փոռնքին վրայ, ամէնէն ագնիւ յատակագիծով եւ չափով, եւ ճշմարիտ գոհար մը Բիւզանդական-Հայկական ճարտարապետութեան: Նրբաւորդ սիւներէ բնուած, գեղակամար գաւիթ մը կ'առաջնորդէ ընդարձակ ներ-

Ս. Փրկիչ եկեղեցի

Ս. Դրեգորի մատուռ

Ս. Դրեգորի մատուռ

քին մասը, որ ճոխ եւ տակաւին լաւ պահուած՝ իւղաներկ նկարներով եւ միջին գմբէթին վրայ Ս. Կոյս Մարիամի հսկայական պատկերովը զարդարուած է:

Անկէց գրեթէ 250 մէթր դէպ ի հիւսիս արեւմուտք կը գտնուի աշտարակաձեւ Ս. Փրկիչ Եկեղեցին, 1000 թուականին աստեղները շինուած եւ երբեմն իբրեւ իրեն մէջ պահած խաչափայտին մէկ կտորը իբրեւ թանկագին մասունք, եւ անելի դէպ ի արեւմուտք, քաղաքին հիւսիսային լայն մասին մէջտեղը Անիի ամենամեծ եւ ամենէն լաւ պահպանուած յիշատակարանը, Մայր Եկեղեցին: Ս. Փրկիչ Եկեղեցին չափ հին, եւ անոր նման հաւանաբար Գագիկ Ա. թագաւորէն հիմնուած, հանգիստեալն կը ներկայանայ իբրեւ ամեն ժամանակներու ճաշակի ուղղութեան վրայ վսեմաբերձ գեղարուեստական գործ մը յաղթապանձ գեղեցկութեամբ: Հսկայ եւ մեծ մասամբ Գոթական գիծերով բռնուած

խաչակաւ մարը՝ որուն խարխուղ աշտարակը կը կրեն չորս ահագին սիւներ, մէկ ծայրէն անջըրպետուած է կիսաբոլորաձեւ, կիսաբլուր գրմբէթարդ ժամատունով մը, հին քրիստոնէական ճարտարապետութեան դաս կոչուածը, ուր կը գտնուի խորանը եւ գավիթներուն

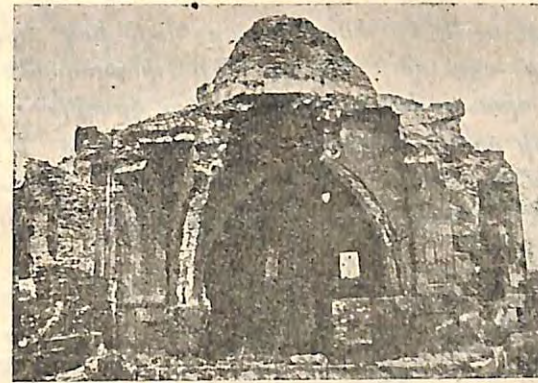
Ս. Փրկիչ-ը Լուսաւորիչ Եկեղեցին

կեցած անդը: Յօժարակամ կ'ուզէի դեռ աւելի երկար մ'նալ Մայր եկեղեցիին ներսը, որ բոլոր պատահածքներուն հակառակ դեռ կը պահէ զարմանալիօրէն ճանական լսողական ներդաշնակութիւնը. բայց առաջնորդս ժամանակին ուշ ըլլալը յայտնեց ինձի, եւ փութացուց աչքէ անցընել տեսնելու արժանի ուրիշ շատ բաները: Եւ իրաւունք ունէր:

Փլած ութանկիւն աշտարակի մը վրայէն — թերեւս երբեմն մի՛նարէ — եւ սիրուն զարդերով ու մոզայիք յատակով գեղեցիկ, եւ գմբէթին փլուզումէն մասամբ խախտած Առաքելոյ եկեղեցիէն հասանք հիւսիս արեւմտեան յետին անկիւնը բարձունքի մը վրայ հաստատուած արքայական պալատը, որուն հսկայ ներքին շինութիւնները կը սուզուին վար մինչեւ Ալաճա Հովիտին խորը, որ շէնքին գլխաւոր երեսին դարձած է: Պալատին վերի յարկէն պէտք է փառաւոր տեսարան մը պարզուած ըլլայ հովիտին կիրճին վրայ եւ տակը գեղապարոյր Ալաճատաղին վրայ, ինչպէս նաեւ քաղաքին եւ ընդարձակ վէտվէտուն դաշտին վրայ մինչեւ վերը Ալակէօղի ձիւնագագաթը:

Քիչ մը հեռի դէպի հարաւ, դարձեալ Ալաճա Չայի հովտին եզերքը, հաստատուած է սիրուն աշտարականման Ս. Գրիգորի մատուռը իբրեւ համբաւաւոր վկայ այն ատենուան ճարտարապետութեան, ներքին բոլորակին մէջ ութը խորաններով եւ կորնթարդ տանիքով մը, եւ տակը, քաղաքին տափարակ մասին ամէնէն նեղ տեղը, դէպի խորը մռնչող երկու գետերը գահաւանդող ապառաժներուն շարքին վրայ շնորհալի մի՛նարէով մզկիթ մը: Արձանագրութիւն մը իբրեւ անոր շինողը կ'անուանէ առաջին Սելճուգեան իշխանը Մանուշար: Անոր վրայէն տակը կը տեսնուին հովիտին սուր ափերը փլած կամուրջին վրայ, եւ Արփա Չայի ու Ալաճա Չայի ժայռուտ կիրճերը:

Դէպի հարաւ երկրամասին կը բարձրանայ բլուր մը, որ պսակուած է միջնաբերդով: Ատոր հիմի պատերը

Առաքելոյ եկեղեցի: Գուրաի մեծ դուռը

միայն դեռ գոյութիւն ունին, եւ ներսն ալ շէնքի մը մ'նացորդները կուռ կամարածեւ տաղաւարով մը, իր վիճակին հայելով թերեւս պահակներուն բնա-

կութեան համար, եւ մատուռ մը: Միջնաբերդէն տեսարանը կը տարածուի դէպի հարաւ Ալաճա Չայի եւ Արփա Չայի միացման կէտին մօտ հեազհետէ նեղցած ապառաժներուն անկիւնին վրայ, որուն հարաւային ծայրը ընդարձակ բարձունքի մը վրայ դարձեալ պարիսպի մ'նացորդներ, եւ աշտարակներու փլատակներ, որոնք ակնբերել կը ճանչցուին, ինչպէս նաեւ դէպի հիւսիս քաղաքին ամբողջ աւերակոյտին վրայ: Ասկէց սկսեալ քաղաքը կը ներկայանայ իբրեւ հարթ վէտվէտուն դաշտ մը, տեղ տեղ բլրածեւ փլուրակներ, որոնց վրայ առատօրէն աճած է խոտը, եւ գերեզմանաձեւ փոսեր, աւելի մեծ շէնքերու աւերակներէն բարձրագիր, եւ անհամար քարակոյտեր ցանցնուած, զանազան գոյներով, մութ կարմիրէն սկսեալ մինչեւ թեթեւ մոխրագոյն: Փողոցներն ու հրապարակները իրարմէ չեն զանազանուիր, եւ ասոնք ալ արդէն սահմանափակ չափով միայն գոյութիւն ունին, որովհետեւ քաղաքին շրջապատը չափաւոր է, եւ ասկէց զատ ստուար մէկ միջոցը բռնած են եկեղեցիներ եւ բերդի մասեր, Հետեւաբար եթէ Անի իր ծաղկեալ ժամանակին մէջ հաշուած է իրօք հարիւր հազար բնակիչ, ինչպէս Հայ պատմագիրները կը հա-

ւատարմացնեն, պէտք է որ ժողովուրդը, նոյն իսկ երբ հաղարաւորներ բնակուած ենթադրենք փապարաճեւ վայրերուն մէջ, արտասովոր կերպով իրարու վրայ խճողուած ըլլայ, քանի որ միւս կողմէ չենթադրուիր թէ այն յուզեալ ժամանակներուն մէջ բնակիչները պաշտպան պարիսպներէն դուրս արուարձաններ կազմած ըլլային:

Իմ գրէթէ հինգ ժամուան շրջադաշուէնս բաւականէն աւելի հմայած էր զարմացումով: Հիմա վերջացաւ, եւ վեր ելաւ հանգչելու: Հոգեվարքի միջոցին արեւը կրնար դեռ ամպերը ճեղքել. շիկորակ լոյսով տաքուկ կը պահէր մահուան ընդարմացումի մէջ լայնատարած դաշտանկարը: Ո՛չ մէկ շարժում, ո՛չ մէկ ձայն, ցորչալի մարդ կրնայ տեսնել եւ լսել: Եւ սաւայն: Ներկային բովանդակ սրտաճմլիկ լռութեան մէջ մեռեալներուն հրաշալի գործերը երկար ատենէ ի վեր անցած ժամանակներէն ասդին բարձրաբարբառ կը խօսին ինծի:

Որոշ յայտնի չէ թէ Անի երբ հիմնուեցաւ: Բայց պարտաւոր ենք ընդունիլ թէ շատ հին է, եւ արդէն իսկ հազար տարի մը գոյութիւն ունէր, երբ Ժ. եւ ԺԱ. դարուն Բագրատունեաց Հարստութեան ատեն (859-1045) Հայաստանի մայրաքաղաք եղաւ (964) եւ շատ փայլուն վեհապետական կեդրոն մը: Իր շքեղութիւնը սակայն կարճատեւ եղաւ: 1064ին Սէլճուկեան Սուլթան Ալի Արսլան իր պարիսպներուն առջեւ երեւցաւ, քանըհինգ օրուան պաշարումէ մը վերջ յարձակում գործեց հիւսիսային կողմէն, ուր ցից զառիթափերով պատսպարուած չէր եւ ամէնէն աւելի դիւրախօցելի էր, եւ բոցերու մասնեց զայն: Ինչ որ մ'նաց կամ կրկին կենդանացաւ, ան ալ կործանեցին լմ'նյուշին Հուլաղուի հրոսակները եւ վայրագութիւններովը անմահացած թիմուրլէնի, որուն առջեւ ժողովուրդներ եւ քաղաքներ փճանալով փոշիի տակ կը թաղուէին, եւ

վերջապէս 1319 տարւոյն սաստիկ երկրաշարժ մը բռնորովին հիմնայատակ ըրաւ զայն:

Ժամանակներուն բոլոր այս զարհուրելի փոթորիկներուն հրաշալիօրէն տոկացին Անիի մեղի մ'նացած շէնքերուն մասերը: Քիչ անգամ այցելուած եւ նորագոյն ժամանակի մէջ միայն խուզարկութեան առջեւ բացուած, անոնք անմուռնչ սակայն պերճախօս վիաներ են Արեւելքի ամէնէն նշանաւոր մեծ քաղաքներէն մէկուն գոյութեան եւ անէութեան, եւ իրենց մեռած քարակոյտերով, թերեւս մագաղաթներու գլաններէ աւելի լաւ, ակնարկ մը կուտան մեղի ժամանակի մտաւոր կեանքէն, որուն կը պարտին այսօր անոնք իրենց ծագումը:

Վերջին ծանր աղէտք մըն ալ եկաւ Անիի գլխուն, երբ 1605ին մեծն Շահաբաս տառներկու հազար ընտանիքներ Պարսկաստան տարագրութեան պարտաւորեց իր հոն նոր շինած Սպահան մայրաքաղաքին մէջ հաստատուելու համար: Այս ընթացքը, որուն հետեւանքով արդարեւ գաղթողներուն մէկ մեծ մասը կորաւ փճացաւ Պարսկաստանի անքնակ ցամաքին եւ աւազի. ու աղի անապատներուն մէջէն ամիսներ տեւող թափառումներուն պատճառաւ, խիստ բռնն եղած է, ինչպէս գիտենք ասիկա այն միջոցին հայկական միւս նշանաւոր քաղաքներէն մին եղող Զուղայէն(*), որ միեւնոյն ատենները նոյնօրինակ ճակատագրի մը սպանալիքին ենթարկուեցաւ: Հոն գտնուած արձանագրութեան մը մէջ հետեւեալ հրամանը կը կարգանք. «Մտիկ ըրէ՛ք, դուք Զուղայի բնակիչներդ: Մեծ թագաւորը Շահաբաս կը հրամայէ ձեզի իրեն հետեւիլ դէպ ի Պարսկաստան: Պատրաստութեան համար երեք օր ժամանակ ու-

(*) Զուղա (ձուլֆա) այսօր տխուր վայր մըն է անաւաններու ընդարձակ դաշտի մը մէջտեղը, երեսնէն թիֆլիզ երկամուկին իրրեւ առժամանակեայ վերջակէտ, ինչպէս նաեւ իրրեւ ռուսական սահմանագլխի կայան մը քիչ ջատ կարեւորութեամբ:

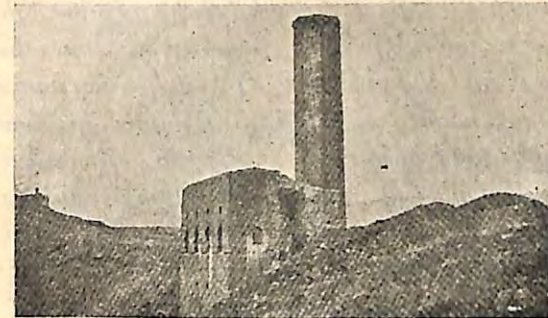
նիք: Եթէ այս երեք օրէն վերջ հոս մէկու մը հանդիս-
պինք, անիկա պիտի սպաննուի եւ իր ստացուածքը մեծ
թաղաւորին պիտի պատկանի: Եթէ մէկը փախչի կամ
ծածկուի, լուր տուողը պիտի ստանայ անոր ունեցածը,
իսկ մեծ թաղաւորն ալ անոր գլուխը»:

Հինէն ի վեր Անին կը կոչուէր «հազար եկեղեցիներ-
ու քաղաքը»: Այս յորջորջումը կարեւոր մասով իրա-
կանութեան համապատասխան է. որովհետեւ այսօր ինչ
որ մեր առջեւ կը տեսնենք, գրեթէ միմիայն եկեղացա-
կան շէնքերու մ'նացորդներ են, — տարօրինակ երեւոյթ
մը, որ սակայն իր բացատրութիւնը կը գտնէ պատմու-
թեան մէջ:

Երբ ժամանակին Հայաստանի տարազին թաղաւո-
րը Տրդատ եւ իր հայրենակից Գրիգոր երկարատեւ բա-
ցակալութենէ վերջ իրենց հայրենիքը վերագործան,
Գրիգորն էր որ բոցավառ եռանդով Քրիստոնէութիւնը
քարոզէր, եւ 276ին յորդորեց իշխանն ու ժողովուրդն
ընդունիլ Աւետարանը: Այսպէս «Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ
Հայաստանի առաքեալ եղաւ, Հայաստան ամբողջովին
Քրիստոնէութեան դարձաւ եւ Պետական Եկեղեցիի վե-
րածուեցաւ»:

Անպատմելի հարստահարութիւնները եւ հալա-
ծանքները, զորս այնուհետեւ Հայերը իրենց հաւատքին
համար կրեցին, ա'լ աւելի սիրելի ըրին Քրիստոնէու-
թիւնը անոնց: Այսօր Հայաստան երեք Պետութեանց
միջեւ բաժնուած է, եւ իր ժողովուրդը ամբողջ Արե-
ւելքի մէջ ցրուած. սակայն հնազոյն եւ բարձրագոյն
մշակոյթը, վերին չափով օժտեալ ժողովուրդին կենսա-
կան զարմանալի ոյժը, եւ հասարակաց հաւատքի հիման
վրայ կոթնած համազգի ամբողջութիւնը անդրդուելի
պահեց զայն ո եւ է ժողովրդային յարձակումներու եւ
փոթորիկներու դէմ, եւ ոչ մէկ թշնամական բռնաու-
րութիւն կարողացաւ խորտակել անոր ամբողջութիւնը:

Ժողովուրդին բովանդակ կեանքը հետզհետէ ա'յն-
քան եկեղեցական եղաւ, եւ Եկեղեցին կրկին ա'յնքան

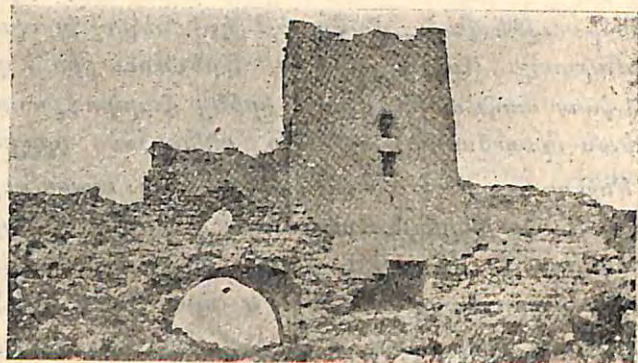
Մզկիթ մինարէտ

երկրին բնութեան եւ մահառիթ կռիւներով իրարու հետ
գօտեմարտող Արեւելքին եւ Արեւմուտքին գրեթէ
անընդհատ սահմանին վրայ իրենց հարկադրուած կա-
ցութեան պատճառաւ, ամէնէն աննպաստ պայմաննե-
րուն ենթարկուած է միշտ, բայց այդ պատմութիւնը
իրապէս եւ յայտնապէս ազդուած է իրենց եկեղեցիէն
եւ Քաղկեդոնի ժողովէն ի վեր այդ եկեղեցիին տա-
րանջատ զարգացումէն: Այս է պատճառը որ Հայկա-
կան աւերակ քաղաքներուն մէջ, եւ մասնաւորապէս
Անի Մայրաքաղաքին աւերակներուն մէջ, ուր բնակա-
նաբար համախումբ ամփոփուած է կրօնական կեան-
քին բովանդակ մեծութիւնը եւ ներքին ոյժը, ամէնէն
առաջ եւ գրեթէ միմիայն կը գտնենք ա'յնպիսի շին-
ուածքներու մ'նացորդներ, որոնք աղօթքի նուիրուած
էին:

Ահա առջեւ կը պարզուին իրենց լիութեան եւ
գեղեցկութեան մէջ, իրիկնամուտի ստուերները մեղմօ-
րէն կը ողորակին անոնց մէջ. ժամանակս եկած է, եւ
պէտք է յառաջանամ գիշերային գնացքի մէջ: Բայց
չեմ կրնար բաժնուիլ, ինչպէս ուրիշ աւերակներէ, եւ

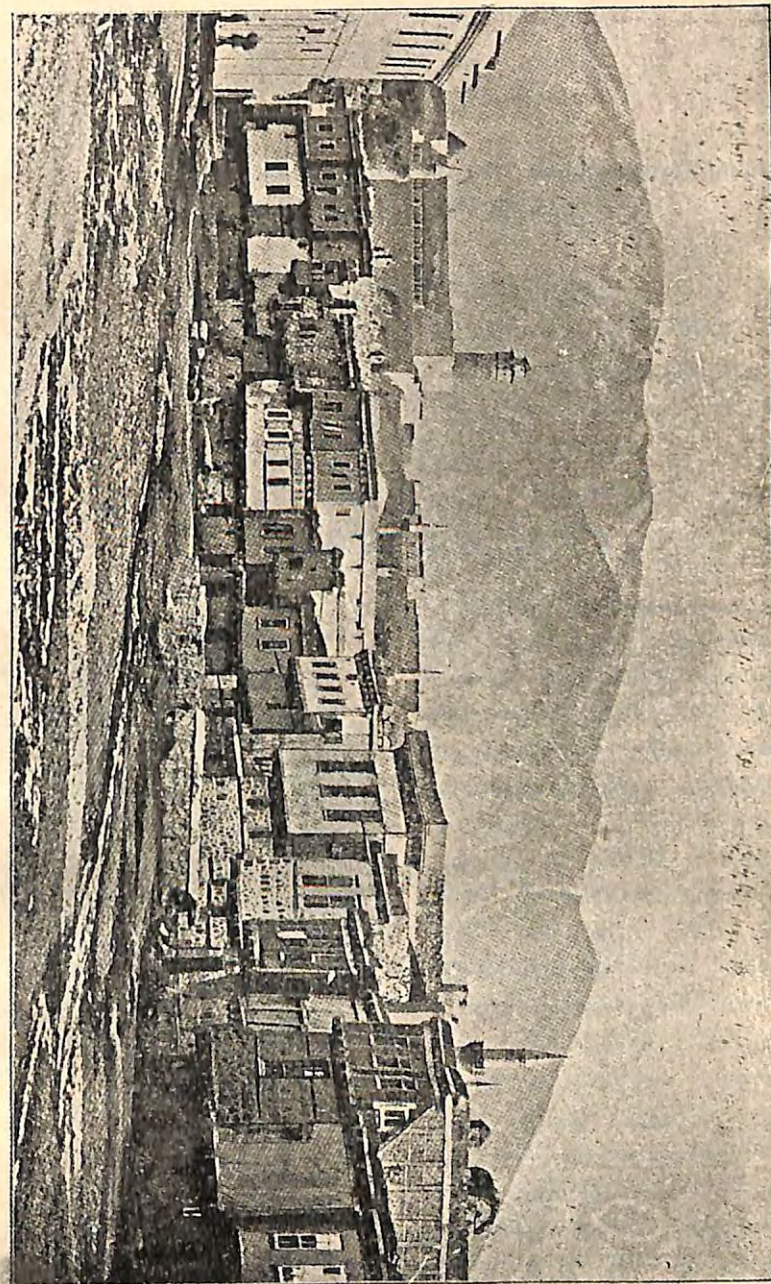
ժողովրդա-
կան, որուն
օրինակը աշ-
խարհի մէջ
ո եւ է տեղ
չկայ, Ռու-
սիան ալ բա-
ցառութիւն
չըլլալով: Ի-
րաւ է Հայոց
պատմութիւ
նը, իրենց

Թո՛ղ ներուի ինծի ստիկա, որովհետեւ այսքան լուսալիր փարթամ՝ անցեալի մը մօտ կը տեսնուի այսօր ներկային միջին թշուառութիւնը : Քարերը չէ որ պիտի կրնան յետաՀայեաց դնուութեան մը տակ գունազեղ կեանք վերստանալ. անոնք սեւցած ու մեռած կը մնան, ազդարարելով թէ յաւիտենական օրէնքին համաձայն մեծութիւնն ու փառքն ալ աշխարհի վրայ անկումի պիտի ենթարկուին, եւ թէ «մնացածը կ'արժէ միայն որ ան ալ անդունդը երթայ . . . : »

Անի: Դուռը դուրսի կողմէն

Երվանդ

Քո՛նչպէս պամ ես քու քովդ, սիրակա՛նս:
Ողորհին եւ ջուրին վրայե՛ն:

Քո՛նե՛ ջուրը, մարե՛ կրակը,
Քե՛ եկո՛ւր, ախ, եկո՛ւր իմ քովս:

(Հայ ժողովրդական երգ)

6. Կարս – Էրզրոն

Հայուհի

Ապրիլ 29ին ժամը տաս-
նին կանուխ մեկնեցայ
Կարսի հիւրընկալ կառա-
վարչական շէնքէն: Ակ
հարկ մըն ալ դէպի ետեւ
բարձրահայեաց միջնա-
բերդին վրայ, որուն դրո-
շը կը ծածանէր կար-
ծես հրաժեշտի համար,
եւ ահա լաւ ճամբէ մը
փրփրայոյզ Կարս Չայի
վրայ, զով, արեւոտառտուն:
Դարձեալ հիմա իմ անձիս
տէրն էի ազատ շրջա-
գայութեան պահուն, եւ
բոլոր տեսածներէս եւ
ապրածներէս գոհ, կոնակս

տուի հաճոյքով, տարածուեցայ թղթատարութեան կող-
մէ ինծի համար նշանակուած «կառավարիչին կառք»ի՝
բազմոցին վրայ: Ճերմակ քառաձի կառքը կը սուրա

շառաչելով խորտուբորտ սալարկներուն վրայ, որոնց առջեւէն կը թռչէին տուներ եւ խրճիթներ եւ բերանաբաց մարդիկ: Պաշտօնական Եւթիքը (կառապան), որ ինծի պատիւ ըլլալու համար համազգեստ հագած էր, հստած տեղը կը գալարէր. «Այսօր, պարոհ, հիմալի է:»

Կարսէն մինչեւ ոռւս սահմանազլխի կայարանը Գարուրկան — 100 քիլոմէթր — կայ ընտիր խճուղի մը, հեռագրական ձողերով, եւ մինչեւ հոն չորս կայարան, հաւասար հեռաւորութեամբ իրարմէ: Ընդհանրապէս հարաւ արեւմտեան ուղղութեամբ կ'երթայ, հախ Կարս Զայի վրայ վերօք բլրային երկրամասի մէջէն, որ երկու կողմէն ալ ակնարկը կը խափանէ: Պահ մը կարծեցի դէպի արեւելք գրէթէ մէկուկէս քիլոմէթր հեռի բերդ մը տեսնել տափարակ բարձունքի մը վրայ, թերեւս աչքի պատրանք մը: Յետոյ հովիտը կը փոխուի արգասաւոր, բարեշէն, վէտվետուն հարթավայրի մը: Կառքը կեցնել կուտամ եւ յետախաղաց ակնարկ մը արձակելով մութ ժայռերու միջեւ ազուցուած Կարսին վրայ, անոր մէջ եղածէն աւելի, սա՛ տալաւորութիւնը կ'ունենամ թէ ամէնէն անհրաժեշտը եւ ուղիղն է 1877 թ. Ռուսերուն կողմէ հոտխնտրուած յարձակումը հարկաւ արեւելեան ճակատին վրայ, միեւնոյ՛ տտեն հարաւի գիծն ալ ճեղքելով: Ժիշդ իմ առջեւ կը ցցուէր Սողանլը Տաղի ձիւնաշղթան. ձախէն (դէպի արեւելք) կը տարածուին հոյնալէս մինչեւ խորը ստորոտը ձիւնով ծածկուած Ալաճա Տաղի շաբքերը, աւերակներու քաղաքը Անին քողարկելով: Եւ անտեսանելիօրէն անհուն ձիւնադաշտերուն վրայ առտուան արեւը կը կենար ջերմիկ. թեթեւ լուսեղր ամպիկներ փախստեայ ստուերներով արագ արագ կը սահէին անոնց վրայէն, մեղկ խաղերով կը միանային եւ մշուշի ու սղոխի կը վերածուէին թուլնալով: Այո՛, կառապանս իրաւունք ունէր, իրօք լաւ էր օդը:

Երկիմարդու պէս ձի հստող Քրդուհի մը մեր դէմը կ'ելլէ, եւ խրաչելով կ'ուզէ ծածկուիլ, ծանրադանդաղ

Ձիաւոր քրդուհի

կ'ընեն, թղթատարը խաղախներով ու զինուորներով Սարը գամըշէն կ'անցնի մեր առջեւօք — եւ այնուհետեւ ոչինչ:

Անգաղբրում կ'երթայ գնացքը: Ամէն կողմ գետինը սեւ ու ծանր, ինչպէս հարաւային Ռուսիոյ բացաստաններուն մէջ եւ դաշտանկարը միակերպ. ո՛չ մէկ ծառ, ո՛չ մէկ կանաչ տերեւ, ո՛չ մէկ ամենապարզ խոտի շիւղ կը զովացնէ աչքը, Աստուծոյ ո՛չ մէկ արարածը կը վրդովէ առանձնութիւնը: Հեռագրաձողեր եւ մղոնաքարեր կը թռչտին մեր արագութենէն, ախորժ խոնջէնք մը կ'իյնայ անդամներուն վրայ եւ մեզ կ'որորէ:

Ամէն տեղէ աւելի Ռուսիոյ եւ Հայաստանի մէջ կը սիրեմ կառքով ճամբորդութիւնը, որովհետեւ ամէն տեղէ աւելի հոն երկար կը տեւէ: Ձիերը կը քրտնին, թեթեւ կռչէ մը քշուած, հեռաւորութիւնը կը մօտենայ, ձեւերը դուրս կուգան եւ կրկին ստուերի կը դառնան, փարսախ փարսախ կը յաջորդէ, եւ աճապարողին աչքին համար միշտ միեւնոյն պատկերը: Ըսէ՛ ինծի, ո՛վ դու ընդարձակածաւալ, ո՛վ դու սուրբ Ռուսիա, ըսէ՛ ուրեմն, ինչո՞ւ քու անծայրածիր տափարակներդ միշտ սիրտս կը գրաւեն, քու տափարակ դաշտադէտիններդ, որոնց վրայ արեւը հմայքով կը հանգչի, եւ սակայն չի

կարողանար մեկամաղձութեան եւ վիշտի շունչը ձեռքել: Ըսէ՛ ինձի, միջեւ ո՞ւր տակաւին կ'ուզես ընդլայնուիլ եւ տարածուիլ: Կամ արդէն իսկ գտա՞ծ ես սահմաններդ: Ընդհանուր մարմինն վրայ քու անգամներդ պիտի զօրանա՞ն արդեօք հսկայական ուժով մը, կամ պիտի չորնա՞ն ու իյնա՞ն: Ի՞նչ կ'ուզես դու, եւ ի՞նչ պիտի ըլլաս:

Եւ ահա կառքը կը ծռի գիւղի մը փողոցին մէջ: Կէս օր է: Աջ ու ձախ, ճակատնին դէպի առաջ, կը կենան մաքուր ձերմակ տնակներ, որոնցմէ մին ճիշդ այս պահուն կը լուացուի նոր ինորոյ օրիորդի մը կողմէ, ուրիշի մը առջեւ կը նստին գեղացիներ, նաեւ ծեր մայրիկ մը, որ ի գուր կը փորձէ գարնանային արեւուն մէջ ինքզինքը տաքցնել: Գիւղը, Կարսի վեհապետուհի Վլատիքարի պանծալի անունով, գաղթավայր մըն է ուս աղանդաւորներու, որոնք Մօլօքան կամ կաթնակեր կը կոչուին, որովհետեւ պահոց օրերը կաթ կ'ուտեն: Կեցնել տուի կառքը եւ տուն մը մտայ, դիպումաժաւ աղօթարանը: Մաքուր այս վայրին պատերուն վրայ կը կրթնին մի միայն փայտէ նստարաններ եւ փայտէ աթոռակներ. կը պակսին դաս, խորան եւ սուրբի պատկերներ: Կորովի սպասաւոր մը, բարձր կօշիկներով, գեղացիներու նման մազերը չորս կողմէն կտրած, եւ կարմիր շապիկը գօտիին տակէն միջեւ սրունքները, բարի գալուստ կը մաղթէ ինձի խորին խոնարհութեամբ, հրամցնելով կաթ փայտէ սկաւառակի մէջ:

Մօլօքանները շատ տարածուած են ամբողջ հարաւային Կովկասի մէջ, եւ Պետական Եկեղեցիին կողմէ գաղթող իսլամներուն տեղը զրկուեցան: Արդէն 1904ին Հայաստանի մէջէն իմ այն ատենուան ճամբորդութեանս միջոցին շատ գիւղերու մէջ հանդիպած էի անոնց եւ սիրով կանգ առած էի անոնց մէջ հանգչելու համար, պարզ, անկեղծ եւ աշխատասէր, իրենք իրենց մէջ հոգածու են դաստիարակութեան, բարոյականի եւ բարի համբաւի: Նուազ բազմաթիւ Տուխօպօրցիներուն

Հերկող գեղացիներ

րենց կրօնական գաղափարին իբրեւ միակ աղբիւր ունին Ս. Գիրքը, զոր իրենք իրենց մէջ նահապետական կերպով, առանց քահանայի եւ եկեղեցիի, կը կարդան եւ կը բացատրեն, տղաքը չեն մկրտեր, եւ ամուսնութիւնները առանց եկեղեցական արարողութեան հայրերուն կամ անոնց ներկայացուցիչներուն կողմէ իբրեւ օրինաւոր կը կատարուին: Երեւանի մէջ, Կէօքչա լճին մօտ, ժամանակաւ գտայ Մօլօքաններու գիւղ մը Թէրփէնի, Համբերութիւն, անուանով, եւ իրաւցնէ Համբերութիւնը, ուսուստարեւելեան իմաստով, իրենց փրկութիւնը եղած է, եւ դարերով տուկալ տուած է իրենց ամէն հալածանքներու եւ նեղութիւններու, աւընթերակից մօտաւորութեամբ իրենց ցաւազին եւ ողորմելի գոյութիւնը կ'անցընեն ուրախութեամբ եւ համբերութեամբ յոյս դնելով իրենց Աստուծոյն վրայ:

Աղանդաւորութիւնը Ռուսական Եկեղեցիին ինքնաշատուկ երեւոյթ մըն է: Աղանդաւորները (Բաքօլնիքի) ծագում առին Ալեքսի Միխայլովիչ Չարին ժամանակ, ժի. դարուն կիսուն, Նիքօն Պատրիարքին ձեռքով Եկեղեցիին ընդհանուր յեղաշրջումին առթիւ, երբ այդ բարձրաստիճան եկեղեցականին կատարած փոփոխու-

(Հոգե-
մարտ)
ն ման ,
որոնց
հետեւը-
մանու-
թեան
շատ կէ-
տեր ու-
նին, Մօ-
լօքան-
ները ի-

Թիւններէն դժգոհելով, հին հաւատքին բազմաթիւ հետեւողները (Շիթարովեցեցոյ), ի սկզբան տիրող ներդաւաճութենէն օգտուելով, Ռուսական Եկեղեցիէն անջատուեցան, եւ առանձին ընկերակցութիւններ, աղանդներ կազմեցին: Այսպէս աղանդաւորութեան ծագումին եւ տարածումին մէջ — եւ իմ կարծիքով ասոր մէջ կը կայանայ նաեւ անոր քաղաքական խիստ շահեկան կարեւորութիւնը ներկային համար — քարացած անցեալը, Հին Ռուսութիւնը՝ մէն մի նորութեան եւ ամէն արտաքին ազդեցութեան դէմ ընդվզումով՝ ոյժ առած են, եւ Մեծն Պետրոսէն սկսեալ միշտ աւելի բռնուն եւ թշնամական կերպով նոր Պետութեան եւ Եկեղեցիին հանդէպ վարուած են աղանդները, որոնցմէ մէկ քանին իրաւցնէ բարոյապէս խոտելի հաւատալիքներու կը հանդուրժեն. — այս երեւոյթը պատճառ մըն է յաճախակի ճնշումներու եւ վրդովումներու:

Պէկլի Ահմէտ հայկական մեծ գիւղին եւ առաջին թղթառարական կայարանին ետեւը, ուր ինչպէս նաեւ յաջորդին մէջ ձիերն ու կառապանները փոխուեցան, միշտ Կարս Զային հետեւող խճուղին կը սկսի կամաց կամաց բարձրանալ: Քանի մը գիւղեր — Յոյն, Ռուս, Հայ, Քիւրտ — կը գտնուին ճամբուն վրայ կամ կողմնակի զառիթափերու վրայ: Յետոյ հովիտը կը նեղնայ, կը դժուարանայ, կ'ամայանայ: Հսկայ արծիւ մը իմ վերել լայն շրջանակներ կը գծէ գլխու պտոյտ պատճառող բարձրութեան մէջ: Մերկ ապառաժներ կ'ամբարտաւեն, եւ անոնց վրայ կ'երեւան, արդէն Սարը Գամբշի մօտ, կարծես ամէկոտ, եւ ընտելութեան մէկ հրաշքին նման, նախ ցանցառ եւ հետզհետէ պուրակի մը թանձրութեամբ խոտացած մութ եղեւիններ՝ ցարափներու հետ խառնուած, երկար ատենէ ի վեր կրկին առաջին ծառերը, եւ միակ ծառերը Կարսի ամբողջ շրջանակին մէջ, ինչպէս ըսուեցաւ ինծի: Սաստիկ կ'այրի արեւը արշաւատոյր գնացքիս վրայ եւ անմիջապէս ճամբուն վրայ դարող ձիւնին վրայ: Արդէն ետեւ մ'նային շա-

Մուրացկան մը որ ձիւն կ'ուտէ

տոնց բերդական կազմութիւնները, ճակատամարտի դաշտերը եւ աւերակները. բայց սրտաւնդուած եմ եւ հանգիստ եմ, կարծես երիտասարդութեանս մէջ, ուր անհոգ սիրտը կը յուզուի յաճախ անմիտ եւ սակայն միշտ քաղցրը ըզմանքներով եւ յոյսերով:

Պէկլի Ահմէտէն սկսեալ կառապանս է խարքովէն գաղթող փոքր Ռուս մը, իվան: Բուն տիպարն է Եմէյիքի (պաշտօնական կառապանի), ինչպէս իր իսկ ինքնայատուկ դրոշմով, զոր Կօկօլ, Թուրկէնէյլ եւ ուրիշներ սքանչելի կերպով պատկերացուցած են, կը գտնուի ամէնուրեք ընդարձակ Ռուսիոյ մէջ: Անընդհատ իր ձիերուն հետ կը խօսի, որոնք հիմա այլ եւս երեք հատ են, եւ հազիւ ժամանակ կը գտնէ հարցումներուս պատասխանելու: Ձիերուն միջինը կ'անուանէ «Երջիկագործ» (Քօլպանիք, ինչ որ յաճախ ռուս ժողովուրդին մէջ ալ գերմանացիին իբրեւ տիպոս կուտան), մ'նացեալ երկուքը, որոնք միշտ քառամբակ կ'երթան, կ'անուանէ «Արքունի խորհրդական» եւ «Պետական խորհուրդի անդամ»: Այս տիպոսները ո'ւրիշէջ կ'առնէր, չեմ գիտեր, թերեւս անոնց նշանակութիւնն ալ չէր գիտեր. բայց

տիտղոսի ընտրութիւնը դիպումաճառ բարեգէտ էր, որովհետեւ «Պետական խորհրդականը», այսինքն Ազնուաշուք մը, արդէն իսկ կը տատանէր, եւ դժուարաւ կը շարժէր տկար սրունքները: «Այնպէս չէ՞, Պետական խորհրդական, այսօր գործերնիս աղէկ կ'երթայ կոր: Այո՛, ասիկա Կոսթօտին մըն է, սըւոր հայէ՛: Իսկ դուն, ծերունկ երշիկագործ, դուն ալ կրնաս լաւ քալել: Ուտել կ'ուզես դուն, սակայն չես աշխատիր, Բօ՛բ:»

Արդէն Մօլօքաններուն երկար Մէլիպ գիւղին մէջէն արտորնօք անցանք, ինչպէս հաճեալ հակարչագեղ Չաղացքի մը առջեւ Կարս Չային խորունկ մէկ հեղեղին վրայէն, եւ ահա յանկարծ կառքը կեցաւ: Իվան դէպ ի հեռուն ցոյց կուտայ մեռելական թափոր մը որ մեզի կուգայ, հաւատացեալ բարեպաշտ Ռուսի մը համար միշտ գէշ նախանշան: Առջեւէն միակերպ երգող Բօբ մը, ետեւէն չորս գեղացիներ, բսկոտն, յոգնած քալուածքով, փայտէ գազաղ մը ուսերնուն վրայ, յետոյ ուրիշ երկու-երեք հոգի եւ լալկան կին մը: Մտախոհ լըջութեամբ իվան վար առաւ իր պաշտօնական գլխարկը, խաչակնքեց — սուրբ Ռուսիոյ մէջ բազմադիմի պատճառներու համապատասխան գործունէութիւն մը այս խաչակնքելը — խաչի նշան մըն ալ բրաւ ծոծրակին վրայ, թքաւ, մեռելին կողմը հայելով ըսաւ. Չար սատանան տանի զինքը, եւ ձիերուն դառնալով. Օ՛հ, յիմարներ, եւ կ'երթային առաջ: Երկար ատեն դեռ լսեցի քահանային ողբերգը. «Տէ՛ր Աստուած, կ'ազօթե՛նք: Տէ՛ր Աստուած, ողորմէ՛ մեզի:» Յանկարծ կրկին կեցաւ կառքը եւ մէկ անգամէն կողմնակի ծռեցաւ. աջ կողմի առջեւի անիւը ինկած էր: Յանցանքը ննջեցեալին էր: Իվան հստած տեղէն զգուշութեամբ ելաւ, անգամ մըն ալ գլխարկը հանեց, եւ խաչակնքեց մեռելական թափորին հայելով. «Գէ՛շ, պարո՛ն, շա՛տ գէշ»: Մտահոգութեամբ աչքովս գիտեցի վնասուածը, եւ իրաւյնէ ո՛չ թէ միայն անիւը տեղէն ելած էր, այլ հաճեալ բան մըն ալ կորսուած էր: Ամենայն հանդարտութեամբ իվան

գործը քննեց, իր շարժական խանութին մէջ երկար ատեն կտորիկ մը փայտ փնտռեց, անիւը տեղը դրաւ վերջապէս: Յետոյ ծոծրակին վրայ կրկին խաչակնքեց, ըսելով. «Օրհնեա՛լ է Աստուած, լա՛ւ», չեմ գիտեր ի՛նչ պատճառաւ «Պետական խորհրդական»ին կողերուն մէջ մը փակցուց խարաղանը, վճռականօրէն անգամ մըն ալ թքաւ դէպ ի մեռելին կողմը. «գրո՛ղը տանի» ըսելով ցատկեց հստարանին վրայ, եւ կառքը թուցուց որչափ կրնար: Բայց այնուհետեւ իվան քիթը կախած, նեղսրտած էր, այլեւս չէր խօսեր: — Արդարեւ մեռելի մը գուժաբեր հանդիպումը բնականաբար հախապաշարում մըն է, սակայն դէպքը ինձի ալ խիստ տարօրինակ երեւցաւ:

Իրիկուն ժամը հինգին, 60 քիլօմէթրէ աւելի երթալէ վերջ, անցանք Կարս Չային մէկ լաւ կամուրջէն, եւ ծռեցանք անտառուտ բարձունքներու միջեւ խոռոչի մը մէջ գոգաւորուած Սարըգամըշ, ուր պարզուկ բնակարան մը գտայ:

Սարըգամըշ բաւական մեծկակ տեղ մըն է, թէեւ իրապէս միակ փողոցէ մը կը բաղկանայ, ուր կը վիստան գինետոններ, ամէն տեսակ վաճառատուններ եւ զինուորներ. ընդարձակ զօրանոցները կը գտնուին դէպ ի հիւսիս եղեւիներու թաւուտի մը ծայրը վերօք: Երբեմն հետեւակազօրքի կիսաբաժին մը կար արդէն, յետոյ ուրիշներ ալ աւելցեր են, ա՛յնպէս որ հիմա զօրաբաժին մը միա-

Իմ կառքս

թին մը միացած է: Սարըգամըշ Կարսէն Էրզրում դէպ ի Սօղանլը ճաղի ոտքը յառաջացած ճամբուն վըրայ եւ ասով

իսկ շատ կարեւոր զօրակեդրոն մը կը կազմէ: Իմ այցելութեանս միջոցին երկաթուղիին վերջին կայարանը տակաւին Կարսն էր. բայց քիչ առաջ յիշատակուած լաւ խճուղիին հակառակ երկաթուղիի զինուորական վաշտ մը կ'աշխատէր գիծը երկնցնելու դէպ ի Սարըգամըշ, եւ որպէս զի աւելի շուտ լմ'նայ, այս գործողութիւնը Կարսէն եւ Սարըգամըշէն միանալու մայն կը կատարուի: Ուստի այս գիծը պիտի աւարտի. եւ ասով ո՛չ միայն Սարըգամըշի զինուորական կարեւորութիւնը պիտի աւելնայ, այլ նաեւ Ռուսիա Կարսի ամբողջութիւններէն եւ զինուորական պաշտպանութենէն զատ այս հաղորդակցութեան միջոցով իրական գերազանցութիւն մը ձեռք պիտի բերէ Թուրքիոյ վրայ, որ ամբողջ հիւսիսային եւ արեւելեան փոքր Ասիոյ մէջ միակ գիծ մը անդամ չունի, բաց ի թերակատար հաղորդակցութեան ճամբաներէ:

Երկրորդ օրը կ'ուզէի ուսական սահմանին Քարաուրկան վայրին վրայէն դէպ ի թրքական Հայաստան յառաջանալ: Բայց տարօրինակ բան, թէեւ սահմանագլուխը հազիւ 40 քիլօմէթր միայն հեռի է, ո՛չ ոք ճշգրիտ բան մը գիտէր թէ միւս կողմին վիճակը ի՞նչ պէս է, ուր իսկ քանի մը տարիներէ ի վեր Սարըգամըշ պահակ կեցող զինուորական շրջանակին պետը, որուն մօտ զիս յանձնարարած էր Կարսի կառավարիչը: Հետեւաբար գէշ աղէկ կը մ'նար ինծի Քարաուրկան համիլ, եւ անկէց անդին ընելիքս հոն որոշել:

Ուստի յաջորդ առտուն չորս ձիերով եւ ձիաւոր առաջնորդով մը ճամբայ ելայ, դարձեալ խիստ գեղեցիկ օդով: Քիչ ատենէն Սարըգամըշ ետեւս մ'նաց եւ միշտ լաւ ճամբուն վրայէն կը սուրայինք, եւ լայն, եղենուտ հովիտի մը մէջէն 3000 մէթր բարձրութեամբ Սօղանլը ծաղը դէմերնիս: Խորակապոյտ կը կամարանար երկինքը արեւածաճսնչ ձիւնադաշտերուն վրայ, ձմեռնական հազուագիւտ դաշտանկարով մը: 1828ին Բաքէ-վիչ Կարսի ռմբակոծութենէն վերջ հոս յառաջացաւ

դէպ ի Էրզրում եւ գրէխէ մինչեւ Տրապզսնի դրան առջեւ, հոս 1877ին մերթ առաջ եւ մերթ ետեւ կը շարժէին ոռոտական եւ թրքական զօրագունդերը: Այսօր մինչեւ սահմանագլուխը զինուորական գործողութիւնները ո եւ է գլխարկութեան պիտի չհանդիպին. բայց այն ատեն ճամբան ա'յնքան գէշ էր որ յաճախ թընդանօթները եւ ամբողջ զինուորական փոխադրութեանց բեռները օրերով կ'արգելուէին ու կը մ'նային:

Մէկուկէս ժամէն վերջ հասայ ձիւներուն մէջէն կիրճին բարձունքը (2300 մէթր), եւ առանց կենալու մտանք երկարատեւ օձապտոյտ ճամբուն մէջ եւ յորդաշուր առուակի մը երկայնքէն թրքական սահմանին վրայ: Արդէն ծառերը անհետ եղած էին եւ կրկին ամէն ինչ ամայի էր ու լերկ: Ճիշդ մեր առջեւ (դէպ ի հարաւ արեւմուտք) կը տարածուէր դէպ ի Կասպից ծով

Տուն մը Ալիպի մէջ

Ռուսական թղթատունի կայան

բարձունքներէն, որ կը բաժնէ Հնութեան ամէնէն նշա-
նաւոր գետերէն երկուքին, Արաքսի եւ Եփրատի, աղբե-
րակոնքը: Աջէն (դէպի Հիւսիս) բարձրաբերձ կը կար-
կառի Շախար Տաղ. իր զառիթափերուն կողքին իրարու
վրայ ինկած կը կառչին քարակոյտեր, եւ դժուարաւ
միայն կը նշմարուին զոյգ մը յունաբնակ եւ թրքաբնակ
գիւղեր:

Կէսօրին ատենները ձիւ քշեցի ըստ երեւոյթին հո-
րահաստատ գաղթականութեան մը մաքուր սնակներով
եւ լայն գիւղին մէջ, Քարաուրկանն էր: Մէկ վայրկեանի
մէջ վերջ գտած էր կիրճի անցքին այլապէս ա՛յնքան
դժուարին գործը: Փոխանակ իմ կասկածելիօրէն մեծա-
ծաւալ ծրարներս քննելու, մտքսի պաշտօնեան գաւաթ
մը թէյ հրամցուց ինծի, եւ առանց կենալու նեղ խո-
տաւէտ հովիտէ մը ճամբաս շարունակեցի դէպի մօ-
տակայ թրքական սահմանի գիւղը, Քէօտէք:

Սահմանը հոս ա՛յնպէս մը յարգարուած է որ Սօ-
ղանլը Տաղը եւ ասկէց դուրս ելքը բոլորովին Ռուսե-
րուն սեփականութիւն եղած է, պարագայ մը, որ ա՛լ
աւելի կը զօրացնէ արդէն առանց այլ եւ այլի թուր-
քերուն վրայ իրենց գիրքին գերազանցութիւնը:

Թափող Արա-
սին (Արաքս)
ընդարձակ
հովիտը, Քսե-
նոփոնի ժա-
մանակաւ դո-
ված Բասենի
բնագաւառը:
Կը սահմա-
նաւորուի այն
հարաւային
Էննաշղթա-
յին հոյակապ

Սօղանլը Տաղ

Ինչպէս
Ռ Ռ Ս
Կայսե-
րական,
ն ո յ ն
պէս Օս-
մանեան
Կայսե-
րական
կառա-
վարու-

Թեան մեր արտաքին գործոց նախարարին միջո-
ցաւ լուր տրուած էր ճամբորդութեանս ընթաց-
քին եւ նպատակին վրայ, որպէսզի կարելի եղա-
ծին չափ օժանդակուի ինծի անոր գործադրու-
թեանը համար: Ուստի թէեւ թուրք իշխանութեանց
համակիր վերաբերմունքին կը սպասէի, բայց նախգաւ-
շութեան համար թիֆլիզէն գրած էի Էրզրումի կու-
սակալին թէ Կարսէն ուղղակի իր վիլայէթը պիտի
մտնեմ: Քարաուրկանի մէջ աշխարհը կարծես միջնորմ-
ներով եւ տախտակներով գամուած բաժնուած է
մ'նացեալ մասէն. հոս ալ բան մը գիտցող չկար դուրսի
ճամբաներուն կացութեան մասին, մանաւանդ տարւոյն
ներկայ եղանակին: Ուղղակի հաղորդակցութիւն գրէթէ
գոյութիւն չունի, եւ հոյն իսկ հեռագրական հաղոր-
դակցութիւնը ուղղակի չերթար, այլ անըմբռնելի կեր-
պով հարիւր մղոնի անուղղակի ճամբայ մը կը կտրէ
Կարսի, Պաթումի եւ Տրապզոնի վրայէն: Այնքան մեծ
անակնկալ մը ունեցայ երբ Քէօտէքի մօտենալուս պէս
ինծի քաջածանօթ, քաջաձայն թրքական փողերը հնչե-
ցին եւ սահմանագլխի պահակները հանդիսաւոր շար-
քով զինուորական բարեւ տուին:

Հրամատար հազարապետը քանի մը քայլ առաւ դէպ ի իմ կողմը, եւ թրքական սովորութեան համեմատ թեւս մտնելով առաջնորդեց ինձի, առանց ոտքս քարի մը դպցնելու, պահականոցը, ուր ամէն ինչ շքեղօրէն յարդարուած էր եւ արդէն պատրաստ էր թեթեւ սեղան մը: Իմ ղարմացկոտ հարցումիս վրայ թէ ի՞նչպէս կրնար իմ գալուստս խմացած ըլլալ, հազարապետը պատասխանեց ինձի թէ վալիէն խիստ հրաման եկած էր իրեն ուշադիր ըլլալ եւ պտհակ դնել: Այս պատճառաւ արդէն երկար ատենէ ի վեր գիշեր ցերեկ մարդ կը սպասցնէր, որ լուր տուին իրեն ժամ մը առաջ թէ օտարազգի փաշան Քարարուրկան հասած էր: Իրաւցնէ մարդ ասկէց աւելիին չի կրնար փափաքիլ:

Հիմա կը մ'նար մեր ճամբան շարունակել դէպ առաջ. Ոմանք կ'ըսէին թէ կառք պէտք է նստիլ, ուրիշներ կ'ըսէին թէ ասիկա անկարելի է. բայց հեծնելու ձի չէր գտնուեր, եւ նոյն իսկ բեռան ձի: Հին թրքական պազարին մէջ երկար բանակցութիւններէ ետքը, վերջապէս Հայ մը պատրաստակամութիւն յայտնեց արտասովոր բարձր գնով մը, քառասունըհինգ ռուպլիով, մինչեւ էրզրում քառաձի կառք մը տրամադրել՝ սա՛ անմիջապէս ընդունուած պայմանով թէ հազարապետը եւս իր սեփական բեռան ձին, ուժով ճերմակ մը, մինչեւ Քէօքըրիւ քէօյ մէկտեղ ղրկէ, որովհետեւ մինչեւ հոն ճամբան շատ գէշ է եղեր, ինչ որ ճիշդ ելաւ վերջը:

Քէօտէք յորդաջուր վտակի մը վրայ խորը կը գտնուէր: Այդ վտակը, խիստ յորդած ատեն մաքսատունէն եւ պահականոցէն դիւղ տանող կամուրջը քշած տարած էր, դէպք մը, որուն բնաւ մեծ կարեւորութիւն տալու չէ, բանի որ մարդերն ու անասուններն ալ պարզապէս վարժուեր են ջուրին մէջէն անցնելու, ո՛րքան ատեն որ հարկ ըլլար: Բայց իմ անձս նկատի առնելով զոյգ մը երկայն, կասկածելիօրէն երեքուն գերաններ

Թուրք մը ճամբու վրայ

դրեր էին, որոնց վրայէն ես երկու չուաններու մէջտեղ, եւ միշտ հազարապետն ալ ձեռքէս բռնած զգուշութեան համար, անցայ միւս կողմը: Այս առթիւ թեւ մտնելը իրօք քիչ շատ իր արդարացումը ունէր:

Այսպէս ո՛չ ճամբայ կար, ոչ գիծ, այլ սեւ քարուտ հող, ո-

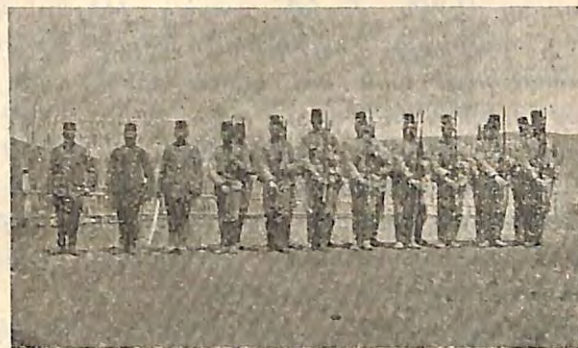
րուն վրայէն կ'երթայինք ստուար բարձունքի բաւական ցից զառիվերէն, գահաւանդներով լեցուն: Բնականաբար ասանկ գնացքի մը ըսելիք չկար, սա՛ ըսեմ միայն որ հակառակ չորս ընտիր ձիերուն ամենքս ալ, ընկերացող զինուորներն ու ժանտարմները եւս, պարտաւորուած էինք կառքը հրել եւ անոր կրթնիլ որպէս զի առաջ երթայ եւ վար չասհի: Ի՛նչ մ'է տարբերութիւն ուստական եւ թրքական կողմերուն վրայ կառքի ճամբաներուն միջեւ: Օգն ալ նուազ նպաստաւոր էր. ծանր ամպերէն կը տեղար սառուցիկ անձրեւ, եւ անոնց ծակերէն կը խայթէր արեւը: Զոյգ մը եգնեքու լուծք, որոնք խիստ մեծ դժուարութեամբ ելլելով իջնելով Քէօտէք կ'երթային, Մօլլա մը եւ իր էշը, թուրք ընտանիք մը խեղճ ողորմելի տան վերաբերեալ առարկաներով, — ասոնցմէ դուրս ո՛չ մէկ շարժում, ո՛չինչ շնչաւոր, ամէն բան կարծես մեռած: Եւ միշտ զառիվեր է գնացքը. այլ եւս անձանաչելի ճամբան խորունկ եւ ճախճախտու կ'ըլլայ, ձիերը մինչեւ ծունկերնին ցեխին մէջ կը մխրձուին: Քէշ կապուած բեռը հազարապետին յատուկ ձիուն վրայէն վար կը թափի ցեխերուն մէջ: Կառքն ալ մտահոգութիւն կը պատ-

ճառէ ինծի. կը ճոնչէ, կը հոնդայ — կասկածելի հշտններ, որոնք պատճառներով եւ ազդեցութեամբ արդէն բաւական ծանօթ են ինծի Արեւելքի մէջ ասկէց առաջ ճամբորդութիւններու առթիւ: Ասանկ ողորմելի կառքեր չեն կրնար մինչեւ վերջը գիմանալ ո՛չ կենդանի էակի մը եւ ոչ իսկ կտոր մը չոր փայտի:

Կէս օրէ վերջ ժամը չորսին ատենները, երկու ծանրակիր ժամերէ վերջ, դէպ առաջ աջակողմէն կ'երեւի Զօրում գիւղակը: Արդէն իսկ կը սկսիմ խորհիլ թէ արդեօք խոհեմութիւն չէ՞ հոն մ'նալ եւ գիշերը անցընել, բայց ահա — երկինքը կը բացուի եւ երկրամասը աւելի ազատ եւ տափարակ կ'ըլլայ: Ուստի կը շարունակենք, եւ դէպ ի հարաւ Սէվինի սարահարթին մօտ, ուր Մուխթար փաշա 1877 Յունիս 25ին ամրացեալ գիրքի մէջ Ռուսերուն յարձակումը յաղթողաբար ետ մղեց, քարուտ դաշտագետինի մը վրայ, եւ յետոյ խորափիտ կաւէ ճամբու մը վրայէն կը հասնինք Ջրաղող հովտի մը մէջ հաստատուած խեղճուկ հայկական գիւղ մը, Սանցաք: Քանի՜ քանի անգամ տխուր ընդէններ ունեցանք փրփրայոյզ յորդաջուր գետակին մէջէն եւ երկար ատեն ճախճախուտ մարգերուն մէջէն անյաճ ատեն, որոնց ցեխերուն մէջ կը հանգչին էշերու կրկին կարաւաններ, եւ սակայն առաջօք միսիթարութիւն մը, որովհետեւ գոնէ դարձեալ կենդանի արարածներ կան:

Արդէն կը մթնար, երբ ես, միշտ ճահիճին եւ ջուրերուն մէջէն, իրիկուան ժամը եօթնին հասայ կէս մը գեանափոր թրքական եւ քրդական Ազապ փոքր գիւղը:

Իբրեւ հանգիստի վայր բան մը հոգացուած չէր եւ ոչինչ նախապատրաստուած, սակայն տակաւին 20 քիւռ մէթր հեռի քէօքիւ քէօյ ճամբորդութիւնն ալ անկարելի. հոն հարկ էր գիշերել: Երկարատեւ բանակցութիւններէ վերջ պատասպարան գտայ առնական կորովի եւ գեղեցկութեան սքանչելի տիպար եղող թուրքի մը հիւղակին մէջ, որ բաւական բարձր եւ միւս բնա.

Սահմանագլուխի Թուրք պահակներ Քէօտէք

կութիւններէն հեռի տեղ մը հաստատուած էր: Բայց մօտէն դիտուելով ասիկանուազ հրապուրիչ կ'ըլլար. նեղ,

առանց պատուհանի, օդամուտ ծակ մը, դէպ ի Պաղտատ ճամբորդութեանս ատեն ժամանակին հանդիպած պանդոկիս նման: Ճամբու անկողինս շտկեցի, պտուկը կրակին վրայ գարծի սկաւ սովորական հաւը եփելու համար, ո՛րքան որ կարելի կ'ընէին ասիկա հաւուն հաւանաբար հասուն տարիքը եւ թարգմանիս կասկածելի արուեստը: Մինչեւ հաւուն պատրաստութեան ատեն ես ալ, գաւազանով ու վեցհարուածեանով զինուած եւ երկու զինուորներու ընկերակցութեամբ, պտոյտի մը ելաւ գիւղին մէջ, թէեւ մարդիկս կը զգուշացնէին զիս եւ մինչեւ իսկ տանտէրս թախանձագին խոհեմութեան կը յորդորէր զիս:

Երկինքը մարը մտնող արեւուն կարմիր դեղին երեւոյթէն հրաշալիօրէն լուսաւորուած, հիմա բոլորովին բացուած էր: Կրակոտ կարմիրը արեւմուտքին կողմէնք իրեն մէջ սուղուած էր, իրիկուան ստուերները մեղմօրէն կը քաշուէին հեռուէն դէպ ի մօտը, բնութիւնը տօն կը բռնէր: Նեղ ազտոտ փողոցիներուն մէջ սակայն ոգեւորուած կեանք կը տիրապետէր. կովեր, ոչխարներ, այծեր ցնցոտազգեստ եւ գէշ երեւոյթով մարդիկներէ դէպ ի ներս կը քշուէին: Բարձրահասակ, նրբաւարտ կիներ քարէ փարչերով ջուր կը կրէին դէպ ի

հիւղակները, որոնց մէջէն մուխի բարակ թելեր կը բարձրանային. հետաքրքիր կայծկլտուն աչքեր կը նետէին ինծի անծածկոյթ կամ սեւ քօղին տակէն, բայց իրարմէ կը բաժնուէին մօտենալուս պէս: Եւ ահա ամէն կողմերէ, գետնին եւ քարերու ծակերէն դուրս, ինչպէս նաեւ հիւրամերժ բնակարաններուն ներսերէն, կատաղաբար վրաս թափեցան խածան ֆուրդի շուներ, ա՛յնպէս որ շատ մեծ դժուարութեամբ յաջողեցայ պահպանել զիս իրենց աւելի մօտ շփումէն:

Քուրդներուն վրայ արդէն ուրիշ տեղ յաճախակի խօսած եմ (Տե՛ս Գահիրէ-Պաղտատ-Կ.Պոլիս գործս): Կըրնայ ըլլալ որ անոնք, ինչպէս գիտունները կ'ուզեն, Մե. դայիներէն (Մար) սերած ըլլան: Ամէն պարագայի մէջ յանդուգն, հպարտ, կռուասէր ցեղ մըն են, որ ֆսնուփոնի ժամանակներէն ի վեր (Քարտուկները, տե՛ս այս հատորին մէջ վերջերը) իր անընտել վարքը եւ աւելի կամ հուսալ իր անկախութիւնը պահած է Յոյներուն, Հռոմայեցիներուն, Պարթեւներուն, Պարսիկներուն եւ թուրքերուն ներքեւ: Խոժօր հուժկու մարդիկ են, իրենց հայրենիքին պէս բիրտ, որ իրենց նկարագիրը շինած է, եւ զօր իրենք ամէն բանէ վեր կը սիրեն, եթէ նոյն իսկ անբերրի եւ քարուտ ըլլայ,— այրերը՝ մեծ մասամբ սուր, կտրուկ երեսներով, արծուեւունդն, սեւ աչքերով եւ ծակ ալտերով. արծաթազարդ պճնուած եւ մեծ մասով, թէեւ ոչ միշտ եւ ոչ ամէնուրեք, քօղարկուած կլինէր իրենց երիտասարդութեան մէջ յաճախ հիւնալի գեղեցկութեամբ: Ըլլան հաստատաբնակ կամ թափառաշրջիկ,—խնամութիւնը, արեւակցութիւնը, ցեղակցութիւնը իրենց վարչութեան հիմը կը կազմէ, վաղեմի սովորութիւնը օրէնք է, հիւրին իրաւունքը հուրաւան եւ արեւան վրէժխնդրութիւնը իր ոյժը բնաւ չի կորսնցնիր մինչեւ երրորդ եւ չորրորդ սերունդին մէջ: Ասիկա անշուշտ արհամարհելի բան է եւ զօրաւոր կազմ ունեցող պետութեան մը գաղափարին հետ անհաշտ, այլ սակայն կը շարունակէ ըլլալ տեսակ մը իրաւացի

զգացում եւ իրաւունքի գիտակցութեան ա՛յն երկիրներուն մէջ, ուր դարերէ ի վեր ոչինչ կ'արժէ անձի եւ ինչքի ապահովութիւնը եւ ապօրինութիւնն է միակ օրէնքը: Անոնց մէջէն հարուստները, մասնաւորապէս ցեղապետները կը սիրեն նկարչագեղ եւ գունագեղ հագուել եւ կարելի եղածին չափ շատ զէնք կրել, եւ խընդիրը ա՛յն չէ թէ ասոնք բանի մը օգտակարութիւն ունին եւ կամ առաջ կ'երթան սանձարձակ թէ միշտ ետ, այլ կը բաւէ որ շէնքերնին շնորհքնին տեղն է եւ փառաւոր կերպարանք մը ցոյց կուտան: Խեղացութիւն չէ ֆուրդին հետ կապուել, եւ անոր հետ մերձաւոր ծանօթութիւն մը արդարեւ հաճելի վախճաններու չի տանիր, մասնաւոր երբ, ինչպէս ներքին մասերուն մէջ ճամբորդութիւններու ատեն յաճախ կը պատահի, մարդ իր վրայ մեծկակ գումարներ ունենայ եւ անդուշտութիւնը ունենայ տեսցնելու զանոնք, որովհետեւ ֆուրդերը դժնեայ են բարքով, եւ դաշոյնին համար հարկ չէ վատահիւ ա-

Հազարապետի բնան ձին Քեօմէքի մէջ

նոնց.—բայց ես անոնց մասին լաւ փորձատուութիւններ ունեցած եմ անապատին մէջ, վրանի տակ, խրճիթի մէջ եւ ճամբաներու վրայ եւ մասնաւորապէս անապատական գիշերները, զոր անցողի իրենց մէջտեղ, Արեւելքի կարուա-

նական կեանքին վրայ ամեմենազեղեցիկ յիշատակներուս կարգը կը դասեմ:

Երբ այն իրիկունան նիհար ճաշէն վերջ — հաւը իր նախամայրերուն կարգը անցած էր եւ ուտուելիք բան չէր — դեռ անօթի, ասով ալ սակայն առանց մարտդական նեղութեան, փռուեցայ ճամբու անկողնիս վրայ, մուխէն սեւցած տանիքն ի վար պառկած տեղիս ճիշդ քովէն ջուրի ծանր կաթիլներ կ'իյնային կաւոտ գետնին:

Եզներու կարաւան Փետեքի մէջ

վրայ, որ չէր կշտանար Դանայեան կարասի պէս, քիչ ետքը մուկերը սկսան իրենց գիշերային ճիւղութիւնները առաջ քշել, վնվնկալ եւ սրնգել, եւ պարտաւորուեցայ հարցնել ինքնիրենս: Ի՞նչ գործ ունիս որ տասը տարիէ ի վեր ամէն տարի ասանկ աշխարհի մէջ ինքզինքդ կը քաջքշես: Միշտ աւելի եւ միշտ աւելի անհանգստաւէտ այս անմարդաբնակ երկրամասերը եւ

Խրճիթ Ագապի մէջ

Ինչո՞ւ դուն այսպէս կ'ընես, եւ ա՛ս ալ այնպիսի տարիքի մը մէջ, ուր երիտասարդութիւնը ետ կը քաշուի, եւ մարմինը չի յօժարիր մեծ զրկումներու եւ ճիգերու: Ինչո՞ւ: Այո՛, եթէ գիտնայի ասիկա: Չկրցայ ըմբել հասկնալ, նոյն խոկ հոգիիս ամէնէն ներքին անկիւնին մէջ թէ տարիք ու տ

մարդը ե՞րբ կ'անջատուի աշխարհէն, ե՞րբ իրեն համար առանձնութիւն կը հայթայթէ, եւ իր սրբութիւն սրբոցը հաղորդակցութեան մէջ կ'ըլլայ ան-

Քուրտ ցեղապետ մը

ձին հետ առանձին: Կը հնչէր իմ մէջս սրտուիրանը. Պարտաւոր ես: Եւ հետեւեցայ պատուիրանին, պարտաւորուե-

ցայ հետեւիլ, նոյն իսկ եթէ գիտցած ըլլայի
ասով դէպ ի կորուստ գլորիլ: Ուստի աշխարհը տեսայ,
եւ սիրով կ'ուզեմ տեսածս ալ նկարագրել յօգուտ եւ
ի շինութիւն ընթերցողին, որքան թոյլ տայ ինծի իմ
ոյժս: Սակայն գործը դժուարին է ամէն կերպով, որով-
հետեւ իմ տեսակէս պատմիչ մը պէտք է ամէն բանի
վրայ խօսի եւ ախորժ ընդարմացում մը պատճառէ:
Ուստի պատմած նոր բաներուն հաճելի խօսքի ընթացք
մը պէտք է տայ, եւ պէտք է որ սովորեցնէ ալ, բայց,
քա՛ւ լիցի, ո՛չ շատ բան: Եթէ ո՛չ՝ մարդ անոր գիրքը
մէկ կողմ կը դնէ կամ բնաւ ձեռքը չառնէր: Եւ ասիկա
ցաւ պիտի պատճառէր ինծի եւ թերեւս պիտի վնասէր:

Ճամբորդութեան փոքրագոյն մասը ետեւս կը
մ'նար, բայց առջեւս մեծագոյնը, գեղեցկագոյնը. ո՞ր
տեղումները քալեց. Քսենոփոն: Մարդիկ կան, որոնց
հետ շատ լաւ կ'ապրուի, որոնք ամէն բանի կը մաս-
նակցին, կը յարին եւ լաւ ալ կը խօսին, սակայն իրենց
ամբողջ արարքին խորը տեսակ մը նպատակ կայ, որ
դուրսէն չերեւիր, իրենց մէջ անընդհատ աշխատող
մտածում մը, կրնամ ըսել՝ սեւեռուն գաղափար մը:
Այս մարդոց կը վերաբերէի ես ալ: Կարէն ճամբայ
ելլելէս ի չ'եր տեսայ, լսեցի եւ խօսեցայ, ինչպէս կ'ընէի
առաջները. սակայն մէկ բանի վրայ միայն կրնայի
մտածել. Յոյները Հայկական լեռնադաշտէն ի՞նչպէս
Տրապիզոն հասան, եւ ծովը ո՞ւր տեսան: Այս մտածումը
վայրկեան մը իսկ չ'քցեց զիս. անոր պատճառաւ յօժա-
րակամ համբերեցի անօթութեան, ծարաւի, փուշերու,
քարերու, մութ ծակերու, վերէն վար կաթիլթող ջու-
րերու, վնակացող մուկերու: Զբաղեցուց զիս գիշեր
ցերեկ: Երազիս մէջ գինեալ գունդերով կ'անցնէի լեռն
լեռ, հովիտէ հովիտ, կը զարնուէի վայրագ թուխ, մօ-
րուսաւոր մարդոց, ձիւներուն մէջ ճամբաս կը կը-
սընցնէի — եւ կ'արթնայի: Արեւու ցանցառ թել մը կը
սահէր պառկած տեղիս վրայ եւ օրը կը բռնկցնէր:

Քրդուհի

Յոգնութենէս քունս
տարած էր, ինչպէս
բնականաբար իմ
մարդոցս ալ: Զէի
կրնար ասոր համար
պարտաւել գիրենք:
Բայց աճապարելու
էր հիմա, որովհետեւ
«արդէն ուշ էր եւ
ճամբան երկար տա-
կաւին»: Կարճ մի-
ջոցի մէջ ամէն ինչ
պատրաստուեցաւ.
ճամբու համար:

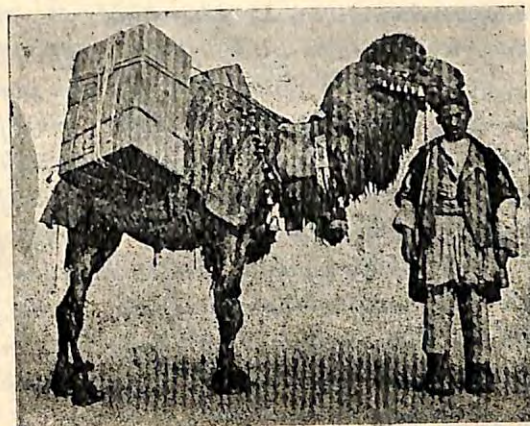
Դժբախտաբար թէյ չկար, հիւրընկալս փայտէ ա-
ծուխ չունէր, թող որ չէի ուզեր սպասել այնքան,
մինչեւ որ չոր քակորով եւ թաց տաշեղով ջուրը եռաց-
ուէր: Ուստի կաթիլ մը օղին բերուեցաւ մէջտեղ, ամէն
կերպով առաւօտեան ընտիր պարգեւ մը, հոգիի մխի-
թարութիւն մը տարիքոտ մարդոց համար:

Այսօր Մայիսի առաջին օրն էր: Երբ բնակարանէն
դուրս ելայ, բարեպաշտօրէն ձեռքերս իրարու կցեցի.
Իմ շուրջս փայլի եւ լոյսի օր մը. տէ՛ր Աստուած, գե-
ղեցիկ էր: Երէկ իրիկունէ բոլորովին տարբեր, ուր լոյս
կը պակսէր, եւ սաստիկ յոգնած զգայարանները իրենց
պաշտօնը չէին կատարեր: Վեհ եւ պերճ կը կենայ ար-
դէն արեւը երկինքին միգապատ, ճերմակ կապոյտ մի-
ջոցին մէջ, ճառագայթուն եւ յողթական ծագած
բարձրացած է, ինչպէս «ճամբան սրարշաւ անելու
պատրաստ դիւցազուն մը»: Գիւղէն մերթ ընդ մերթ
առանձին ձայներ կը հնչեն, շուները կը հաջեն, կը մա-
յեն ոչխարները, ախտոներէն դուրս հանուած կենդանի-
ներուն վիզի զանգակները իրարու հետ զարնուելով կը
զօղանջեն, եւ խրճիթներուն վերեւ կը գանգուրուի
թեթեւ ծուխ մը ուժով կծու օդին մէջ:

Առջեւ — դէպ արեւմուտք — եւ աջ ու ձախ կը ցըցուին մերթ աւելի մօտ, մերթ աւելի հեռու բարձր լեռնաշղթաներ, գլուխնին սուր եւ ձիւնով ճերմկցած: Անոնց միջեւ կը տարածուի Արասի ընդարձակ հովիտը բազմամասն գնացքին շողշողուն արծաթեայ երիզովը, խորունկ տեղերը լուսաշուրթն, արեւայեղձ մշուշ մը կը դարի: Մարմանդներու վրայ կը մարգարտանայ սառը, մէն մի ցօղուն ցնծագին կը կանգնի ձիւ, դէպ ի արեւը խանդակաթ: Արդարեւ հոյակապ է արարչութիւնը ո՛ւր որ մարդ կը շօշափէ զայն, եւ երանի ա՛յն մարդուն որուն շնորհուած է բաց աչքով եւ զօրաւոր զգած մունքով անոր հրաշալիքը դիտել եւ օրը օրին վիշտերէն դուրս վերանալ անոր: — Ճամբայ ելլելէ առաջ յաւ ջողեցայ, բայց շնորհիւ միայն պատկանելի երեւոյթիս, երկար համոզումներէ վերջ եւ առատ «պախշիշ»ի օգնութեամբ քօտաքիս առջեւ բերել սիրուն Բրդուհի մը, քողագերծ, եւ բնականաբար իր ամուսինին ներկայութեամբ եւ հաւանութեամբ: Իրաւ որ աւելի գեղեցիկներ եւ աւելի մատաղատիւներ կան, բայց մասնաւոր հոգ տարած էին զանոնք ինծի ցոյց չտալու համար:

Ճամբան, գրէթէ երէկի նոյնօրինակ հանգամանքներով, կ'երթար մերթ զառիվեր, մերթ զառիվայր ամէնէն գէշն էին բազմաթիւ խոտորկտուր ջուրի հոսանքները, որոնց մէջէն անցնելու ատեն մարդ պարտաւոր է աճալարարի արուեստ ի գործ դնել, շաչող, ճոնչող կառքին մէջ ինքզինքը եւ բեռները տեղաւորելու համար: Դժուարագնաց ժամէ մը վերջ իջանք Արասէն վար, եւ հիմա անոր երկայնքէն կ'երթայինք իր ձախ (հիւսիսային) ամուսնքին վրայ, մերթ ամայի քարուտներու եւ մերթ ճահիճի ու ջուրի մէջէն: Խեղճ, կիսովի ջրահեղձ գիւղ մը, մանրաքայլ տրոփող իշուկ մը, որուն գլուխն ու ոտքերը միայն կը տեսնուէին բեռան տակ, գոյգ մը աղաւնի եւ ջրային թռչուններ, — ուրիշ ոչինչ: Մարդ մեղամաղճոտ կ'ըլլար, եթէ արեւն ալ չըլլար — եւ յոյսը:

Վերջապէս, երեք ժամուան գնացքէ մը վերջ հասնիք Քէօբրիւ Քէօյ, ուր երէկ իրիկունքէ իսկ պէտք էր որ գիշերէի: Գալմագումը գիւմաւորեց զիս, ողջունեց Վալին անունով, ցաւ յայանեց որ երէկ չեկայ, եւ ըսաւ թէ մինչեւ ուշ ատեն ինծի սպասուած էր, թէ Հայոս մը ատենը տեղ եւ ճաշ պատրաստուած էր ինծի համար: Բաւական մեծ, եւ Բուրդերէ ու Հայերէ բնակուած գիւղը սիրուն տպաւորութիւն մը կ'ընէ: Հաստատուած է Քալէ Չայի բերանը հարաւէն եկող Արասի մէջ, եւ որուն վրայէն դէպ ի Պայազիտ կը տանի հինէն մնացած, բաւական լաւ պահուած քարէ կամուրջ մը (ասկէց առած է Քէօբրիւ Քէօյ անունը) եւ այսպէս դէպ ի Երզրում Կարսի եւ Պայազիտի ճամբաներուն զինուորականօրէն կարեւոր կէտն է: Մուխթար փաշա դիտաւորութիւն ունեցաւ Ալաճա Տաղի կորսուած ճակատամարտէն վերջ առաջ խուժող Ռուսերուն դէմ ընդգիւմութիւն ընել, բայց պարտաւորուեցաւ թողուլ իր ծրագիրը եւ Երզրում քաշուլ, որովհետեւ իր զինուորները քաշելու կարողութիւն իսկ չունէին: Սակայն ինծի համար այս գիւղը աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր,

Թամար ուղտապան

որովհետեւ իմ տեսութեամբ ես հոս ոտք կոխած էի Բաննոյնի ճամբուն վրայ եւ անոր կը հետեւէի հիմա դէպ ի արեւմուտք, կարծիք մը որ հետզհետէ զօրացաւ մէջըս, եւ վերջապէս համոզում եղաւ: Ժամը տամը:

մէկի ատենները կարճ հանգիստէ մը վերջ ճամբայ ելայ Բէօբըիւ Բէօյէն, եւ Արտսի կամուրջը ճախ թողով յառաջացայ Քալէ Չայի ճախ (Հիւսիսային) ակունքին վրայ: Բեռան ճին Բէօտէք ետ զրկուեցաւ բարեսիրտ հաղորապետին, որովհետեւ այնուհետեւ ճամբանիս աւելի լաւ պէտք էր ըլլար: Եւ ալ եղաւ: Երկրամասը աւելի տափարակ եւ աւելի պլտղաբեր դարձաւ, ամէնուրեք գաշտերուն վրայ կ'աշխատէին խումբ խումբ գիւղացիներ, եւ արեւը շուտիկ կը դարէր աջէն ճախէն մերձակայ ձիւնաշղթաներուն վրայ: Ճամբան եւս հաղորդակցութեան աւելի ընդունակ էր, բազմաթիւ ուղտի եւ իշու կարաւաններ կ'ելլէին մեր գէմ կամ կը հանգչէին ճամբան, կը հանդիպէի հետիոտն եւ ձիաւոր շրջիկներու, ի մէջ այլոց պարսիկ Տէրվիշ մը՝ ճամարիտ Բրիստոսի մը գլուխով: Նեղացուցիչ եղան միմիայն երեք խորունկ ջրակից գետակներ, Քալէ Չայի Հիւսիսային հոսանքները, որոնց վրայէն գէշ աղէկ անցանք:

Երկու ժամ վերջ հասանք անուանեալ խճուղիին վրայ, որ երկար տարիներէ ի վեր Էրզրումէն սկսեր է եղեր շինուիլ, բայց մինչեւ հոս բերուեր կեցեր է դրամական նեղութեան պատճառաւ, (*) եւ կէս ժամ վերջն ալ Հասանքալէ: Արդէն հեռուէն կ'որոշուի հովիտին սարահարթին մէջ գուրս ցցուած հրաբխային ցիւք քամակէն տարածուող պարիսպի մը հարաւային ծայրը կլոր ու անկիւնաւոր աշտարակներով: Ատնք Սարակի-նոսներուն հին ամրութեանց աւերակներն են, կամ աւելի հաւանաբար ճենովացիներուն, որոնք իրենց ծաղիկալ ժամանակին մէջ, գէպի Հնդկաստան ծովային ճամբուն գիւտէն առաջ, Տրապիզոնէն Պարսկաստան տանող բոլոր հաղորդակցական ճամբաներուն տիրեցին եւ ներսերը բազմաթիւ յենակէտներ շինեցին: Այսպիսի մի-

(*) Ոչ Թէ, ինչպէս Լինցի քարտէսին վրայ ցոյց տրուած է, մինչեւ Թրքական սահմանագլուխը:

ջոյներով այդ իշխող առեւտրականները ի հարկէ ամէն կողմ՝ առննալին ժամանակներէ ի վեր մինչեւ այսօր Էրզրումի, Բասենի եւ Ալաշկերտի գաշտագետիկներուն վրայէն գէպի արեւմտեան արեւելք տանող կարաւանական ճամբան ձեռք անցուցին, որուն Գոնէփոն ալ հետեւեցաւ: Թրքական սովորութեան եւ հիւրասիրութեան համեմատ մուտքիս առջեւ դարձեալ կը սպասէր Գայմազամը տեղական երեւելիի մը ընկերակցութեամբ, ամէնքն ալ ձիաւոր, եւ հանդիսաւորաւ պէս ս.ա.Նորդեյ գիւ գէպի Գօնաք առատ եւ ինծի համար շատ հեշտ նախաճաշի մը, ուր, սակայն միմիայն ինծի համար, ֆրանսական գօնեաք ալ չէր պակսեր: Արդարեւ ամէնուրեք Էրզրումի Վալին սրտագին հոգածութիւն ցոյց տուած էր ինծի համար:

Հասանքալէ, հին Բասենին երբեմնի կարեւոր կեդրոնը, այսօր իրաւ է որ ինկած մեծութիւն մը ունի, բայց դարձեալ յոյժ նշանակալից քաղաք մըն է ո՛չ միայն նեղ, սաւառտող փողոցներուն, անսովոր կերպով ուղեւորուած պաղարին եւ հին Թրքական ճարտարապետութեամբ շատ մը տուններուն պատճառաւ, այլ նաեւ երկաթուղիստան եւ ծծմբաւոր ջերմուկներուն պատճառաւ, որոնք կազի գօրաւոր արտաբերումով հանդերձ, փոքր ցայտքերով կը բղխին եւ կը գործածուին իբրեւ կ'աղբուրիչ բաղնիքներ: Պաղարին մէջ հատած էր սիրուն, այլ բոլորովին ցնցոտիներ հագած կին մը: Քովը հաստատուեցայ եւ թարգմանին նշան ըրի, պատկերը քաշել: Բայց շուտով չաւտրաստուեցաւ. դրացուհի սոսկաց ըլլալիքին վրայ, ծածկուեցաւ եւ միւս կողմը դարձաւ, այնպէս որ իմ պատկերս միայն մ'նայ քօտաքին մէջ (ինչպէս կ'երեւայ):

Վերին աստիճանով հիմնալի է տեսարանը բերդին դժուարեւանելի բարձունքէն գէպի Բասենի ընդարձակ գաշտագետինը եւ զայն պարուրող ձիւնապատ լեռնաշղթաները: Ատնք հեռուն գէպի արեւելք քաշուած են, ուրկէյ եկայ եւ ուր կը տարածուի Արտսի հովիտը.

եւ էրզրումի ուղղութեամբ դէպի արեւմուտք յայտնապէս թամբած եւութիւն մը ցոյց կուտան, որոշակի եւ ուղիղ տեսութեամբ Տէվէ Պօյումի կիրճը: Հիւսիսէն 3000 մէթր բարձր են: Նեղկուկ ճամբայ մը միայն կը տանի հոն ձմեռատեն անանցանելի կիրճի մը (2600 մէթր) վրայէն, Օլթի հովիտի մէջէն, ինչպէս Գայմաղամը եւ

Պարսիկ տէրվիշ

ուրիշ բնակիչներ հաստատեցին ինծի: Երբ Հասանքալէի բարձունքին վրայ կեցած կը դիտէի, բոլորովին անհաւանական կ'երեւար ինծի շատերուն ա'յն ենթադրութիւնը թէ Քսենոփոն, որ հարաւէն Խնուսի վրայ կը քալէր, եւ որ ծով հասնիլ կ'ուզէր, դէպի հիւսիս այս նեղ ճամբան բռնած ըլլայ ձմրան խորը եւ հետն ալ բանակով մը: Աւելի հաւանական կ'երեւար ինծի որ Քսենոփոն, արեւելքի հովիտը գալով, պարզապէս իր ընթացքը շարունակեց դէպի արեւմուտք էրզրումի դաշտը, ուր ինքն ալ կ'ուզէր արդէն, այսինքն դէպի ծով:

Հիմակ այլ եւս լաւ խճուղին Հասանքալէի մէջ կ'անցնի Քալէ Չային վրայէն, եւ տեղական պայմաններուն պատճառաւ դիւրաւ պաշտպանուելիք այս վայրը վերջին պատերազմին մէջ բաւական մեծ կարեւորութիւն չահեցաւ իբրեւ յենակէտ թուրքերուն եւ Ռուսերուն: Այսօր Բասենի ամբողջ դաշտը մինչեւ իր արեւմրտեան ծայրը, Տէվէ Պօյում, ուսական արշաւանքի

մը առջեւ բաց կը մ'հայ, եթէ մինչեւ իսկ ըստ բաւականին ամրացուած ալ ըլլայ: Հասանքալէի ճորամէջի ճամբաները կարելի է բռնել մի միայն ա'յնպիսի զօրքերու կողմէ որոնց խարխիւր էրզրումն է, հեռաւորութիւնը եւ երկիրը աչքի առջեւ բերելով (40 քիլօմէթր եւ Տէվէ Պօյումն ալ կոնակը), դժուարին միջոց մը, որովհետեւ Ռուսք Օլթիի ուղղութեամբ իրենց յառաջխաղաց ընթացքով կրնան դիւրաւ կողէն եւ կոնակէն ճնշել զանոնք եւ այսպէս դէպի հարաւ քշել:

Քալէ Չայ ա'յն միջոցին բաւական առատ ջուր ունէր, բայց միտքէս չէի անցընել թէ այս ըստ երեւոյթին անվ հաս գետը քանի մը շաբաթ վերջ ձիւնհալին եւ անսովոր տեղատարաւներուն հետեւանքով յորդաջուր հոսանք մը պիտի դառնայ, եւ իր ավազաններէն դուրս խուժելով, Հասանքալէի մէկ մեծ մասը պիտի կրնայ աւերել եւ առնել տանիլ:

Արդէն հին ժամանակները իր արդասաւորութեամբ ծանօթ Բասենի լեռնադաշտին (1800 մէթր) ժողովուրդը ամենամեծ մասամբ կը բազկանայ Քիւրտերէ եւ Թուրքերէ, երբեմնի բազմաթիւ Հայերը պատերազմներուն եւ զանգուածային ջարդերու հետեւանքով ուսական սահմանը գաղթած եւ հիմա փոքրամասնութեամբ միայն գոյութիւն ունին հոս: 1878 Յուլիս 13ի Պերլինի Գաշնադրութեան մէկ յօդուածին մէջ թուրքիա պարտաւորութիւն ստանձնած էր «Հայաբնակ գաւառներուն մէջ բարենորոգումներ ներմուծել», եւ լիազօրները իրենց երկիրները վերաբարձան այս արդիւնքը ձեռք բերելէ վերջ, իրենց եւ իրենց կատարած գործին վրայ գոհ եւ ուրախ: Այս «բարենորոգումներ»ուն գործադրութեան համար սակայն ո'չ ոք հոգածու եղաւ, ո'չ թուրքիոյ մէջ ոչ այլուր, մինչեւ որ վերջապէս անցեալ դարուն իննսունական տարիներուն մէջտեղ ահռելի ջարդերը եկան, որոնցմով Բասենի դաշտին, ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիոյ մօտակայ եւ կեդրոնական մա-

սերուն մէջ բնակող հազարաւոր հայեր մորթուեցան, կամ իրենց ունեցածը չունեցածը յափշտակուեցաւ, քշուեցան իրենց տունէն ու օջախէն: Ստոյգ է որ գլխաւոր յանցանքը կը ծանրաբեռնուի Համիտական կառավարութեան վրայ, բայց այդ յանցանքին մէկ մասն ալ Դաշնադրութեան յօդուածին՝ «հայաբնակ գաւառներուն մէջ» անիրմատ նշանակութեան վրայ, որովհետեւ այսպիսի յօդուած մը ամէն վերին հսկողութիւն դուրս կը ձգէր: Որովհետեւ իրաւ է թէ Հայերը կը բնակին գլխաւորաբար իրենց հայրենական երկիրը, բայց բազմաթիւ են նաեւ ուրիշ գաւառներու մէջ եւ ցրուած են ամբողջ փոքր Ասիոյ ամէն կողմերը: Գործածուած բացատրութեան համեմատ («Հայաբնակ գաւառներուն

հարկ կ'ըլլար թուրքիոյ աւելի կամ նուազ ամբողջփոքր Ասիական ստացուածքը: Տարակոյս չկայ թէ ասիական քաղեր, եւ չքաղեց: Միւս կողմէ ո՞վ պիտի պարտաւորէր ի պահանջել հարկին այդ անուանեալ «բարեկարգութիւններուն գործադրութիւնը: Վերոյիշեալ դաշնադրութեան մէջ բնակչութեան չէր ռեւէ ձեւով երաշխաւորութեան մը վրայ (Տես այս մասին

Հասանքալէ: Հեղինակը պազարին մէջ

խմիսասկըութիւնս էջմիածնի կաթողիկոսին հետ «Հարաւէն եւ Արեւելքէն» գործիս մէջ եւ յայտարարութիւններս «Գահիրէ—Պաղտատ—Կ. Պոլիս» գործիս մէջ:»

Օրը արդէն շատ առաջացած էր, երբ յոգնեցուցիչ զննութիւններէ վերջ, եւ կրկին հանդիսաւոր առաջնորդութեամբ քաղաքէն մեկնեցայ: Ճամբան հիմա լաւ մէջ») հսկողութեան եւ խնամակալութեան տակ առնել էր եւ յաջողութեամբ առաջ կ'երթայինք: Ամբողջ ժամէ մը վերջ անցանք մեծ եւ բարեկեցիկ Գուրուճուք գիւղէն, որուն ետեւը ճամբան սկսաւ կամաց կամաց բարձրանալ: Մինչ երկու կողմի լեռներուն մէջտեղ հովիտը երթալով կը նեղնայ, գրէթէ բոլորովին գոյուած կ'երեւի Տէվէ Պօյումի առջեւ, որ Արասի եւ Արեւմտեան Եփրատի միջեւ ջուրերուն բաժանման կէտը կը կազմէ, ծայրատուած լեռան մը կողքին վրայ շեղակի հաստատուած: Մօտը երթալէ վերջ միայն կը տեսնուի որ ճամբան երկար օղակներով օճապտոյտ կը դառնայ հիւսիսային եւ հարաւային նախաբարձունքներու միջեւ, գոգցես ընդարձակ ամփիթատորնի մը մը ձեւով դէպ ի Տէվէ Պօյումի կիրճը, որ լեռան սլաղին խորը մխրճուած է: Ասիկա 2000 մէթր բարձր է ծովէն, դաշտագետինէն գրէթէ 200 մէթր վեր, բարձրաբերձ ձիւնաշղթաներէ սեղմուած, որոնք կիրճին հարաւային կողմը կը ձեւացնեն շատ աւելի բարձր Բալանտէօք եւ Էյէրլի լեռները (3200-3000 մէթր բարձր):

Տէվէ Պօյումի ստորոտը ընդարձակ քարվանսէրայի մը մէջ բաւական երկար հանգիստ մը առի, գետիններուն ձեւերը ճշգիւ զննելու եւ դրոշմելու համար, եւ յետոյ սկսայ բուն խի վերելքը, որ տարաւ զիս կիրճին բարձունքը երեք քառորդ ժամէն ձիւնադաշտերու կանանչ մարգերու մէջէն: Յուրա ձիւնաբեր անձրեւ մը վրայ եկաւ եւ Բալանտէօք Տաղի ստաւ՝ տափարակներէն փոթորկանման սուր քամի մը կը փչէր:

Կիրճը ասկէ, արեւելքէն սկսեալ մինչեւ գրէթէ տասը քիլօմէթր հեռուն եղող Էրզրումին բռնալին կը

ձեւացնէ: Այս պատճառաւ Մուխթար Փաշա իրեն մօտ տակաւին գտնուող տանըութը հազար մարդոցմով եւ վաթսու թիւղանոթներով բռնեց զայն վերջին պատերազմին մէջ, երբ թուրքերը Ալաճա Տաղի ճակատամարտէն վերջ էր գրուածի վրայ կը քաշուէին, զօրավար Հայմանի բռնակին հետապնդումին առջեւ: Մուխթար փաշայի սպայակոյտին պետը Ֆէյզի փաշա, երկարատենէ ի վեր թրքական ծառայութեան մէջ գտնուող ծագումով Մաճառ մը, կանխաւ աճապարելով յաջողութեամբ դիրք մը գտած եւ զօրացուցած էր հոն: Առջեւէն տեսնուելով շատ զօրաւոր կ'երեւի, սակայն, ինչպէս զօրաւոր անուանուած դիրքերու համար յաճախ կը պատահի, իր կարեւորութիւնը կը կորսնցնէ ո՛րչափ դէպի ներս երթաւ, եւ մանաւանդ երբ մէջը գտնուի: Արդէն կը տեսնուի որ բարձունքներէն հրետանին շատ լաւ կրնայ գործել, բայց հետեւակազօրքը խորտ ու բորտ զառիթափերուն վրայ պաշտպանուելու սահմանափակ միջոց մը միայն ունի, եւ թէ դիրքին գլխաւոր տկարութիւնը կը կայանայ երկու կողմերէն կամարացած ցից անտառախիտ բարձունքներուն մէջ, որոնք կ'իշխեն միջեւ ֆուրուճուք ճամբաներուն վրայ: Եթէ բուն դիրքին մէջ քաշուիս — ինչ որ սխալ գործ է յառաջացած կայանները նկատի առնելով — շատ կ'ընդարձակուի եւ կտոր կտոր մասերու կը բաժնուի, եւ պաշտպանութեան համար ստուար ուժերու կը կարօտի, բարձունքներն ալ գրաւուած չլլալով՝ յարձակողը կրնայ մօտենալ եւ հետզհետէ տարածուիլ թաքստոցներու տակ, եւ իր հրետանիին համար ալ ընտիր դիրքեր կու նենայ այդ բարձունքներուն վրայ, ինչ որ ամէնէն գէշն է:

Զօրավար Հայման 1877 Նոյ. 2ին ֆուրուճուքի առջեւ միացած էր Տէր Ղուկասովի զօրքերուն ստուար մասին հետ, եւ որոշեց առանց ժամանակ կորսնցնելու յարձակիլ Տէվէ Պօյումի թրքական դիրքերուն վրայ,

Պազար Հասան Բալէի մէջ

օգտուելով իր յայտնի, մանաւանդ հրետանիի կողմէ իր կրկնապատիկ գերազանցութեանէն:

Հիմա ճիշդ տեղն է տեղը առջեւ կը պարզուի յա-

ջորդ Նոյ. 4ի կռիւի դաշար, որքան որ տրամադրութեանս տակ գտնուած ցանցառ նիւթերը թոյլ կուտային: Մուխթար Փաշա իր հրետանին տեղաւորեց Տէվէ Պօյումի վրայ, կամ թերեւս քիչ մը վերօք, եւ հետեւակազօրքը զառիթափին եւ նաեւ վերոյիշեալ բարձունքներուն վրայ, որոնց ամբողջական գրաւումին համար սակայն չէին կրնար իր ուժերը բաւել: Ռուսերը ցոյցեր ըրին ճակատին վրայ եւ բռնեցին, աջէն հետազօտիչ ստուար գունդ մը ղրկելով, հակառակորդին ճախ թեւը, պատելով զայն հիւսիսէն, որով գլխաւոր դիրքն ալ: Մուխթար փաշա անոնց դէմ արձակեց Տէվէ Պօյումի վրայ իր պահեստիները. բայց ասոնք թիւով ու կողակալան ուժով խիստ տկար էին: Այսպէս թուրքերը յամառ ընդդիմութենէ մը վերջ կրկին յաղթահարուեցան հազար մեռելաչներու եւ վիրաւորներու, չորս հարիւր գերիներու, դիրքին մէջ հաստատուած ռազմամթերքներուն եւ իրենց հրետանիին ամենամեծ մասին կորուստովը:

Եթէ Փաշան իր հետեւակազօրքը Տէվէ Պօյումի զառիթափին վրայ բերած դրած էր, եւ նախաբարձունքներն ալ կարելի եղածին չափ իր դիրքին շրջանակին մէջ առած էր, ասիկա, ինչպէս ըսինք, աննպաստ էր,

եւ մանաւանդ պարտութեան մը պարագային աննպաստ պիտի ըլլար. բայց ուրիշ հնարաւորութիւն չէր մ'նար իրեն, այլ երկու չարիքներէն փոքրագոյնը ընտրել, եւ այսպէս իմ տեսութեամբս կացութեան համապատասխան ռազմավարօրէն ուղիղ եղանակը այս էր: Ռուսերը նմանապէս պարտաւորուած էին, հակառակօրէն միշտ զօրաւոր ճակատը նկատի առնելով, իրենց ծանրութեան կեդրոնը գետեզել մէկ թեւի, այսինքն գետիններու կազմութեան նայելով՝ աջ թեւին վրայ, քանի որ Բալանտէօքէն եւ Էյէրլի Տաղին ցիւց լեռները բազմաձեռն գունդերու գործածութիւնը կը խափանէին: Ռուսերը, անշուշտ անգիտակցաբար. միեւնոյն կերպով վարուեցան, ինչպէս երբեմն Քսենոփոն, որ կ'ենթադրեմ ստուգել թէ հոս եկաւ, եւ թշնամիները բարձունքները քշեց պաշարելով անոնց մէկ թեւը, անստարակոյս անոնց ձախ թեւը:

Կիրճին բարձունքին միւս կողմը լեռ լեռան վրայ կ'ամբարտակէ: Երկար ատեն կ'երթաս տեսակ մը փորուածքի մէջէն, եւ կը հասնիս, միշտ վեր ելլելով, երկրորդ եւ մեծամուր լեռնակողքի մը, որուն վրայէն անցք մը կայ. Տէվէ Պօյուլի կիրճին չափ բարձր կամ աւելի բարձր: Ասիկա հիմա ամէն պարագայի մէջ ամրացուցուած պէտք է ըլլայ, թէեւ չկրցայ տեսնել, թերեւս լոյսի եւ օդի աննպաստ հանգամանքներուն պատճառաւ. բայց 1877-78ին ամրացուցուած չէր, այլ Էրզրումի արեւելեան ամրոցները կը գտնուէին վերոյիշեալ երկրորդ յետակողմեան բարձունքին վրայ, ուր այսօր ալ տակաւին կը մ'նան, ամէն պարագայի մէջ մեծ մասամբ:

Նոյմ. 4ին Տէվէ Պօյուլի կռիւէն վերջ թուրքերը փախան իրենց ամրոցներու գօտիին ներսերը եւ հետապնդող Ռուսերը գրաւեցին Տէվէ Պօյուլ կիրճը: Զօրավար Հայման իր յաղթութեան խանդավառութեան մէջ ուզեց Նոյմ. 9ին գիշերային յարձակումի մը ձեռնարկել արեւելեան ամրոցներուն շարքին վրայ, եւ, ճիշդ նա-

խորդ կռիւներուն մէջ եղածին հման, ցոյցեր ըրաւ ճակատին առջեւ, իսկ բուն յարձակողական գունդերը հիւսիսէն ուղղեց աջակողմէն դարձնելով հովիտներուն մէջէն հոն հաստատուած երեք ամրոցներուն դէմ: Յարձակողական գունդերուն բոլոր պիտոյքները խնամով հողացուած էին, ամէն հնարաւոր նախազուշական միջոցները ձեռք առնուած—ի մէջ այլոց, գիշերային գնացքին ատեն զինուորները թրքական ֆէս կը կրէին խաբելու համար—սակայն մութին մէջ եւ գետիններուն ճեղքուած, փոսցած մասերուն մէջ ուս գունդերը մուրեցան, եւ հազիւ միայն տիրեցին Էրզրումի ճիշդ արեւելեան կողմը գտնուած Ապտիւլ Ազիզ կամ Ազիզիէ փոքրիկ ամրոցին, ուր հինգ հարիւր գերի բռնեցին: Լոյսը ճեղքուելուն տեսնուեցաւ որ այս ամրոցին վրայ բացարձակապէս կ'իշխէր աւելի բարձր հաստատուած եւ ամրացուցուած Մէճիտիէ ամրոցը, հետեւաբար Ազիզիէին դիրքը փտանգաւոր էր: Ռուսերուն ուրիշ բան չէր մ'նար եթէ ոչ կրկին պարպել զայն, գրաւուած քսան թնդանօթները գամելէ վերջ, որպէս զի անգործածելի ըլլան:

Երբ Նոյմ. 12ի գիշերուան երկրորդ յարձակումն ալ ո եւ է յաջողութիւն չունեցաւ, զօրավար Հայման որոշեց հանգիստ կենալ եւ օժանդակ զօրքերու սպասել, մանաւանդ որ անսովոր խստութեամբ ձմեռը փոթորիկներով եւ ձիւնաբուքերով գրէթէ անկարելի կը դարձնէր ո եւ է նոր գործողութիւն: Ստոյգ է որ Կարսէն Էրզրումի վրայ ճամբայ հանուած էին նոր ուսական ուժեր, եւ 1878 Յունիս 12ին Էրզրումի հաղորդակցութիւնը բոլորովին խզուած էր Տրապզոնի հետ: Սակայն շատ քիչ քանակութեամբ միայն կարելի էր պաշարման իրեղէններ փոխադրել դժուարօրէն կիրճերուն մէջէն, եւ սառած ու խոր ձիւներով ծածկուած գետիններուն վրայ հաստատել զանոնք: Այսպէս մ'նաց մինչեւ 1878 Յունուար 31ի զինադադարը, որուն հետեւանքով իրաւ է թէ թուրքերը պարպեցին Էրզրումը, բայց յետագայ

Հաշտութեան հետեւանքով կրկին իրենց յանձնուեցաւ: Մուխթար փաշա Դեկտ.ի վերջերը արդէն Կ. Պոլիս կանչուած էր:

Ետեւի երկրորդ բարձունքին վրայ, որ ճամբուն երկու կողմէն—վերօք դէպ ի աջ Մէճիտիէ ամրոցը— ամրութիւններով պսակուած է, հեծեւազօրքի ջոկատ մը ինծի կը սպասէր, եւ զատ զատ կառքի մէջ Վիլայէթին առաջին թարգմանը իբրեւ հերկայացուցիչ ձէլալ Վալիին, Էրզրումի զինուորական հրամատարը եւ տեղական սովորութեան համաձայն հիւրամեծարս Նիւսրէթ պէյ, երեւելի թուրք մը, որուն Գոնաքը պիտի իջեւանէի: Արագ արագ իջանք 250 մէթր դէպ ի վար երեք քառորդ ժամ տեւող, երեկոյեան ցուրտին, միշտ բարձունքներու միջեւ, որոնք քուլիաներու հման իրարու ետեւ կը փոխանցուին մինչեւ ճամբուն վրայ:

Շքեղ թափորս իրիկուան ժամը 7ին ատենները — ես Վալիին առաջին կառքին մէջ հասած էի— մտաւ արեւելեան կամ թէպրիզի դուռը: Նշանափողերը հնչեցին, արտաքին եւ ներքին դրան պահակները բարեւի կեցան, մէկ կարգի վրայ շարուած հեծեւազօրքի ջոկատը դիրք փոխեց, եւ հրացանները զիտի վրայ դուլիս անցաւ, եւ սուր գնացքով ձիերը սկսան արշաւել անմշակ ընդարձակ դաշտերու եւ թափուր հրապարակներու, հեղ փողոցներու եւ մարդաշատ պազարներու մէջէն,

Խրճիթներ ճամբուն վրայ

ապշահար
մարդոց,
խրտչող
շուներու,
իշու եւ
ուղտի կա-
րաւաննե-
րու քովէն,
թեթեւիւ-
րելք մըն

ալ, եւ ահա ոստումով մը կեցանք շքեղ Գոնաքի մը առջեւ, որ ինծի յատկացուած բնակարանն էր: Անտարակոյս այս մասին մարդուած ջոկատը մէկէն ի մէկ դիրք փոխեց եւ բարեւի կեցաւ, տանուտէրը թեւ մանելով առաջնորդեց զիս իմ յարկաբաժինս, պարսկական շքեղ գորգերով եւ բազմոցներով կահաւորուած սրահ մը, ճաշասենեակ մը, ուր ընտիր կերակուր պատրաստուած էր արդէն թրքական ճաշակով, եւ հնչարան մը դեղին մետաքսէ անկողինով. Էրզրումի մէջ էի:

Քնացող թուրք ճամբուն վրայ

Հայելիի պէս փայլի ուղող ջուրը
պէտք չէ մոռնալ:

Ծառին ոյժը արմատին մեջն է:
(Թրքական առածներ)

7. Էրզրում

Էրզրումի մէջ
հերկայութիւնս
երեք օր միայն
տեւեց, ըստ ինք-
եան կարճ ժա-
մանակ մը եւ
սակայն բաւա-
րար, քանի որ
առտուն կանու-
խէն մինչեւ ի-
րիկունը ուշ ա-
տեն ոտքի վրայ
էի եւ իշխանու-
թիւններուն կող-
մէ ամէն հաւ-
րաւոր դիւրու-
թեանց կը հան-
դիպէի, հերկա-
յութիւնս նպա-
տակիս օգտա-
կար եւնաեւ կա-

րելի եղածին չափ հաճելի ընծայելու համար: Այսպէս
ամէնէն գեղեցիկ յիշատակներուս կը պատկանի այս
պարագան: Կուսակալը, ձէլալ, համակրելի մարդ մը:

Իմ պատկառելի, կորովի դիմագիծերով եւ ամէն կերպով
արդիական ուղղութեամբ, որ ժամանակին Պօնի մէջ
առած է ուսումը եւ Գերմանականութեան մեծ յարգող
մին է, արտասովոր բարեացակամութեամբ ընդունեց
զիս եւ հերկայութեանս ամբողջ միջոցին արամադրու-
թեանս տակ դրաւ Վիլայէթին առաջին թարգմանը եւ
իր կառքը ուղեկիցներով միասին: Թուրքիոյ մէջ ամէ-
նուրեք իմ գտած սքանչելի ընդունելութեանս համար
միշտ երախտագէտ զգացումներ ունիմ, բայց երբեք
եւ ո՛չ մէկտեղ ա՛յնքան շատ որքան աշխարհէն բաժ-
նուած Էրզրումին մէջ, ուր ա՛յնպիսի ընդունելութիւն
եւ մինչեւ ամենափոքր մանրամասնութիւններու յան-
գող հիւրասիրութիւն մը ցոյց տրուեցաւ ինծի որ գրէ-
թէ դժուարութիւն կը կրէի ինքզինքս ծայրայեղու-
թեան դէմ պաշտպանելու:

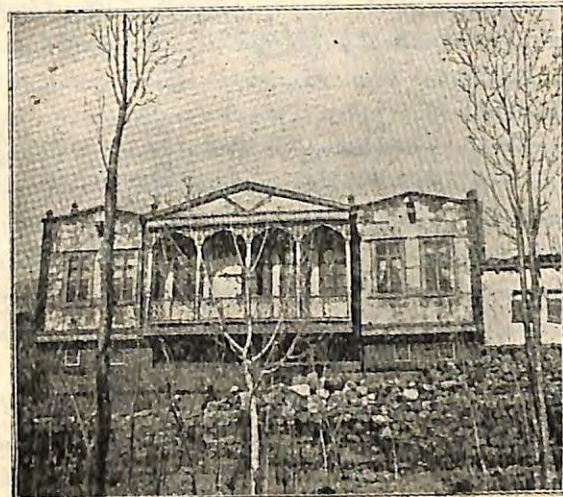
Թուրքերուն, ինչպէս նաեւ Հայերուն ընդհանուր
դատողութեան համաձայն, Վալին ամէն բարի կամե-
ցողութեամբ ոգեւորուած, անսովոր կերպով ընտիր
պաշտօնատարներէն մէկն է. ասկէց առաջ ուսուցչա-
կան ասպարէզին մէջ, այդ ատեն հազիւ տասը ամիս
տեւող պաշտօնավարութեան միջոցին յաջողած էր բո-
լոր գործերուն մէջ կարգ կանոն եւ անձի ու ինչքի ա-
պահովութիւն առաջ բերել, ինչպէս նաեւ մանաւանդ
խաղաղ պահել անհանդարտ Գիւրտերը եւ աշխատու-
թեան յորդորել: Վալին քանիցս շատ գոհունակու-
թեամբ խօսեցաւ ինծի իր վիլայէթին ընակիչներուն
վրայ, թէ իր ջանքերը վստահութիւն եւ համերաշխու-
թիւն հերձնած են անոնց եւ մասնաւորապէս առջեւս
շատ գովեց Գիւրտերը, իրա՛ւ, ըսաւ, անընտել, բիրտ
եւ ամբարտաւան են, այլ նաեւ, երբ անոնց հետ ու-
ղիլ վարուիս, աշխատասէր, քաջ եւ հովժկու մարդիկ
են, եւ այսպիսիներուն պէտք ունէր ինքը, որովհետեւ
շատ բարւոքումներ կային ընելիք կամ նոր ինօրոյ
կարգադրելիք: Ամենէն առաջ սրտին մօտիկն էր ճամ-
բաներու շինութիւնը, եւ անկէց զատ շաքարի մեծ գոր-

ծարանի մը հաստատութիւնը, որուն ի մօտոյ իրակահայրման համար յոյս յայտնեց, որպէս զի կարելի ըլլայ ընդհանրաբար ներածել էրգրութիւն, վանի եւ Պիթլիսի նահանգները, ինչպէս նաեւ, Պարսկաստանի սահմանակից գաւառները, որոնք այսօր ֆրանսական շաքար կը ներածեն: Հոգը շատ նախատաւոր է եւ հակառակ աշխատութեան նախնական եղանակին եւ անբաւական աղբին, որ դժբախտաբար իբրեւ կրակ կը գործածեն եղեր, յարմարագոյն է այդ գործարանին հաստատութեան, քանի որ գործաւորութեան վարձքն ալ աժան է, եւ շաքարաբեր ճակնդեղին մշակութիւնն ալ արտաքոյ կարգի կը յաջողի: Ոչ շատ հեռուները ածուխի առատ հանքեր ալ կան եղեր, եւ հարկ է ստիպողական գործին վախճան տալ, մանաւանդ որ կրակի ուրիշ միջոցներ կը պակսին, եւ հեռուներէն ձիու բեռներով բերուած փայտը խիստ սուղի կը նստի ընակիչներուն համար: Երկար ժամանակէ ի վեր բոլոր վաճառականութիւնը Անգլիացիներուն եւ ֆրանսացիներուն ձեռքն է, ասիկա ցաւալի է, ըսաւ, բայց առայժմ՝ բան մը կարելի չէ ընել, որովհետեւ էրգրութիւն մէջ աւստրիական հիւպատոսութիւն մը հաստատելու համար Տրապզոնի աւստրիական հիւպատոսին փորձը չէր կրցած իրակահոսութիւն գտնել, հարկ եղած կորովով գործին մղում չորուելուն պատճառաւ:

Բոլոր թուրքերուն եւ Հայոց պէս, որոնց հետ խօսեցայ, վալին մեծապէս վստահ կը թուի ապագային վրայ եւ կը սլարծի դարեր տեւող անլուր ճնշումէն վերջ ձեռք բերուած ազատութեամբ: Թերեւս իր խանդավառութիւնը չափազանց լաւատեսութենէն է, բայց հիմէն անհելով՝ իրաւունք ունի, որովհետեւ իրօք անտանելի դարձած էին գերութիւնը եւ ա՛լ աւելի գաղտնի հսկողութիւնը՝ Ապտիւլ Համիտեան անիծապարտ գրութեան բոլոր անկիւններու մէջ հաստատած լրտեսութեան պատճառաւ: Ծիծաղելի անվստահութիւն մը կը խեղդէր ամէն շարժում: Այսպէս, վիլայէթին կրթական

քննիչը պատմեց ինծի թէ առաջները եօթը տարի Պէյրութ կեցած է, եւ գիտական հետաքրքրութեամբ քանիցս թոյլտուութիւն խնդրած էր մօտակայ Պալատքի աւերակները այցելել, բայց ամէն անգամ՝ մերժուած էր իր խնդիրքը, եւ թէգըբէն (ներսերը երթալու այն ատեն անհրաժեշտ անցագիրը) զւայուած: Վալին ըսաւ թէ մինչեւ հիմա գերիներէն աւելի վատթար էր իրենց վիճակը, որովհետեւ մարդ գոնէ իր շահուն համար հոգ կը տանի գերիներուն. դեռ հիմա միայն իրօք մարդու կարգ անցած են: Իրաւցնէ կ'ուղէին գործ տեսնել եւ յաջողցնել, եթէ իրենց ժամանակ տրուէր եւ ո՛չ թէ մէկ անգամէն ամէն բան պահանջուեր իրենցմէ, ինչ որ խելացի խօսք մը կը թուի ինծի: «Հայելիի պէս փայլիլ ուղող ջուրը պէտք չէ մոնչէ»:

Մարդ ինքզինքը սփոփուած կը գտնէ այսօրուան թուրքիոյ մէջ, մանաւանդ երբ Ռուսիայէն կուգայ այս անցագրական եւ ոստիկանական գրութեան հին ծուղակը, հիմա հոս ա՛յնքան ազատ է եւ անարգել, որուն նմանը չկայ աշխարհի ուրիշ ո եւ է երկրի մէջ:

Էրզրում: Գնաքս

վալիէն վերջ ինծի համար ամէնէն շահեկան անձնաւորութիւնն էր էրգրութիւն մէջ կեցող եօթներորդ դարաբաժնին փոխ հրամատարը Էմին փաշա: Վալին նման սահուն կեր-

Էրզրում: Մուրացկանութիւններ

Հայրենիքիս՝ Քարլսրուհէի մէջ Պատէնի Տրակիւնեան առաջին զօրաւճակին մէջ թիւ 20, եւ Հանգուցեալ Մեծ Դուքսին կողմէ ալ քանիցս ընդունուած, իմ Հոն գտնուած ատենս Հաղարապետ էր եւ հրամատար հեծելազօրքի զօրաբաժնին չորրորդ բանակին, որուն սպայակոյտը երգնկա կը մնայ:

Յերեկները բոլորովին ազատ էի եւ մանրամասն կերպով կը գննէի քաղաքն ու միջնաբերդը. բայց կրկին եւ կրկին ինձի առաջարկուած եւ հոյն իսկ թախանձագին խնդրուած ամրոցներուն ալցելութիւնը մերժեցի, իմ մասիս տարբեր կասկած չարթնցնելու եւ քաղաքական անպատեհութիւններ չպատճառելու համար: Ամէն իրիկուն ժամը եօթնին վաղիկն, հրամատարին եւ հիւրամեծարիս մօտ տեղի կ'ունենային հանդիսաւոր հացկերոյ թներ համադրեստով եւ պաշտօնական ճաշերով, եւ ինձի համար թանկարժէք կերպով ամէն հիւրերու վրայ կը խօսէինք բացէն եւ անվերապահ: Բնականաբար տիկիներ կը պակսէին, բայց շամբանիան հեղեղի սլէս կը հոսէր, որովհետեւ գինին (խամուր) եւ գինու վռթիւնը միայն արգելուած են Գուրանին մէջ:

Էրզրում Հին Հայկական Կարինն է, որ արեւելեան հռոմէական թէոդոս Բ. կայսեր օրով (408-450 Քրիստոսէ վերջ) սահմանագլխի կարեւոր բերդաքաղաքի մը վերածուեցաւ եւ ի պատիւ այդ կայսեր թէոդոսիոս յորջորջուեցաւ: Յուստինիանոսէն աւելի ամրացուելով,

երկար դարեր Բիւզանդական Կայսրութեան ամէնէն կարեւոր պառուարը կազմեց. Արեւելքի մէջ, քանիցս Պարսիկներուն եւ Արաբներուն ձեռքը ինկաւ, ԺԳ. դարուն Մոնղոլներէն յարձակում կրելով թալանի տրուեցաւ, յետոյ Սէլճուկեանց իշխանութեան անցաւ եւ վերջ ի վերջոյ Թուրքերուն, որոնք Էրզրում անուընտուին անոր եւ մինչեւ այսօր կը պահեն, թէեւ Ռուսերը երկու անգամ՝ գրաւեցին զայն (Քաղքելիչ 1829ին) եւ հաշտութեան բանակցութիւններու ատեն իրեն պատանդ (1878):

Քաղաքը իսկապէս չի գտնուիր համանուն լեռնադաշտին վրայ, ուրկէց մօտը արեւմտեան եփրատ իր ծագումը կ'առնէ, այլ անոր դէպ ի լեռները բարձրացող հարաւարեւելեան անկիւնին մէջ: Սեւ ծովէն մինչեւ Պարսկաստան (հին անունով Ճենովական անցքը) ինչպէս հաւել Անդրկովկասէն մինչեւ Փոքր Ասիոյ կեդրոնական երկրամասերը ճամբաներուն բաժանման կէտին վրայ իր հաւաստաւոր գիրքը հինէն ի վեր հաղորդակցութեանց բանուկ երթեւեկի մը հայթայթած է իրեն. արդէն Միջին Դարու մէջ Էրզրում մեծ ու հարուստ էր: Սակայն դէպ ի Հնդկաստան՝ ծովային ճամբուն գիւտին հետեւանքով եւ վերջերս ալ Անդրկովկասեան գիծերուն շինութեան պատճառաւ վաճառականութեան մասնակի տեղափոխութիւնը, թրքական տիրապետութեան տակ ծանրաճանր ճնշումները եւ ճակատագրական հարուածները, եւ վերջապէս, Բալանտէօքէն եւ Էյէրլի Տաղին հրաբխային վտանգաւոր մօտաւորութեան եւ երկրաշարժներու ամբողջ շարքի մը հետեւանքով, որոնցմէ վերջինը եւ ամենէն սաստիկը 1859ին գրէթէ կործանեց ամբողջ քաղաքը, հետզհետէ ետ տարին զայն, ա՛յնպէս որ հիմա, բազմաթիւ սղահաղօրքերը չհաշուելով, յիսուն հազարէն աւելի բնակիչ չունի, մեծ մասամբ թուրք, եւ հազիւ հազ կը լեցնէ 1855ի եւ 1877ի վերջին երկու պատերազմներուն միջեւ շինուած սլարիսային քառորդ մասը: Ի մասնաւորի 1828.

29ի թուրքեւոս սպանեալովէն վերջ հազարաւոր Հայեր Ռուսիա գաղթեցին, ուր սակայն ակամայ ընդունուեցան, եւ անցեալ դարու իննսունական տարիներուն ալ յաջորդեցին Հայկական սարսափելի ջարդերը ո՛չ թէ, ինչպէս արդարութիւնը պարտք կը դնէ ըսել, իսլամ ժողովուրդին ինքնաձին մէկ շարժումին պատճառաւ, այլ դուրսէն եկած լաւ կազմակերպուած սպաննող, թալանող Բուրդ հրոսակներուն միջոցաւ: Էրզրում այսօր ալ նմանապէս թրքական Հայաստանին ամենակարեւոր բերդաքաղաքն է, եւ արդարեւ թէ՛ իր վաճառականութեան նկատմամբ — ամէն տարի մի միայն յիսուն հազար ուղտեր քաղաքէն կ'անցնին, հակառակ Պարսկաստանի հետ երկար տոնէն ի վեր տեւող վրդովումներուն, որոնք փոխադրութեանց արդելք կ'ըլլան Պարսկական ներքին շփոթութեանց պատճառաւ — եւ թէ՛ իր զինուորական կարեւորութեան տեսակէտով:

Բուն Էրզրում առատ ջուր ունի լեռներէն իջնող վտակներուն միջոցաւ, բայց իր շէնքերուն մութ քարերուն եւ ծառի գրէթէ բացարձակ չգոյութեան պատճառաւ տխուր, լերկ տալաւորութիւն մը կը ձգէ: Իր հրապոյրն ու գեղեցկութիւնը կը կայանայ իր շրջանակին հոյակապ շինութեանց եւ դէպ ի արեւմուտք քաշուած լեռնաշղթաներուն նկարչագեղ կազմուածքին մէջ: Գրէթէ 1900 մէթր բարձրութեան համապատասխան եղող օդը չոր եւ մաքուր է, կլիման առողջ, այլ խիստ, ցուրտ ձմեռը խիստ երկար եւ ամառը կարճ ու տաք:

Ժամանակի բոլոր փոթորիկներէն եւ տարրերու դղրումներէն ամբողջ պահուած սակաւաթիւ շինուածքները եւ տեմնելու արժանի գլխաւոր վայրերը ամփոփ տեղ մը կը գտնուին իրարու մօտ. ասոնք են միջնաբերդը, Զիֆթ Մինարէ, Ուլու ճամի մեծ մզկիթը եւ դամբարան մը:

Բիւզանդական ժամանակէն սերող միջնաբերդը, որուն դժուարաւ մագլցելի աշտարակէն փառաւոր տե-

սարան մը կը պարզուի Էրզրումի բարձրադիր ճիւղաւերան եւ լայնատարր դաշտագետնին վրայ, քաղաքին ամէնէն բարձր կէտին վրայ կը գտնուի, եւ ժամանակաւ եհնի-

Միջնաբերդին մուտքը

չէր ինքնուն կեդրոնն էր, եւ Էրզրումի բուն տէրը եղող անոնց պետին բնակավայրը:

Կառավարական փաշաները հոն ո եւ է մուտք չուհէին, եւ անոնց կտրուած գլուխները միայն մերթ ընդմերթ հոն կը տարուէին: Այսօր ամրոցական կարեւորութիւն չունի, սակայն կը պարփակէ զօրանոցներ, սպայի բնակարաններ եւ ամէն տեսակ զինուորական դորժարաններ, ուր կ'աշխատին եռանդով: Հրամատարին գործի սենեակին մէջ ինծի ցոյց տուին Էրզրումի եւ անոր ամրութիւններուն խնամով պատրաստուած մէկ քարտէսը, եւ բացատրութիւններ տուին այն ճամբուն վրայ, ուրկէց ժամանակաւ եկած էին Ռուսերը, գիշեր ատեն եւ յարձակում գործած էին Ագիդիէի եւ Մէճիտիէ ամրոցներուն դէմ: Այդ ճամբան հիմա անյարձակելի ամրութիւններով պաշտպանուած է:

Միջնաբերդին հարթավայրին վրայ նորահաւաքները մարզանք կը կատարէին, ճիշդ մեր մէջ եղածին պէս: Երբ երկար ատեն դիտելէ վերջ վարիչ սպային ըսի թէ իր մարդոց ընթացքը լաւ էր եւ յոյժ խոստ-

մ'նալից, իմ դատաստանս հաղորդեց իր մարդոց, որոնք ակններեւ ուրախութեամբ ընդունեցին զայն: «Ինչ որ ենք եւ կրնանք, պատասխանեց, կը պարտինք Գերմաններուն, ամէնէն առաջ անոնց սպաներուն. թո՛ղ Ձեր վսեմութիւնը ժամանակ տայ մեզի, ա՛լ աւելին եւ գերազանցը կ'ընենք:» Տեղւոյն վրայ իմ յայտնած շնորհակալութիւնս պարագային համեմատ պահանջ մը չէր, այլ կը համապատասխանէր իրական զգացումներուն, որովհետեւ մարդիկը հոս, ինչպէս քանիցս ուրիշ տեղ, իրենց գործը սիրողի եւ հիանալի տպաւորութիւն կը ձգէին: Թուրքիոյ մէջ միշտ գերմանացիները տրամադրութեան հանդիպած եմ, — կը հաւատամ որ Թուրքերը մեր լաւագոյն, եթէ ոչ միակ բարեկամներն են — բայց երբեք ա՛յն աստիճան ինչպէս այս ճամբորդութեանս միջոցին, եւ աւելորդ կը համարեմ հոս երկարել, ինչ որ արդէն Կ. Պոլիս հրատարակուող «Օսմանիշէր Լոյս»ի թղթակցին առջեւ ըսի, որ Էրզրումի մէջ ինծի այցելեց, թէ Թուրքիոյ զինուորական յառաջգիմութիւնները իր ասիական երկրամասերուն մէջ ալ վերջին տարիներուն անուրանալի են:

Միջնաբերդին մէջ կը գտնուի, փայտէ վանդակափեղկով մը բաժնուած, պետական բանտը, որ այդ միջոցին քանի մը «ըէաքսիօնէա»ներ կը պարունակէր: Թեւ թեւ ոսնակապեր եւ ձեռակապեր կը կրէին, բայց այլապէս իրենց բանտային կեանքին մէջ լաւ երեւոյթ ցոյց կուտային, որովհետեւ սուրճ կը խմէին եւ սիկար կը ծխէին իրենց օգտւէտ սենեակին մէջ, ուր կը գտնուին անոնց մաքուր պահուած անկողիններն ալ: Երբ անոնցմէ մէկուն հարցնել տուի թէ ինչո՞ւ համար նորութեան չեն ուզեր համակերպիլ, որ արդէն հինէն հազար ամբամ լաւ է, ուսերը թոթուեց եւ անկեղծօրէն պատասխանեց «Ապուշ էի»:

Էրզրումի մէջ տեսնելու ամէնէն արժանի շինուածքը Չիֆթ Մինարէն է, Ժ. Գ. դարէն կամ, ինչպէս ուրիշներ արձանագրութենէ մը կ'ենթադրեն, Ժ. դարէն մ'նա-

յած հոյակապ շէնք մը: Ժամանակաւ մզկիթ եղած է Մէսրէսէով. հիմա ռազմավթերքի կեդրոն եղած է, ուր բնականաբար չի կրնար օտարական մը մուտք գտնել: Նեղ փողոցներու մէջ հաստատուած, Չիֆթ Մինարէ գուրսէն իսկ պատկառելի տպաւորութիւն մը կ'ընէ իր գեղազարդ դուռով, տպաւորութիւնը ա՛լ աւելի կը շեշտուի երբ մարդ ներս մտնէ եւ դիտէ Արաբական գեղարուեստի ճարտարապետական հրաշակերտ երեսները:

Շատ գեղեցիկ են նաեւ «մեծ զօրանոց»ին բակին Մինարէն եւ Դամբարանը: Զօրանոցին մէջ ոգեւորուած կեանք մը կը ախրէ:

Չիֆթ Մինարէն քանի մը քայլ անդին կը հասնիս Ուլու ճամի մեծ եւ Ժ. Գ. դարուն կարծեցեալ շինուած մզկիթը, այսօր փլատակ մը միայն հաստաբետ կամարակապներով, եւ յետոյ ընդարձակ երկյարկանի պետական վարժարանը: Դրան առջեւ ընդունեց զիս կրթական քննիչը անօրէնին հետ եւ բանախօսութեանց սրահը առաջնորդեց որուն պատերէն կախուած են աշակերտներուն ձեռքով պատրաստուած Մէտինէի, Մէքքէի, Քաապէին, եւ — տարօրինակ կը թուի — Ժընէվի լճին վրայ Շիյեօն դղեակին, Կիյեօմ թէլի մատուռին եւ Գոմէր լճին խղաներկները: Այն միջոցին դպրոցին մէջ կային չորս հարիւր քսանի չափ աշակերտ, Թուրք, Հայ, Պարսիկ եւ Յոյն, եւ քսանըջինգ ուսուցիչ գործի վրայ էին: Դպրոցին շէնքին ամէն կողմերը կատարած պտոյտս անսովոր զարմանք պատճառեց ինծի: Կէս օրէ առաջ ժամը տասն էր, ամէն կողմ դաս կը տրուէր, թէեւ աշակերտներուն մէկ մեծ մասը բացակայ էր Հայոց դատակախ տօնին պատճառաւ: Ո՛ր դասարանը որ մտնէի, անմիջապէս ոտքի կ'ելլէին ճամբուն վրայ ֆէսաւոր պատանիներ եւ զինուորական բարեւ կուտային: Կ'աւանդուէր թաւաբանութիւն (հոս սպայ մը հիւանդ ուսուցիչին կը փոխանորդէր), իմաստասիրութիւն (Մօլլայի մը կողմէ), պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, եւ ճիշդ Տարսն-Մերսին-Ատանա երկրամասը, որ կաւիճով

գեթուած էր սեւ տախտակին վրայ, կրօնք (Մօլլայի մը կողմէ), ինչպէս նաեւ թուրքերէն լեզու եւ քերականութիւն։ Եւ ու ճախ պատանիներ ուղղադրութիւն կ'ընէին։ Յետոյ առաջնորդուեցայ քնադիւանիս եւ քիւմիական աշխատանոցը, Տնօրէնութեան սենեակը սովորական սուրճին եւ սիկարէթին համար, հիւանդարանը, սիրուն սենեակ մը զոյգ մը հիւանդներով, որոնք տենդ ունէին, շատ ընդարձակ արեւոտ ննջարանը քառասուն մահճակալներով նոյնքան գիշերօթիկներու համար, եւ վերջապէս փոքրիկ մզկիթը, ուր ուսուցիչներ եւ աշակերտներ կանոնաւորապէս կը հաւաքուին աղօթքին համար։ Ուսուցիչները իրենց յատուկ հաւաքման սենեակը ունին, եւ իրենց յատուկ պարտէզը շատրուաններով եւ ճեմեղիքներով, աշակերտներուն պարտէզէն մանջատի Ամբողջութեան մասին արդարեւ անակնկալօրէն նպաստաւոր տպաւորութիւն մը ունեցայ, մանաւանդ երբ ասկէց առաջունին հետ բաղդատութեան դրուի։

Ինչպէս արդէն յիշատակուեցաւ, Էրզրում խիստ աղքատ է ծառի կողմէ։ Սակայն տեղ մը հոգ տարուած է պուրակ մը պուրակ մը տնկադործելու։ Իրա՛ւ է որ ծառերը նուրբ են եւ բոլորովին լերկ, սակայն ասիկա իսկ պարծանքի առարկայ մը դարձած է։ «Ամանային պարտէզ» անուանեալն է այս, հանրային զբօսարան մը։ Մէկ ծայրը կը գտնուի Քէօզը մը, խեղճուկ յարգարուած, պատերուն վրայ զարհուրելիօրէն գէշ զոյգ մը պատկերները, եւ ուր ամբան իրիկունները հարուստներն վերը եւ վարը աղքատները իրենց թէյը կը խմեն։

Արեւելքի մէջ մարդիկ յաւակնութիւն չունին ընկերային զբօսանքներու մասին, որոնց էապէս հակառակ է Իսլամը, եւ իսկապէս տաղտկալի եւ անհրապոյր է կեանքը թրքական քաղաքի մը մէջ, եւրոպական ըմբռնումի տեսակէտով։ Օրը սանկ նանկ կ'անցնի, պտըտելով, եւ ասիկա առտուն խիստ կանուխէն սկսեալ, բաց երկինքին տակ, ինչպէս նաեւ արե-

ւէն պատսպարուած պաղարներուն մէջ. բայց իրիկունը ըլլալուն մօտ, կը մեռնի ամէն երթեւեկ, պաղարները կը գոցուին, եւ նեղ, ծուռումուռ, անյարգարօրէն հոս ու հոն երկարող փողոցներուն եւ փողոցիկներուն մէջ մեռելական լռութիւն կը տիրէ։ Լոյսի եւ արեւու երկրներուն մէջ գիշերը խաղաղասէր մարդոց թշնամին է։ Բայց հոս ու հոն յետամնաց շրջիկ մը, որ անշուշտ կը սահի կը սպրդի ողորմելի լապտերով մը, սակաւութիւ եւ եղածն ալ մեծ մասամբ վանդակապատ պատահաններուն տակէն մերթ ընդ մերթ լոյս մը, գիշերապահի մը եղջերափողը, Մուէզզինին միակերպ աղօթքի կոչը. «Աստուած մեծ է։ Աղօթքի եկէք, փրկութեան եկէք։ Աստուծոյն զատ Աստուած չկայ», — այլապէս՝ ոչ մէկ խօսք, ո՛չ մէկ ծիծաղ, ոչ մէկ երգ, եւ ոչինչ։

Փողոց Էրզրումի մէջ

Ժողովրդական կեանքը Արեւելքի մէջ միշտ հետաքրքրական կը մնայ. ո՛ւր որ ալ հանդիպիս անոր, մանաւանդ էրզրումի մէջ, որովհետեւ այս քաղաքը տակաւին զուտ ասիական է: Ասիկա գլխաւորաբար կը հասկցուի նաեւ կիներուն խստասլահ քողարկումէն: Էրիկմարդուն առջեւ կնոջ քողարկուիլը ամենահին Սեմական-Արեւելեան սովորութիւնն է, զոր ապա Իսլամը ստանձնեց, եւ Գուրանին մէջ ա՛յնչափ մը միայն հաստատուած է որ կնոջ կ'արգելուի իր մարդերը ցուցնել ճակատին վրայ, մի գուցէ — ասիկա սակայն բացէն ըստած չէ, այլ կը հետեւցուի միայն — զգայական տոբի արթնցնէ իր գեղեցկութեամբը օտարին մէջ: Յետոյ Իսլամական կրօնաւոր դասակարգը, արեւելեան զգայամոլութեան իր ծանօթութեան վրայ հիմնուելով, Մարգարէին ըստ ինքեան չափաւոր պատուիրանը ամբողջական ծածկաւորումի տաղտկալի եւ գայթակղեցուցիչ ձեւին յանգեցուց:

Ի մասնաւորի անմխիթար է կնոջ գոյութիւնը: Արդէն շատ կանուխէն քողարկուելով, աղջնակը առանց իր յանկուցումին եւ գլխաւորաբար պառաւներու միջնորդութեամբ իրեն բոլորովին անծանօթ մարդուն հետ կ'ամուսնանայ, յարկէ յարկ փոխարկուելով: Ո՛չ մէկ օտարականի ոտը կրնայ կոխել Հարէմին մէջ, նոյն իսկ եթէ անիկա իր ամբողջ կեանքը Արեւելքի մէջ անցուցած ըլլայ եւ էրիկ մարդուն հետ ամենամոտերիմ բարեկամութեամբ կապուած ըլլայ: Եւ կինը ասկէց զատ ուրիշ կերպ չի ճանչնար կեանքը իր ամուսնին նախապաշարումները եւ գաղափարները կը բաժնէ սովորութեամբ եւ խորհելակերպով: Սխալ է ասոր վրայ ցաւիլ մեր տեսակէտին համաձայն

Իսլամութիւնը թուրքիոյ մէջ պետական կրօնքն է եւ պէտք է ըլլայ: Խալիֆաներու կայսրութեան մէջ իր տիրական դիրքը չի կրնար թողուլ առանց ինքզինքը մեղցնելու: Անպայման մեծ վտանգ մըն է իրեն համար

բոլոր կրօնքներուն հաւասարութեան վրայ հիմնուած արդի պետութեանց ձեւով բոլորանուէր զարգացումը:

Կրօնքի հետ սերտ անջուլիւն ունի նաեւ ազգայնութեան հարցը, որ ամէն զարգացումի ճամբուն վրայ արգելք կը յարուցանէ: Հին ժամանակներէն մինչեւ հիմա թուրքերը տիրող ժողովուրդը կը կազմեն, ո՛չ այնքան իրենց թիւին որքան իրենց ուժին եւ միութեան պատճառաւ: Բայց ծանրաշարժ եւ անմատչելի ըլլալով, կուտուրապէս շատ ետ կը մնան Հայերէն եւ Յոյներէն, մինչեւ իսկ Արաբներէն, որոնք անոնց հետ միմիայն հաւատքի նոյնութեամբ կապուած են, այլապէս սակայն ամէն բանի մէջ հակադիր են:

Մարգկային կեանքին ամբողջական ըմբռնումը իսկապէս հիմնովին տարբեր է Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ: Այս պատճառաւ ժէժութիւրքերը ահագին աշխատութեան տակ մտած են երկուքը իրարու մօտեցնելու փորձին համար, շատ գովելի, բայց շատ ալ դժուարին, ասկէց աւելի դժուարին բան չի կրնար ըլլալ: Տակաւին — եւ այս մասին պէտք չէ պատրանքի ենթարկուիլ — անցեալին անէճքը կը ծանրանայ ամէնուրեք ներկային վրայ. դարերու աւերակներէն կարելի չէ որ մէկ գիշերուան մէջ թարմ կեանք բողբոջի: Ժողովուրդը մեծ զանգուածին մէջ նոր կարգին հանդէպ կարծես օտար մարմնի մը հանդէպ կեցած է, եւ դժուարաւ միայն կրնայ երկարատեւ ստրկութեան թմրութենէն դուրս խայտալ յանկարծ իր բաղձալիք ինքնօգնութեան եւ ինքնագործունէութեան դէմ: Միշտ ու միշտ մղիչ յառաջդիմութիւն անհրաժեշտ է քարացած, հին սկզբունքներուն առջեւ կանգ առնելու, եւ մէկ կողմ դնելու համար Արեւելքի խորարմատ անվստահութիւնը բոլոր այն նորութեանց դէմ, որոնք յաճախ հին դաւանանքին իբրեւ կործանումը կը նկատուին: Արդարութեան եւ անիրաւութեան զգացումը նախ եւ առաջ պէտք է զօրացնել երկրի մը մէջ, ուր մարդ կանու-

խէն ի վեր այդ զգացումը կը գործածէր միմիայն իրաւունքը իրեն պահելու եւ անիրաւութենէն օգտուելու, եւ ուր ո՛վ որ հնարաւորութիւն ունէր՝ անվրդով ու առանց այլ եւ այլի իրեն վերապահուած կը յաւակնէր ընդհանուրին ունեցածը եւ օտարին սեփականութիւնը:

Ինչպէս ուրիշ տեղ ասկէց առաջ (Տե՛ս Գահիրէ—Պաղտատ—Կ. Պոլիս») յայտարարած եմ, «Թէ Պետական կեանքին բոլոր կողմերը մաքրուելու, նորոգուելու, ամրապնդուլու եւ միաբանելու համար պէտք ունին բաւականաչափ ինքնավարութեան եւ անջատ զարգացումի, եւ թէ այս ամէնը համերաշխաբար, հսկատակի գիտակցութեամբ, առանց խնայելու եւ սակայն դարձեալ խնայելով առաջ պէտք է բերուի, ճիշդ եւ ուղիղ կերպով աչքի առջեւ ունենալով թէ ի՞նչ բան կարելի է իրականացնել երկրին սեփական ուժին եւ ուրիշներուն գործունէութեան շրջանակին համեմատ», այսօր ալ հոյնը միայն կը կրկնէմ: Արմատը առողջութեան կը կարօտի, որովհետեւ «ծառին ուժը արմատին մէջ է», վերջերս է որ կը հասունանայ անոր պտուղը, արեւուն, փոթորիկին եւ անձրեւին մէջ եփուելով: Այսօր Թուրքիա ճամբորդողը կրնայ, երբ պատուաւոր է, զարմանքով խոստովանիլ թէ կառավարութիւնը եւ ժողովրդային ներկայապացուցիչները քիչ ժամանակի մէջ իրենց գործունէութիւնը արդէն ցոյց տուած են, եւ ասիկա՝ վերի մասին թերի միութեան եւ տակի մասին աղիտաբեր սխալներուն հակառակ: Գործը դանդաղ առաջ կ'երթայ, եւ իրականին մէջ երեւցածէն աւելի դանդաղ: Բայց այսպէս պէտք է ըլլայ եւ ասիկա աղէկ է, որովհետեւ զ'երկայր շրջում մը ամէնէն աւելի փոփոխութիւն է, — առողջութեան միջոցը հիւանդութենէն աւելի գէշ պիտի ըլլայ այլապէս: Տակաւին դժգոհներու ընդարձակ խաւ մը կայ, եւ մանաւանդ փոփոխութիւն է իշխանութեան մութ անկիւններէն դուրս քշուող ա՛յն բազմաթիւ խաժամուժը, որ պաշտօնի եւ պատրաստ հացի համար

մեծցած ըլլալով հետզհետէ միայն կարելի է ճարտարարուեստի եւ սուստուրի վարժեցնել:

Հողին հարուստ գանձերը բանալ ճամբաներու միջոցաւ, երկաթուղիներ եւ ոռոգումի հաստատութիւններ, ճարտարարուեստի եւ վաճառականութեան խրախոյս, ժողովրդային կրթութեան, բարեկարգութեան, մաքրութեան եւ ամէն տեսակ առողջական միջոցներու համար հոգածութիւն, դրամական փտած դրութեան եւ անբանաւոր ժամաչափութեան կանոնաւորութիւն, — տշխատութեան ի՞նչ դաշտ ներկային եւ ապագային համար: Շատ մեծ գործ տեսնուած չէ մինչեւ հիմա, բայց գոնէ ամէնուրեք անուրանալի բարեացակամութեամբ եւ լուրջ ջանքերով բարեօքումի մը համար նիւթերը պատրաստ են: Արդարեւ պէտք չէ զարմանալ, եթէ Ապտիւլ Համիտեան լուծէն ազատագրութեան յանակնկալս բարեդէպ գործադրութիւնը յաճախ իրականութեան ուղիղ չափը կորսուելուն պատճառ եղաւ, եւ ա՛յնպիսի լաւատեսութիւն մը առաջ բերաւ. որ

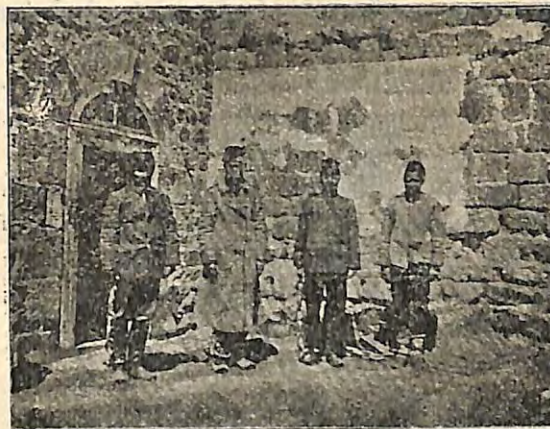

Էրզրում: Պազարը ալիւր գնող

հպատակէն շատ հեռուն գնաց, մինչեւ իսկ վերացական ծայրայեղութեան մը տարաւ: Երբ Էրզրումէն Տրապզոն ճամբորդութեանս միջոցին ինձի ընկերացող երիտասարդ պալային ու-

շաղրութիւնը կը հրաւիրէի թէ այս խճուղիին շինութեանը համար պէտք էր ֆրանսացի ճարտարագէտ մը կանչուէր, առանց խորհելու եւ բացէի բաց պատասխանեց. «Այո՛, Վսեմաշու՛ք, ատեն մը ասիկա անհրաժեշտ էր, բայց հիմա մենք միջնակ պիտի շինենք ամէն բան. հիմա մեր տասը տարեկանները աւելի ուշիմ են քան երբեմնի քառասունոցները»: Այս տեսակ մեծ մեծ ջարդելը «կ'ուզենք հետեւաբար կըր-նանք»ի տղայական հիւանդութիւնը կը թուի ինծի: Ասիկա բնականաբար հաւնուելիք բան չէ, որովհետեւ թիւով շատ եւ միանգամայն անփորձ խոհարարներ կե-րակուրը կ'աւրեն, եւ սակայն ես կը փափաքիմ այս մտօք արտայայտուած ջանքերուն եւ յառաջդիմական աճապարանքին մէջ աւելի բարի դիտաւորութիւն տես-նել քան յոռի հետեւանք, նկատի առնելով ասիէց առաջ տիրող անգագայութիւնը:

Մշակոյթի բարձրացումը պէտքերու բարձրացումը կը նշանակէ: Անտարակոյս թուրքիոյ մէջ կ'ընծայուի, եւ ա՛լ աւելի ո՛րքան շատ բացուի, — եւ այս մասին Պաղտատի երկաթուղին իր մեծ օգուտը ունեցած է, — ահագին շահաստան մը, բայց պէտք է գիտնալ թէ միջնակ այն ատեն դեռ շատ ժամանակ պիտի անցնի եւ պէտքը հետզհետէ միայն ինքզինքը զգալի պիտի ընէ: Հապա ի՞նչ ըսենք, երբ վերջերս լրագրի մը մէջ ամե-նայն լրջութեամբ կարգադրուեցաւ թէ մարդ գլուխ հաշ-ուելով քանի՛ քանի միլիոնաւոր թաշկինակներ կարելի պիտի ըլլայ այսուհետեւ ներածել հոն: Տարօրինակ գործառնութիւն: Արեւելքը ճանչցողը գիտէ թէ առաջ-ները թաշկինակը բոլորովին աւելորդ պերճանք մը կը նկատուէր հոն: Այս կարծիքը տակաւին տաճնեակ մը տարիներ առաջ նոյնն էր. այո՛, երբ կը տեսնուի որ մարդ ի՞նչպէս պարզ կերպով կրնայ իր գործը տեսնել առանց նեղութիւն պատճառող միջոցներու, պէտք է զգուշանայ որ հոն ինքն ալ Արեւելքի չգաճնայ: Իմ տեսութեամբս կացութիւնը թուրքիոյ մէջ կա-

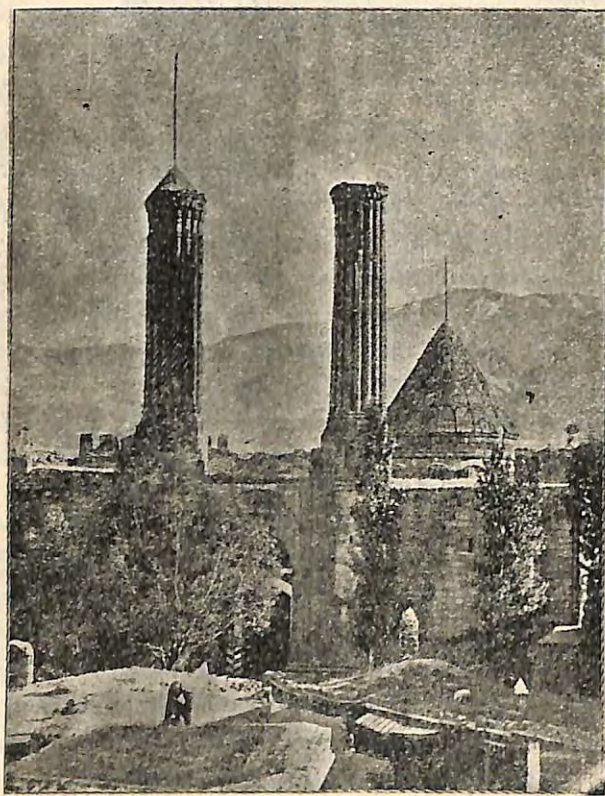
Քաղաքական բանտարկեալներ (Բէաքսիօնէս)

խոյզներուն համար սակայն կորսնցուցած է իր միս-թիք հրապոյրներուն, իր հազարեւելի գիշերներուն հմայքին մէկ մեծ մասը, կրնամ ըսել նոյն իսկ իր փայլը: Մինչեւ հիմա արեւուն երկիրներուն այցելու-թիւն կը տրուէր գլխաւորաբար անցեալին եւ տարօրի-նակին պատճառաւ. Էրզրումի վալիին հետ, թուրքիոյ մէջ սկսուած մեծ շարժումին յառաջխաղաց քայլը նկատի առնելով, ես ալ կը յուսամ որ ոչ շատ հեռաւոր ժամանակի մէջ Արեւելք պիտի ճամբորդուի ո՛չ թէ միայն աւերակներ, այլ ա՛լ տուելի ներկային ստեղծիչ գործունէութիւնը ճանհալ սովբելու համար:

Ոչ ոք կրնայ յաւանքիլ թէ նոր թուրքիոյ անհոգ, անփոյթ երիտասարդութիւն մը վիճակուած է: Ընդար-ձակ երկրամասեր իրենց մարմինէն անջատուած են, ծանրակշիռ շփոթութիւններ կը սպառնան դուրսէն, եւ ներսն ալ կ'եփի, կարծես կախարդի կաթսայի մը պէս: Եթէ ուշադրութեամբ նկատի առնուի միջնակ ուղ եւ ծուծը փտած, բորբոսած օսմանեան պետութիւնը այ-սօր իսկ, այո՛, եթէ նոյն իսկ տակաւին կ'ապրի, կը պար-տի զայն միմիայն Բանակին: Անոր մէջ իրօք մեծ ու աւանդներ եւ յառաջդիմութիւնը եռանդի, վճարումի եւ

մայակա-
ն տիրա-
պետութեան
բարձու-
մով ստու-
գիւ շատ
բարւոք-
ուած, եւ-
րոպակա-
նացած է,
զբօսաշըր-
շիկներուն
եւ երկրա-

պարենաւորումի, սպառազինութեան եւ հանդերձանքի, բոլոր կարգերուն եւ աստիճաններուն մէջ ծառայութեան սիրոյն եւ հրամատարութեան ու մարզանքի առթիւ բանաւոր մէթոտի տեսակէտով: Եւ ի՞նչ գործեր չի կրնար տեսներ ասիկա: Ան բերաւ նոր ժամանակը անճշտութեամբ, անկէջ ի վեր շարունակ զօրքերուն եւ վարիչներուն համար անվերջանալի, դժուարին, ապերախտ կռիւներ կը մղէ կեղեքիչ, դժուարըմբռնելի հակառակորդներու հետ երկրին բոլոր անկիւնները եւ ծայրերը, Մակեդոնիոյ, Սուրիոյ եւ Ալպանիոյ մէջ, եւ

Երզրում: Չիֆթ Մինարէ

Չիֆթ Մինարէ: Ներքին մասը

ի՞նչ որ ալ ըլլայ, վճռական զօրութեամբ մը ընկճեց Արաբական ապստամբութիւնը Եւֆրատի մէջ, գոնէ իր գլխաւոր մասին մէջ: Աս եղաւ անոր աւանամեծ եւ ամենակարեւոր գործը, որովհետեւ խնդիրը այն չէ որ կռուասէր Պէտէվիներուն դէմ պահպանուի երկրամաս մը, որ երբեք կատարելապէս գրաւուած չէ արդէն, որոնց գնդակները, ինչպէս թուրքերը շատ լաւ գիտեն, ամենամեծ մասամբ

արտասահմանի մէջ կը ձուլուին, կամ՝ որպէս զի միաձոյլ տիրապետութիւնը պահպանուի Արաբիոյ մէջ Անգլիոյ կողմէ իր համաշխարհիկ ճամբաներուն ապահովութեան համար կատարուած կոտորակումի վտանգին դէմ, այլ աւելի խնդիրը այն է որ երաշխաւորուի թուրքիոյ եւ Սուլթան-Խալիֆային գերակշռութիւնը բովանդակ իսլամութեան մէջ, խնդիրը այս կերպով կեանքի եւ մահուան շուրջ կը դառնայ:

Մէկ օրինակ միայն առնելով, ինչ զարմանալի արագութեամբ 1911 Մալիսին Անատոլիոյ ընդհանրապէս զօրաբաժինը Էնկիլըրի մէջ շարժման մէջ դրուեցաւ, եւ ռազմամթերքով, բեռներով եւ գրաստներով Ալպանիա փոխադրուեցաւ երկաթուղիով ու շողեռաւով, եւ մեծ

բարեկարգութեամբ եւ զինուորական խստապահանջ մարզանքով : Ասիկա հինին դէմ ահագին փոփոխութիւն մը կը նշանակէ եւ պարզապէս հիացում կը պատճառէ :

Բանակը հիմա առաջին տեղին վրայ է , ամէն բանի մէջ առաջին դիրքին վրայ : Ազգային առողջ դիւրագգածութեան մը բորբոքումով ամէն բանի կը հետաքրքրուի , անիկա — եթէ նոյն իսկ զարմանալի թուի — նոյն իսկ քրիստոնէական շրջանակներուն մէջ կը սիրուի : Եւ լաւ է այսպէս , եւ այսպէս պէտք է մ'նայ : Եթէ սահմանադրական օսմանեան պետութեան միակ ոյժը այսօր սուրբին մէջ կը կայանայ , պէտք է այսուհետեւ սակայն ամէն բան ի գործ դնել՝ ամուր բռնելու համար զայն , այսինքն՝ ա'լ աւելի կազմակերպել բանակն ու նաւատորմը , ինչպէս նաեւ անոնց յենակէտ եղող ամբողջութիւնները :

Եւ ահա Էրզրում բերդաքաղաքը արոտատվոր հշանակութիւն ունի իբրեւ բանակին թրքական Հայաստանին : Բոլոր հաղորդակցութիւնները հոն կ'երթան կը միանան . անիկա բոլորտիքէն դարձուելով չառնուիր , այլ ուղղակի : Եթէ Ռուսիա Էրզրումը գրաւէ , լայն ցից

Էրզրում Մեծ զօրանոցին բակը Սէլհուգեւան յիշատակարանով

մը վարսած կ'ըլլայ թրքական երկրամասին մէջ . այնուհետեւ կը տիրապետէ Հայաստանի լեռնադաշտներուն , եւ ասով տէր կ'ըլլայ դէպի Սեւ ծով , ինչպէս նաեւ դէպի կեդրոնական Փոքր Ասիա անցքին :

Արեւելքէն եւ հարաւէն պէտք է Էրզրում՝ պատըսպարուի լեռներուն մէջէն , նաեւ դէպի հիւսիս 15 քիլոմէթր լայն դաշտին միւս կողմը : Անկոխ , ամայի Տիւմլիկ ճաղին 3000 մէթր բարձր գօտիին մէջէն հոն կը յանգի միայն Կիւրճի Պօղազի արդի բերդերով (ինչպէս կ'ըսուի) գոցուած հեղ կիրճը , դէպի Օլթիի հովիտը վերօք սուր կտրուածքով , որ իր բոլոր բնութեան եւ դիւքին հայելով չի կրնար կարեւորութիւն ունենալ զինուորական մեծ գործողութիւններու համար : Էրզրումի տկարութիւնը , անոր վերաւորելի կողմը իմ կարծիքով կը գտնուի արեւմտեան կողմը , ուր դաշտը 30 քիլոմէթր լայնութեամբ կը բացուի :

Ինչպէս յիշատակեցի , հակառակ իմ շատ փափաքելուս , գիտմամբ չայցելեցի արտաքին ամրութիւններուն : Ըսին ինծի թէ վերջին պատերազմէն ի վեր իրապէս կատարելագործուած են անոնք , եւ կ'ուզեմ հաւատալ .

Էրզրում Պօղազ

բայց կը կարծեմ թէ թուրքիա այս բերդաքաղաքին վերջին պահպանութեան համար բաւական բան չկրնար ընել, նոյն իսկ անընդհատ զօրացնելով ամրութիւնները, այլ պէտք է աւելի լաւագոյն հաղորդակցութիւններ ստեղծէ դէպի ծովը եւ դէպի ներսերը: Ասոր համար ամէնէն շատ երկաթուղիներու պէտք ունի: Ամէն ուղղութեամբ իրաւ է թէ հիմա երկաթուղիներու ամբողջ ծրագիր մը որոշ հանգամանք ստացած է, բայց այս մասին ինծի կը թուի թէ ամէնէն աւելի արագ ձեռնարկութեան պէտք կայ, մանաւանդ երկաթուղի մը դէպի Սեւ ծով, մինչեւ իսկ դէպի Տրապիզոն Բլաթա-նայի վրայէն կամ նոյն իսկ դէպի Ռիզէ, ուր կը տանի աւելի կարճ, բայց ուսական սահմանին մօտաւորութեան պատճառաւ աւելի վտանգաւոր գիծը: Դէպի Սեւ ծով երկաթուղիի մը զինուորական արժէքին համար անհրաժեշտ է նաեւ որ թուրքիա ծովուն վրայ տիրէ կամ ծովային զօրաւոր տէրութեան մը հետ դաշնակցի: Հակառակ պարագային երկաթուղիի այսպիսի հաղորդակցութիւն մը աւելի Ռուսերուն գործին պիտի դայ արեւմուտքէն Էրզրումի դէմ գործողութեան մը համար՝ Օտէսա-Սէւաստաբոլ խարխիսին վրայ: Անտա-րակոյս Պոնտոսեան լեռնաշղթան մէկ կողմէն միւսը կտրելու համար շինութեան դժուարութիւնները մեծ են, որոնց յաղթահարելու համար դրամական ստուար զոհողութիւններ կը պահանջուին. բայց անհրաժեշտաբար պէտք է մտնել այս զոհողութիւններուն տակ, որովհետեւ Էրզրումի պահպանութեան մէջ կը կայանայ թրքական տիրապետութեան գոյութիւնը փոքր Ասիոյ բնագաւառին համար: Անշուշտ առեւտրական տեսակէտով ալ բարձր նշանակութիւն ունի դէպի Սեւ ծով երկաթուղիի հաղորդակցութիւնը, ասով ինք գերակշիռ պիտի ըլլայ դէպի Պարսկաստան եւ դէպի թրքական ներքնաշխարհը կարաւանական հաղորդակցութեան մէջ, եւ դէպի Պարսկաստան ազատ անցքի եւ

հնդկական գիծերուն հետ կցումի սլարագան լոկ ժամանակի խնդիր պիտի ըլլայ:

Այսօր մեծ պատերազմները դահլիճէ դահլիճ պաղարիւն հաշիւներու արդիւնք չեն այլեւս. եթէ տեղի կ'ունենան, տեղի ունեցած կ'ըլլան գլխաւորաբար ժողովուրդներու աւելի կամ նուազ հակառակամարտ դիւրագածութեան հետեւանքով, անդիմադրելի ուժգնութեամբ եւ յանակնկալ: Ուզուած տեղը եւ արագօրէն տրամադրելի ըլլալու կարելիութեան եւ լայն միջոցներու տեսակէտով, Ռուսերը այսօր Հայաստանի մէջ անտարակոյս թուրքերուն բաղդատմամբ գերազանց են իրենց ուժերուն ամբողջ հանդերձանքին, ինչպէս նաեւ ճամբաներու եւ երկաթեայ գիծերու շնորհիւ: Որովհետեւ Օսմանեան Կայսրութիւնը տարւոյն ամէնէն լաւ եղանակին տեսն իսկ պարտաւոր է սաստիկ ճիգեր եւ ոյժեր սպառել ճամբայէ զուրկ ընդարձակ երկրամասերու մէջ հետիոտն ստուար զօրքեր համախմբելու համար հարկ եղած ռազմամթերքներով եւ պարէնաւորումներով — ուր մ'նայ հայկական երկրին ձմրան ձիւնին եւ սառոյցին մէջ:

Էրզրում զօրացած, դէպի ամէն կողմ լաւ հաղորդակցութիւններ, եւ Սեւ ծովու մէջ տիրող նաւատորմի մը. այս պարագային շատ ու շատ ժամանակի կը կարօտի, կացութիւնը այսօրուան զինուորական համեմատութեամբ դիտելով, մինչեւ որ թրքական-ասիական կայսրութեան այդ հզօր պատուարը ուսական յարձակումով մը խորտակուի: Երբ հպարտ համոզումով մը վստահացուցին զիս Էրզրումի մէջ թէ հիմա անկարելի է բերդաքաղաքին գրաւումը, առարկութիւն ընելու համար ինքզինքիս իրաւունք չողի, բայց իմ կարծիքով իմ առջեւ արտայայտուած այս տեսութիւնն ալ իր արմատը ունի թրքական ներկային քանիցս արդէն ծայրայեղօրէն շեշտուած լաւատեսութեան մէջ: Ամէն պա-

բաղայի մէջ ծանրութեան կէտը պիտի կայանայ բանակին գործողութեանց ընդունակութեան եւ հնարաւորութեան մէջ. աշխարհի մէջ անառիկ ո եւ է բերդաքաղաք չկայ, եւ մանաւանդ զինուորներուն համար «անկարելի» բառը պէտք չէ գոյութիւն ունենայ:

Էրզրում: Խումբ մը մարդիկ Պազարին մէջ

Կրկիւր լեցուն է Տիրոջ բարիքներով:

(Սաղմոս)

Թալաթթաւ, Թալաթթաւ, ծո՛վ, ծո՛վ:

(Քսենոփոն)

8. Էրզրում – Ճեփիզլիք

Զիւարթ Թուրք մը

Էրզրումի եւ Տրապզոնի միջեւ հեռաւորութիւնը ուղիղ գծով հազիւ 180 քիլոմէթր է, բայց գետային գնացքները եւ կոյի Տաղի, Վաժուք Տաղի եւ Զիկանա Տաղի երեք կիրճերը նկատի առնելով, ճամբան աւելի կ'երկարի գէպի արեւմուտք եւ 100

քիլոմէթր կ'աւելնայ վերոյիշեալ 180ին վրայ: Բնութեանէն կանխաւ նշանակուած է ուղղութիւնը: Կարաւաններու ամենահին ճամբան է Սեւ Մովէն գէպի Հայաստան եւ Իրան. Պարսիկները, Յոյները, Հռոմա-

յեցինքը եւ ձեռնովացինքը, Արաքները, Թաթարները եւ Թիւրքմէնները այդ ճամբէն յառաջացան : Անցեալ դարուն եօթնասունական տարիներուն Ֆրանսացի ճարտարագէտներ այս ճամբան ընտիր խճուղիի մը վերածեցին մեծ ծախքով զինուորական նպատակներու համար : Բնականաբար եղածին պէս անանկ մ'նաց, հետեւաբար հետզհետէ աւրուեցաւ, եւ հիմա մանաւանդ ցից զառիթափերուն եւ կիրճերուն բարձունքներուն վրայ ա'յն աստիճան քայքայուած է որ մարդ կառքով չի կրնար յառաջանալ եւ ամէն վայրկեան մազ կը մ'նայ որ անդունդը գլորի :

Որովհետեւ այս ճամբորդութեան համար ճիշդ տարւոյն ամէնէն գէշ եղանակը ունէինք, կիրճերը տակաւին թոյլ ձիւնով ծածկուած էին եւ ճամբաներն ալ աննպաստ վիճակի մէջ կը գտնուէին սկսող ձիւնհալին հետեւանքով, ուստի խոհեմութիւն համարուած էր հետեւինս առնել փոխադրութեան սովորական միջոցները, ձի կամ ջորի : Չկրցայ սակայն յարմար գրասաններ բաւական չափով ձեռք բերել, եւ զինուորական ձիեր հայթայթելու բարեացակամ առաջարկութիւնը չուզեցի ընդունիլ զանազան պատճառներով : Ուստի ուրիշ բան չմ'նաց ինձ ընել եթէ ոչ ամէն վտանգի հակառակ եւ քսանըհինգ անգլ. ոսկիի անհամեմատ բարձր գնով երկու կառք վարձել Տրապզոնի համար . օտարազգի փաշա մը ուղածնուն պէս սօթտելու պատեհութիւնը շահագործեցին շնորհալի վարպետութեամբ եւ ուշիմութեամբ :

Յուրտ գիշերէ մը վերջ Մայիս 6ին առտուան ժամը ութին ճամբայ ելայ ընկերակցութեամբ միեւնոյն պաշտօնատարներուն եւ նոյն ուղեկիցներով, ինչպէս քաղաք մտած ատենս : Չիւն եւ փոթորիկ կար, «հրաժեշտի յատուկ օդ» : Դարձեալ քաղաքէն դուրս, բայց տակաւին պարիսպին ներքին մասին մէջ, անցանք ընդարձակ հրապարակներէ եւ անմշակ դաշտերէ մինչեւ Տրապզոնի դուռը, որուն միւս կողմը, ո՛վ զարմանք, ինձի կը սպա-

Թուրք պատանի մը

սէր պատուակալ գունդ մը հանդիսական դիրքով, հրամատարով եւ աջ թեւին վրայ նուագախումբով : Վար իջայ եւ զինուորն երուն առջեւէն անցայ, բազմաթիւ ականատես ամբոխի մը համար արդարեւ քիչ անգամ տեսնուած յուզիչ տեսարան մը : Բայց գործը փափաքուածին համեմատ չեղաւ : Որովհետեւ յանկարծ

ա'յնքան աստիկ փոթորիկ մը սկսաւ որ դրօշակիրը պատռելու աստիճան տատանող դրօշին հետ մէկտեղ թեւէն դէպի առաջ քշուեցաւ . մինչ իմ սպիտակ գլխանոցս, զոր ճիշդ բարեւելու համար վար առած էի, ճամբուն մօտ գտնուող ջրակոյտի մը մէջ թռաւ, եւ, ամէն հրապոյրէ զուրկ, շատերու օգնութեամբ հարկ եղաւ ճահիճէն արտակիտել զայն — դէպք մը որ դժբախտաբար հանդիսաւորութիւնը աղարտեց, եւ նոյնիսկ թուրքերուն լուրջ դէմքերը խնդացուց :

Քիչ վերջը ճամբան լաւացաւ եւ բաւական ոգեւորուեցաւ : Դաշտերուն մէջ շատ մարդիկ կ'աշխատէին ծանր, եզնաձիգ փայտէ արօրներով, եւ արեւը խիստ փորձեր կ'ընէր մուրթ ամպերը ճեղքելու, որոնք մինչեւ

խորը ստորոտը եւ չարաշուք կերպով կախուած էին լեռներուն վրայ :

Թուրքեւհայկական բարեկեցիկ գիւղի մը՝ Իլիճայի առջեւ ընդունեց զիս Միւտիրը եւ պարտաւորեց զիս իր բարեկամական պաշտօնատան մէջ պատրաստ նախաճաշ մը ընել : Յետոյ առաջնորդեց զիս փոքր մզկիթ մը , որուն մօտը կը ցայտէին հանքային սաքալեր , Հասան-քալէի մէջ . եղածներուն նման : Թէոդոս Բ. Կայսեր ատեն անոնք բաղնիքի կը գործածուին եղեր :

Երկու ճամբաներ Իլիճայէն կ'երթան խոշոր լեռան վարէն , որ արեւմտեան Եփրատի (Ֆրատ Սու) եւ Սեւ ծով թափող Զօրօք Սուի բաժանման կէտը կը կազմէ — հարաւայինը , անուանեալ Խճուղին , Կոի Տաղի 2000 մէթր բարձր կիրճին վերեւ , եւ Եէհէն Տաղի 200 մէթր ա'լ աւելի բարձր կիրճին վերեւ հիւսիսայինը : Վերջինը ամրան տաք ամիսներուն միայն անցանելի է , ուստի պարտաւորուեցայ հարաւայինը բռնել :

Դժբախտաբար օդը միշտ կ'աւրուէր . հովը մրրիկի սաստկութիւն առած էր . ձախ կողմի (դէպի հարաւ) ձիւնալեռներուն վրայ կը մռնչէր սոսկալի փոթորիկ մը , որ յարձակեցաւ վերջապէս իմ ճամբուս ուղղութեան ալ վրայ եւ ամէն ինչ ծածկեց յորձանապտոյտ անձրեւի մը մէջ : Հովիտը երթալով կը նեղնար . եւ ճամբան կը սկսէր խորնալ : Յուրտէն ահռանքիս իրար զարնելով եւ մինչեւ մօրթս խիստմ եղած , հասանք դէպի Աշքալէ փոքր սիրուն քաղաքը , գրէթէ ութը ժամ վերջ Եփրատի պարզ մէկ կամուրջին վրայէն անցնելով : Միւտիրը դարձեալ ողջունեց զիս Վալիին առաջ եւ հրաւիրեց բարեդէպ թեթեւ ճաշի մը : Կայանին ժանտարմները զինուորական բարեւ տուին , եւ ամբողջ գիւղը ոտքի վրայ էր : Իլիճայէն մինչեւ հոս ճամբան հանդիպած էինք միայն երկու առանձին խմբերու , եւ յետոյ ուղղակի ալլեւս բռնած էինք ջրառատ եւ բաւական մեծ Ֆրատ Սուն : Ասիկա Եփրատի հիւսիսային բազուկն է , որ Խարբեղի արեւմտեան կողմը թուրք-պարսկական

սահմանագլխի լեռներէն եկող Մուրատ Սուի հետ բուն Եփրատին կը միանայ :

Սիրելի բարեկամի մը պէս ողջունեցի հուրաւանայս դետը : Երկու տարիներ անցած էին յորմէհտէ դժուարին ճամբորդութեամբ մը քանի մը հարիւր քիլոմէթր տեղ անոր հետեւեցայ , բայց դարձեալ նոյն կախարդանքը կ'ազդէր վրաս , ինչպէս այն ատեն երբ իր առնական ուժերուն մէջ էր , թէեւ հիմա իր մանկութեան մէջ : Եփրատ տակաւին «մեծ ջուրն» է Հին Կտակարանին , մին այն գետերէն , որոնք արարչագործութեան աւանդալէպին հայելով կը պատէին մարդկութեան դրախտը , եւ որուն վրայէն Պէտէվիներու հա-հապետը Աբրահամ՝ Բաբելոնէն փանախ իր պանդխտութեան ատեն , անցաւ , երթալու ատեն դէպ ի իրեն եւ իր սերունդին խոստացուած երկիրը , «Եգիպտոսի ջուրէն մինչեւ Եփրատ մեծ ջուրը» գալով , ուր Հրեաները գերի հասան , եւ լացին իրենց կործանուած եւ կորսուած հայրենիքին վրայ , եւ որուն վրայ եւս , Յովհաննու Յայտնութեան համաձայն «եօթներորդ հրեշտակը իր

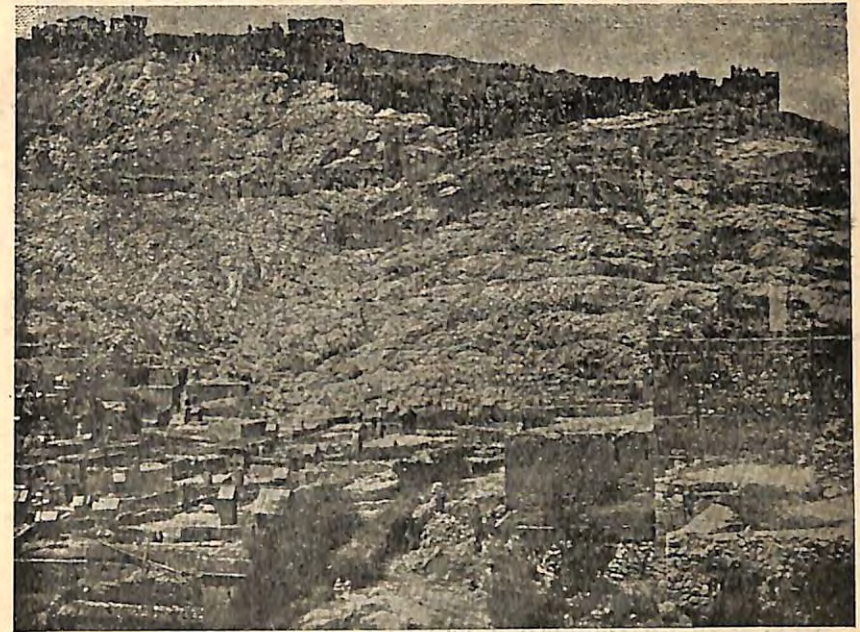
Գնդուի աղջիկներ

սկաւառակը պարպեց, որուն հետեւանքով ջուրը ցամաքեցաւ, եւ ճամբան բացուեցաւ թագաւորներուն առջեւ արեւուն ելքէն:»

Հզօր կայսրութիւններու ծնունդը եւ անհետացումը տեսաւ ան: Իր ավուներուն վրայ կռուեցան Ասորեստանցիք եւ Եգիպտացիք, Յոյներն ու Պարսիկները, Հռոմայեցիներն ու Պարթեւները, եւ տակաւին անցեալ դարուն Եգիպտացի Իպրահիմ փաշան թուրքերուն դէմ: Ան կը պատմէ մեզի արեւելեան հռոմէական զինուոր կայսեր Հերակլի շքեղ գործերը (575-641), ինչպէս նաեւ Հարուն էլ Բաշա Խալիֆային օրով Արաբներուն արշաւանքները դէպ ի կիլիկիա եւ դէպ ի կիլիկեանն Տաւրոս: Իր աղբերակունքը, ա՛յն է՝ արեւելեան Եփրատի, Մուրատ Սուի, աղբերակունքը կը գտնուին Արարատի վրայ, եւ իր ալիքները թրջեցին երբեմն Բաբելոնը, աշտարակաշինութեան վայրը, համաշխարհիկ պետութեան մը մայրաքաղաքը եւ Մեծն Աղեքսանդրի գերեզմանը: Դարերով Հռոմէական Պետութեան արեւելեան սահմանը կազմեց. երկու անգամ միայն—Մ. Լիկինիոս Կրատոս Եռապետին օրով Քրիստոսէ առաջ 53ին Պարթեւաց դէմ, եւ Յուլիանոս կայսեր օրով Քրիստոսէ վերջ 363ին Պարսից դէմ—անոր վրայէն անցան հռոմէական բանակները, երկու անգամուն ալ իր ջուրերուն իջած առէն: Ի՛նչ գետ եւ ի՛նչ պատմութիւն:

Կէս օրէ վերջ ժամը հինգին ատենները արդէն կրկին ինքզինքս գտայ դէպ առաջ ճամբուն վրայ, բազմամասն Եփրատին անմիջական աջակողմը (դէպ ի հիւսիս): Տակաւին օդը հողմային էր եւ խիստ, բայց արեւը կ'երեւնար, եւ ահա լեռան շուրջ սկսանք դառնալ: Քիչ ատենէն փառաւոր ձիաւոր մը քառասմբակ առջեւս ելու. ինքզինքը ներկայացուց մօտակայ Բիր-Նաքարան գիւղին իբրեւ միւտիրը եւ խնդրեց իրմէ որ իրեն հիւր ըլլամ:

Բիրնաքարան թրքական գիւղակ մըն է: Հազիւ իր եօթանասուն հիւղակներով կը գտնուի կիրճը տանող

Բաբելոն: Հին բերդեր

մուտքին առջեւ, սիրուն մարգագետնի մը անկիւնը: Ժայռուտ լեռներ վրան կը նային, որոնք գողցես հոն կը մ'նան՝ առաջին պատեհութեամբ այս փոքրիկ բոյնը կործանելու համար: Երբ ինծի համար պատրաստուած մաքուր վայրին դրան առջեւ եւ ներսը բնակիչները հաւաքուեցան — կիները բնականաբար չեն տեսնուիր — մինչեւ իրիկնամուտ եղած միջոցին օգտուեցայ. կիրճին շուրջ պտոյտ մը ընելու համար: Մինչեւ գիւղին կէս ճամբան ինձ ընկերացաւ հիւրընկալս եւ իր զաւակը Մահմուտ, գեղեցկութեան սլափեր, անսովոր արթուն պատանի մը տանըհինգ տարեկան, որ իր հօրը ամբողջ պարծանքն էր յայտնադէս, ինչպէս արդէն անոր վրայ

յառած էին իր թուխ, հշաճեւ աչքերը ճշմարիտ յարգանքով: Երբ հարցուցի իրեն, թէ ի՞նչ ըլլաւ կ'ուզէր: Հպարտութեամբ եւ առանց իսկ խորհելու պատասխանեց. «Բիրնաքաբանի Միւտիր:»

Մութը պիտի կոխէր: Արեւը արդէն վարդ մանիշակ մշուշի մը մէջ սուգած էր, իրիկուան մութ ստուերները կը սպրդէին շիկագոյն հորիզոնէն վար տարածուած ձիւնադաշտերուն վրայ եւ անոնց վրայ կը նկարէին չքնաղ պատկերներ, կաղնիներուն ոտներուն միջեւ կը սողոսկէր թափանցիկ թեթեւ մէգը, եւ երթալով կը կառչէր ու կը ծրարուէր բուններուն վրայ խիտ առ խիտ. բայց փոշեման ամպերուն մէջէն մերթ կը կայծէր երկինքին ջինջ կապոյտը գեղունի եւ ուշիմ աչքի մը պէս: Ետ դարձող կենդանիներուն բոժոժները կը դանչէին, հողի հոտ մը կը տոգորէր օդը, իրիկնամութեամբ մթնշաղի դարձաւ, եւ անշամանդաղ այերքին վրայ կը թափառէր հինաւուրց ուխտաւորը, լուսինը, մենաւոր, խորշումած գէմքով, բոլորածիր, մեծ ու կարմիր: Այս էր Բիրնաքաբանի մէջ իմ իրիկունս:

Հետեւեալ օրը հարկ էր կոխ ճաղէն անցնիլ: Այս պատճառաւ արդէն ժամը վեցէն առաջ մեկնեցայ բնակարանէս եւ սիրուն գիւղէն: Ինչպէս միշտ, առջեւս երկու հրացանակիր ժանտարմ'ներ կ'երթային ձիաւոր, եւ իմ հիւրընկալս եւ բաւական թուով գիւղացիներ,— ամենքն ալ նկարչագեղ հզօր գէմքեր,— բաւական երկար ճամբայ մը ուղեկցեցան ինձի թէ՛ պատիւ ըլլալու եւ թէ՛ ճահճային վայրերէ կառքին անցնելուն օժանդակելու համար: Իբրեւ հրաժեշտ իմ քովէս գոյնգոյն տարագով ընթացող Մահմուտին արծաթ դրամ մը տուի իբրեւ յիշատակ եւ խոստացայ իրեն կրկին գալ երբ Միւտիր ըլլար, եւ ես ալ շատ ծեր չըլլայի: Ասոր վրայ երեքուց փաթթոցաւոր գլուխը եւ հասկցուց թէ ո՛չ թէ Բիրնաքաբանի Միւտիր ըլլալ կը փախաքի, այլ ինձի պէս Փաշա: Ո՛վ երիտասարդութիւն, ո՛ր կը մ'նայ յոյսերուդ եւ երազներուդ կատարումը: Անսահման կա՛յ

առջեւդ ապագան, բարձրագիւր լեռներէն դուրս դաշտանկարի մը նման: Ո՛վ փոքրիկդ Մահմուտ, արդեօք քու հայրենի գիւղիդ քարուտ գերեզմանին մէջ յաւիտենական հանգիստը պիտի գտնե՞ս քու ընկերներուդ նման ծանրաշխատ կեանքէ մը վերջ: Պիտի ըլլա՞ս Միւտիր մը կամ հոյն իսկ Փաշա մը: Կամ արդեօք Ալլահը նախասահմանած է որ դուն անդունդ գլորիս, թերեւս ճամբուն վրայ, աղքատութեան եւ դժբախտութեան մէջ եւ մարդիկ խուսափին քեզմէ: Ո՛վ կրնայ գիտնալ: Մեզք պիտի ըլլայ ստիկա, եւ շատ պիտի ցաւիմ եթէ ես քու մանկական սրտիդ մէջ բաղձալի փառասիրութիւնը խեղդած ըլլայի եւ սահմանափակած ըլլայի անոր գոհացումը:

Մթնշաղը դեռ կը դարէր հովտին գոգը, երբ ես երէկ իրիկուան պէս կիրճէն վեր կը բարձրանայի: Մշուշի շղարշներ կը քաշուէին մարմանդին վերեւ, երկինքը հեղհեղէր կ'աղօտանար, եւ իր մանրամաղ թօնընկէցներէն մի՞ն կը տեղար: Օդին պարագաները բնաւ նպաստաւոր չէին: Բայց բախտին վրայ յոյս դրած էի եւ գոհ ու զուարթ էի, մանաւանդ որ փորձով գիտէի թէ ընդհանրապէս արեւափայլ օրերը չէին որ ամէնէն աւելի կը պարգուէին բնութեան եւ կեանքին մէջ: Եւ ասիկա այսօր ալ պիտի ճշմարտուէր:

Յորդաջուր փտակէ մը մոնչող վիհը ո՛րքան կը նեղհար, կը վայրենանար, կը շքեղանար, հոյնքան ճամբան կը վատթարանար: Ահա ամէնուրեք դարձեալ ձիւն կը դարի զառիթափերուն վրայ, բայց գարունը եռանդով կըրած է անոնց վրայ, եւ երկիրը կ'ուրախանայ ցորչափ ազատագրութիւնը կը մօտենայ: Եւ ահա ապառաժուտները ետ ետ կը քաշուին, թեթեւ կանխաժամ կարմիր մը կը խուժէ հովիտին մէջ, կը պայծառանայ, առջեւ կը տարածուի ձիւնապատ քամակ մը, ճամբան երկար զիկզալներով բարձունքներն ի վեր կը մագլցէ, եւ վերերը արդարեւ կը հանգչի արեւը: Լուսաշող օր մըն է:

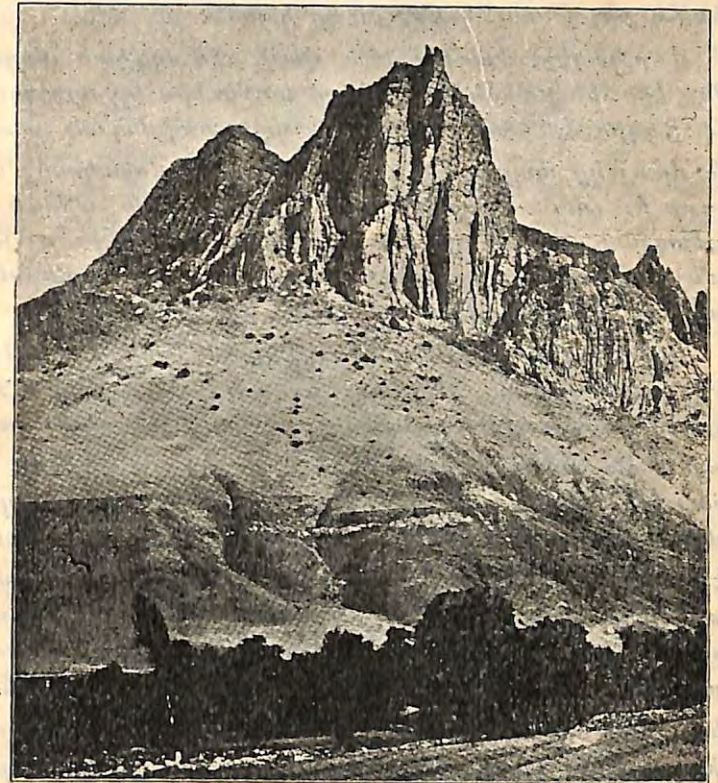
Արդէն երկար առեն հետիոտն կ'երթամ Տրապիզոն

գացող Գնչուներու խումբի մը մէջէն, եւ հանդարտ սրտով այսպէս կ'ընեմ: Որովհետեւ կասեցէն գուրս ելլելէ առաջ ծրարները ա'յնքան ամուր պարաններով կառքին ետեւը կապել տուած էի որ ամենամեծ մասնագէտ գողը անգամ դժուար պիտի կրնար քակել: Այրեր, կիներ եւ տղաքներ, ձիեր, էջեր, ոչխարներ եւ այծեր — ամէն ինչ գունագեղ իրարու մէջ անցած կը քալէր: Ի՛նչ տարօրինակ մարդիկ են սա՛ Գնչուները: Դարբին, կաթսայագործ, ձիապան, երաժիշտ եւ գող — ընդհանրապէս ամէն կողմ միեւնոյնը, ո՛ւր որ անոնց հանդիպեցայ, մեր մէջ, Մաճառաստանի, Ռումանիոյ, հարաւային Ռուսիոյ եւ փոքր Ասիոյ մէջ: Միայն թէ փոքր Ասիոյ մէջ անոնք ինծի աւելի դուարթ եւ աւելի գոհ կ'երեւնային, ասոր պատճառը թերեւս ա'յն է որ իրենց շրջակայքէն նուազ հեռացած են, թերեւս նաեւ որ իրենց բո՛ւն հայրենիքին աւելի մօտ են: Իմ քովս կը քալեն, ծերուկ, եւ զարհուրելիօրէն տգեղ կին մը, թիկնացուպը ձեռքը, կորացած քամակին վրայ կասկածելի պարկ մը, եւ երկու աղուոր աղջիկներ, գրէթէ տղայ: Ծերութիւնն ու երիտասարդութիւնը: Առջեւէս կ'երթայ փառաւոր զոյգ մը: Արուն հուժկու, ջգուտ, թուխ մանչ մը կապոյտ սեւ մազերով եւ պատառատուն տրեխներով, էգը ծաղկատի կին մը օղերով, ճարմանդներով զարդարուած: «Արդարութիւն եւ օրէնք արժէք չունին անոնց համար», ազատ սէրը միացուցած է զիրենք, «քահանան ալ կարգած»:

Կոփ Տաղին տակը առջեւս ելաւ ուղտերու հսկայ կարաւան մը, հազարի չափ ուղտ, եօթնէն տասը հատ իրարու կապուած, եւ ամէն խումբի առջեւէն ալ իշուկ մը մանրաքայլ կ'երթայ, որուն վրայ, սրունքները մարմինին կապած, կը նստի թաթար ուղտապանը, եւ առանց անոր առաջնորդութեան իրենց կեցած տեղէն չեն շարժիր կասկածոտ ուղտերը: Արդէն հեռուէն կը լսուին գրասաններուն աղօտ մերթ պայծառ զանգակները, երբեմն ալ ուղտապանին աղաղակը: Երկար ձմեռէն վերջ

առաջին անգամ ըլլալով կարաւանը Տրապզոնէն Էրզրում եւ Պարսկաստան կ'երթայ: Լեռներուն մէջ ամէն կողմ թափառկոտ բոժոժները հնչուն արձագանգ կ'արթնցնեն:

Սառուցիկ հով մը կը փչէ: Մօտ ու հեռուն կը բարձրանան բիրտ, մթին ապառաժներ, որոնք ըմբոստ իրենց վրայէն թափած են ձիւնը, եւ սուր ու պայծառ երկնակապոյտին մէջ կը կտրատուին: Կառքս, որուն բեռը կարելի եղածին չափ թեթեւ առնուած է, ձիւնաջուրով թաթախուած ճամբուն վրայէն ա'յնչափ միայն կրնայ սուաջ երթալ որքան, եթէ կարելի է այսպէս

Ապառաժոտ հովիտը Կիւմիշհանէի մօտ

ըսել, ուղտերը շատ մօտէն երթան անոր: Լեռնադաշտերու մէջ ասոնք զարմանալի կերպով ասպհով կը քալեն, բայց, ինչպէս դժբախտաբար գրաստները, միշտ անդունդին ծայրագոյն եզերքին վրայ: Արդէն Ձիւղաւանի, Կովկասի եւ Պարսկական Էլպուր լեռնաշղթային մէջ, հեռուն իրենց բոցավառ անապատական հայրենիքէն հեռու, հանդիպած էի անոնց սառի եւ ձիւնի մէջ. կ'ըսէին ինծի թէ ձիւնը հոռագագոյն դժուարութիւններ կը սլատճառէ անոնց քան միւս կենդանիներուն, որովհետեւ իրենց լայն եւ կաշայած հրբաններուն վրայ, զորս յամրաբար եւ հախգգուշութեամբ կը զետեղեն, քիչ խորունկ միայն կը կոխեն:

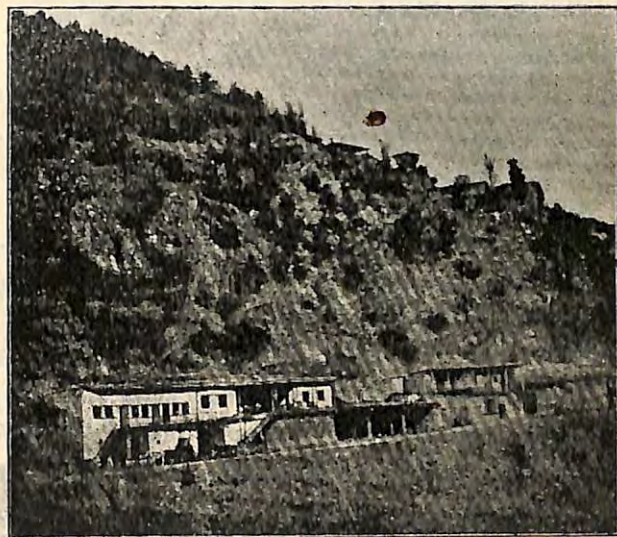
Վերջապէս, ժամը իննէն վերջ, մագլցած անցած էինք կիրճին բարձսւնքը: Ճիշդ առջեւինս կը պարզուէր Կոփ Տաղին ձիւնակամարը, եւ լեռան բովանդակ կատարին վրայ կը պարզուէր դաշտանկարը, հոյակապ, մեհաւոր եւ լուռ: Խորքէն հնչեց գնչուական սրնգի մը արձագանգը, արեւը կ'այրէր ջերմակիծ, եւ ոչ մէկ շունչ ալեւս կը տատանէր օդը: Դեռ բարձունքները խայթող օդը անխլիրտ կը թողու եղեւինները:

Որովհետեւ ժամանումս ամէնէն կանուխը մէկ ժամ վերջ տեղի կրնար ունենալ, առատ ժամանակ ունէի կիրճին բարձունքը հաստատուած ոստիկանական փոքր կայանէն սողոսկ բարձրանալ մօտակայ բլուրի մը վրայ: Հոն կեցայ ձիւնին մէջ: Իմ տակս կը գալարէր թեթեւ մշուշ մը, հեռակայքը աղօտին մէջ կը կարկամէր. բոլորովին միմակ էի: Լեռնաշխարհին հոյակապութիւնը վրաս կը ճնշէր խորտակող ծանրութեամբ մը: «Ո՛ւրիշ կուգաս հոս, օտարական: Ի՞նչ կը փնտռես դուն, անցաւո՛ր, անանցին մօտ: Ձե՞ս գիտեր, քանինք՝ ձիւնի փոթորիկներուն մէջ գլորած, կորած են: Բոլոր տիքդ հայէ՛: Հոս կրնաս դուն անյայտանալ, եւ քար մը իսկ չի գլորի: Գու համարներուդ քով դարձի՛ր, եւ մի՛ սրպտեր, որովհետեւ մշտնջենաւոր են ուժերը,

որոնք անոր մէջ կը գործեն մշտնջենաւոր օրէնքներու համաձայն:

Վայրէջքը վերելքէն աւելի եւ շատ դժուարին եղաւ: Բարձր ապառաժներու եւ առապար վիհերու միջեւ լսիրճ ճամբան յաճախ կէսէն աւելի քայքայուած էր, ա՛յնպէս որ հարկ եղաւ կառքերը սլարաններով բռնել, որպէս զի անգանգը չի գլորին: Գործը աւելի վատթարացաւ եւ լուրջ արգելքի մը փոխուեցաւ, երբ յանկարծ մեր դէմը ելաւ ճամբուն մէկ շեղ անկիւնը ամենամեծ հեղութեամբ եզներու երկար կարաւան մը սոյլերով ծանրաբեռնուած, դէպի ուղղակի իմ կառքիս վրայ: Ամէն ինչ անօգուտ էր հիմա: Պարտաւորուեցայ սպասել, մինչեւ որ վերը կէս ճամբան գտնուած ոստիկանական կայանէն բոլոր մարդիկը կանչուեցան, եւ մէկ ժամ աշխատութենէ վերջ միայն կարելի եղաւ կառքերը ազատել:

Կարաւանի կենդանիները Արեւելքի մէջ եւ մանաւանդ անոր գրէթէ անուղի լեռնազաւառներուն վրայ

Ձիկանա

անտանելի գոյութիւն մը ունին: Պիտի ծնին, պիտի կրեն եւ պիտի մեռնին կարաւաններու մէջ: Կարաւանը անոնց հայրենիքն է: Երբ այլ եւս քայլ մը իսկ առնելու կարողութիւն չունենան—զանգակին ձայնին կը հետեւին, շարքին մէջ կը մնան, կաղացած, ապուշ աչքերով, գլխահակ եւ անմիա մարմինով, մինչեւ որ հասնին, լմնան: Այն ատեն միայն բեռը իրենց վրայէն կ'առնուի, բայց յոռեգոյնը այնուհետեւ կը սկսի: Եթէ մեռնելով փրկուելու չափ բարեբախտ չեն, սարգապէս կը մնան այն վիճակին մէջ եւ վերջին հարուած մը վախճան չի տար անոնց տառապանքին, որովհետեւ Գուրանին մէջ արգիլուած է ուտելու նպատակէ տարբեր նպատակով կենդանի մը մեռցնելը: Մարգարէին նպատակը անշուշտ բարի եղած է եւ ուզած է անօգուտ անգթութեան առաջքը առնել, բայց բնիկները պահանջուած բարեսրտութիւնը հակառակ իմաստով առած են: Սոսկում կ'ազդէ տեանելը թէ ինչպէս սատկելու մօտ կենդանիներ, արդէն անգղերուն ճարակ, տակաւին օրերով ճամբուն վրայ կը ձգուին, որուն ուղղութիւնը յաճախ անոնց կմախքէն կը հասկցուի, եւ քովէն անցնող մը բնաւ ո եւ է կարեւորութիւն չի տար, գոնէ հարուածով մը անոնց վերջին շնորհք մը չընեն, մոլեռանդ հաւատակիցներու վտանգաւոր ատելութիւնը իրեն վրայ չհրաւիրելու համար:

Կէս օրին հասայ 600 մէթր խորը հաստատուած Կոփ խան: Իսկապէս օրը առատ զբաղումով անցուած էր, եւ պէտք էր որ հոն մնայի, եթէ սղանդուկը հրապուրիչ ոչինչ ալ ունենար. սակայն Քսենոփոնի արշաւանքին շուրջ զիս մղող մտահոգութիւնը եւ հայրենաբաղձութիւնը, որ, ինչպէս բոլոր ճամբորդութիւններու ատեն, վարակած էին զիս դարձեալ, կը քշէին զիս դէպ առաջ: Տարիքին անհանգստութիւնը ազդարարեց ինձի աճապարել, որովհետեւ «ճամբան դեռ ընդարձակ էր»:

Ուստի կէս օրէ վերջ ժամը երկուքին ատենները յառաջացայ դէպ ի հովիտը: Երկար ատեն անցանք փապարներով եւ զետնատրերով ամայի, վայրի ապառաժուտ ձորի մը մէջէն, կարծես յատկապէս աւազակաբարոյ խուժանի մը համար ստեղծուած, որ արդէն դեռ մինչեւ վերջերս հոն իր շահատակութիւնները ի գործ դրեր է. յետոյ ձիւնադաշտերը հետզհետէ ետ կ'եր-

Վարդանան: Հայունի

թան, ջուրի խողովակներով ագուցուած բլուրները կը ցածնան, երկրամասը աւելի բաց կ'ըլլայ: Փոքրիկ ագարակի մը ետեւէն, Մատէն խան կոչուած, կամուրջ մը կ'անցընէ մեզ 60 մէթր լայն Խօրօք գետին վրայէն,—Քսենոփոնի Հարպաստար—եւ անոր աջ (հիւսիսային) եզերքին վրայ կը դառնայ կանանչ զառիթափերու միջեւ դէպ ի սիրուն հովիտ մը որ Բաբերդ կը տանի: Սո-

վորական կերպով քաղաքին առջեւ դիմաւորուելով Գալ-մագամէն, որուն կ'ընկերանար երեւելի թուրք մը, որուն տունը պիտի բնակէի, եւ ձիաւոր ժանտարմ'ներու ջուկատէ մը, ժամը ճին իրիկունը հերս մտայ:

Բաբերդ, Քսենովանի Գիմ'նիստը, բաւական մեծ, կարեւոր թրքական քաղաք մըն է, խօրօք Սուլի մէկ ձորակին մէջ գեղեցկագիր, եւ հաստատուած ցից քարա-ժայռերու բաւձունքին տակ, որուն վրայ կը տարածուին Հայկական, ճենովական եւ Սէլճուզեան ժամանակներէ մ'հացած ամրութիւնները: Երկար ատենէ ի վեր խորտակուած են, բայց ատամ'նաձեւ պարիսպները եւ աշտարակները տակաւին դուրս կը բաշճրանան դեղին քարերէն վեր:

Տասներկու ժամէն աւելի ճամբու մը բազմադիմի հեղութիւններուն պատճառաւ վերջին ծայր յոգնած էի. կը փախաքէի փոքր անցք մը կատարել փողոցներուն եւ պաղարներուն մէջէն եւ այնուհետեւ հանգ-չիլ: Բայց փոխանակ ասոր՝ պարտաւորուեցայ շուտով մը հագուել շքուիլ հանգիստւոր հացկերոյթի մը համար, որուն իմ հիւրամեծարս հրաւիրած էր Գալմագամը եւ քաղաքին երեւելիները. ո'րքան ալ ծանր ըլլար ինծի համար պարտաւորուած էի տաժանելի պարտականութեան ճամբէն չջեղիլ. պատիւը անգամ իր սատկերոտ կողմը ունի: Մ'հաց որ չզղջացի, որովհետեւ սեղանակիցներս համարձակ արտայայտուեցան տեղական պալմաններուն վրայ, թուրքերուն համար հագուադէպ լեզուանիութեամբ: Անոնց մէջ ալ, ինչպէս ալլուր, գտայ ազատութեան գոռոզ, թէեւ չափազանցուած զգացում մը, եւ ապագային վրայ ժայռի պէս հաստատուն, մ'ընչեւ ինքնագովութեան գացող ծայրայեղ վստահութիւն մը:

Երկրորդ օրը արեւածագին ելայ, եւ հարկ էր, ինչպէս երէկ Կոսի Տաղը, այսօր ալ Վալուք Տաղը անցնիլ: Անտովոր կերպով մաքուր եւ ոգեւորուած փողոցներուն մէջէն խօրօք Սուլի անցքը — Արեւելքի մէջ կանուխ կ'ար-

Թափառական Թուրք մը զաւակն հետ

թննան — նոր զօրանոցներուն մօտէն, իմ առջեւ Պոնտոսական լեռնաշղթային լուսաճաճանչ ձիւնադաշտերը, եւ ետեւ ալ վերօք հին դղեակը, հիւնալի էր. ճամբան լաւ, օդը փառաւոր:

Երկու քուկէս ժամէն վերջ հասանք Վարդահան գիւղը պաղաքեր հովտին դաշտավայրին մէջ: Ասիէց խճուղիէն կը բաժնուի ճամբայ մը դէպի

հիւսիս, որ քիչ վերջը կը հեղնայ. եւ անմիջապէս Քիթօվա Տաղին վրայէն կ'երթայ դէպի Տրապզոն: Քանի որ Քսենովան շատ մը ապացոյցներու համեմատ այս ճամբան բռնած ըլլալու է, ուստի իմ գիտաւորութիւնս էր կառքը մէկ երկու օր Վարդահան թողուլ. եւ գրաստներով փորձել Քիթօվա Տաղի վերելքը: Խոկոյն տեղական պաշտօնէին դիմեցի: Բայց ասիկա կանչուած գիւղացիներուն հետ խորհրդակցութենէ վերջ բացէ ի բաց յայտարարեց թէ ձիւն տան մեծ գծաւորութեամբ միայն կարելի էր Քիթօվա Տաղ երթալ, իսկ տարւոյն այս եղանակին բուլտովին անկարելի, որովհետեւ հեռքը քանի մը ձիաւորներու միայն անցանելի է: Ուստի պարտաւորուեցայ հրաժարիլ առաջադրութենէս:

Վարդահան հնուց ի վեր զուս հայկական գիւղ մըն է: Ասիկա ցոյց կուտան հայկական ճարտարապետու-

Թեան մէկէ աւելի աւերակները, ի մէջ այլոց կարեւոր մայր եկեղեցի մը, ուր հասնիլ աշխատեցայ դժուարաւ անցք բանալով թուրքերու եւ ջրալից փոսերու մէջէն: Արտաքին պարիսպին մէկ մեծ մասը սկզբնական ութանկին հիմնադրածով կը մ'նայ տակաւին, տանիքը եւ ներքին մասերը փլած են: Ամբողջութեամբ ցոյց կուտայ Անիի շինութեանց հետ մեծ համանութիւն մը եւ պէտք է անոնց նման Հայկական Գեղարուեստին ծաղկեալ ժամանակին դոյութիւն առած ըլլայ: Երբ ներքին մասէն դուրս կուգայի, զոյգ մը կոկիկ պատանիներ տեսայ, որոնք պատգարակով չորցած աղբ կը տանէին իրենց մօրը տունը կրակ վառելու իբրեւ նիւթ, մայրերնին ալ քարէ սափորով մը դրան առջեւ կեցած էր: Աքաղաղ մը, ինչպէս միշտ մեծ համադրեցողով, մեծաքայլ եւ բտաւոր, եւ բազմաժանի պսակով առասպելական թագաւորի մը նման, իր հաւերուն մէջտեղը կը կենար, եւ կսկծալի կարկաչներով կ'ողբար իր սիրած բնավայրերուն կործանումը: Արեւուն փայլին տակ յարմարութեան սիրուն պատկեր մը:

Վարդահանի արեւմտեան կողմը քանի մը ժամ անդին խճուղին կ'անցնի խօրօք Սուի հարաւէն եկող յորդով: Չուր մէկ վտակին վրայէն, եւ Հատրաք գիւղակէն անդին կը սկսի բարձրանալ դէպի Վափուք կիրճը: Այս կիրճը էրզրում եւ Տրապիզոն Վիլայէթներուն սահմանը կը կազմէ եւ հեռուէն արդէն իսկ տեսանելի քամակ մը Վափուք Տաղին բարձրաբերձ ձիւնադօտիլին մէջ, որ խօրօք Սուի հովիտը կը բաժնէ դէպի հիւսիս Սեւ Ծով փութացող բազմաթիւ հոսանքներէն. 2000 մէթր բարձր է, բայց Հատրաքի վրայ 3000 մէթր միայն, այնպէս որ ասկէց, արեւելքէն անոր վերելքը առանց դժուարութեան կը կատարուի: Անտարակոյս Քսենոփոն դէպի հոս քալեց:

Հատրաքէն դուրս չորս ժամ վերջ, ընդհուպ կրկին հեռարձակ ձիւնադաշտերու մէջէն, հասայ կիրճին բարձունքը: Ճամբան ըստ ինքեան դէշ չէր, սակայն

բոլորովին անփոյթ առնուած, խորափիտ, եւ մերթնեղ, մերթ լայն: Արեւը շողաձիգ կը տատանէր լուրթ երկինքին մէջ եւ շլացիկ կը դարէր ձիւնի եւ սառի դաշտաբախներու վրայ. պարտաւորուած եւ աչքերդ պահպանել: Օդը ասկէց աւելի գեղեցիկ չէր կրնար ըլլալ, բայց այս պատճառաւ վրդովում պատճառեց ինծի, որովհետեւ Տրապիզոնի մէջ երկար ատենէ ի վեր սպասող կարաւանատեղը շարժած էր՝ իր անասուններովը դէպի ներսերը ճամբայ ելլելու: Ուստի անդադար շարքերով ինծի կը հանդիպէին կարաւաններ, որոնց միշտ հարկ է ճամբուն վրայ տեղ տալ եւ շեղիլ: Ասիկա մասնաւորապէս կը դժուարանար եւ ժամանակի կորուստ կը պատճառէր, երբ ինդիրը եզներով փոխադրութեան վրայ ըլլար, որոնց սայլերուն անիւները շատ դժուարաւ կրնան հակիլ:

Երեք ժամէն աւելի տեւող վայրէջքը երկար զիկզակներով կը տանի նախ բարձր փրփրակուտակ Խար-

Թուրք ժանտար

շուտ Սուի վրայ կերկամայի ժայռուտ վիհերու մէջէն, որոնց վերեւ անդդեր կը տատանին, ծուղակ լարելու ինկող կենդանիներուն համար, եւ յետոյ սիրուն մարգագետնի մը մէջ 600 մէթր ետեւօք, դէպի Մուրատ Խան, դալար թուրքերու եւ սօսիներու միջեւ հաստատուած, ուր կը բաղձայի գիշերը անցընել: Հոս մտայ

ճամբան դէմն ելլող ուղտերու կարաւանի մը հետ, որուն առջեւէն կը քալէր տեսակ մը զարդով պփռուած ջորի մը: Այս զարդէին անունը տուին ինծի. զոր մինչեւ այն ատեն տեսած չէի, եւ որ ճամբուն համար իբրեւ երջանկաբեր՝ տեսակ մը կրօնական յարգանք կը վայելէ, «Բէրշանքի»: Բնականաբար ուղեցի քօտաքօ գործածել, բայց երկարատևութիւններէ վերջ միայն յաջողեցայ ամօքել կարաւանապետին երկիւղը չար աչքէ եւ սպառնալի չարիքէ, եւ պատկերը քաշեցի: Արդարեւ քիչ անգամ շնորհուած արտօնութիւն մը:

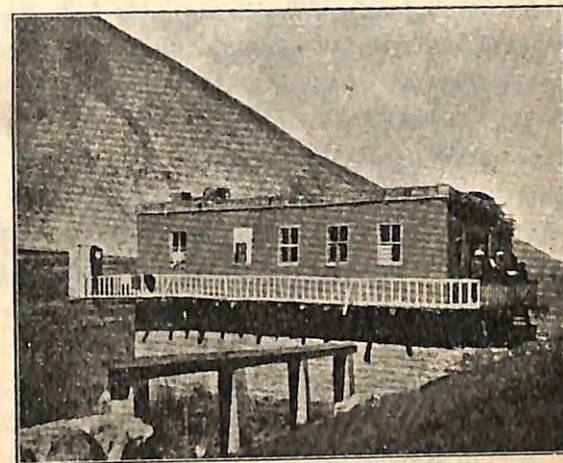
Վաղուք կիրճերուն այս կողմին ու այն կողմին միջեւ ինչ տարբերութիւն կայ բնութեան եւ մարդոց. հոն դեռ ձմեռ, ումէն ինչ ամառի եւ անձառ, հոս գարուն, դաւար թաւուաններ եւ սօսեաց անտառներ, հոն Հայեր եւ թուրքեր, հոս գրէթէ միմիայն Յոյներ երգնագեղ զգեստներով:

Կրկին կ'արթնցնէ զիս արեւը ճամբան շարունակելու: Օդը զով եւ խիստ, խոտերուն վրայ կը շողայ եղեամբ, զառիթափերէն կը ցայտին անբերակեր եւ առուներ: Ընդհուպ հովիտը վիհի մը նեղութիւնը կ'առնէ, որուն աջ կողմը (դէպի հիւսիս) թէքքէ գիւղակը կը կառչի ցից ժայռերու վրայ: Չորի ուղիղ ճամբայ մը կը կազմէ եւ կ'երեւի թէ կանուխէն ամբողջութիւններ ունեցած է: Ինչպէս Վարդահանէն նոյնպէս թէքքէն աւելի կարճ ճամբայ մը լեռան վրայէն Տրապիզոն կը տանի, եւ քանի մը երկրախոյզերու կարծիքը այն է թէ Յոյները այս ճամբէն գաղին: Բայց քանի որ այս ճամբան խիստ դժուար եւ ձմրան ու գարնան մասնաւոր ճիւղերով համար խիլ գրէթէ իբրեւ անանցանելի կը նկարագրուի, ուստի Փետրուարի սկիզբը Քոնստանդնուպոլիսէն հովիտին հանդարտ ճամբան թողուլ, իր բանակովը լեռնի վեր մագլցելու համար: Այս վերջինը կը շարունակուի դէպ առաջ միշտ բարձր, լեռ'ը սալառած.

ներեւ միջեւ եւ ստուերախիտ ծառերու տակէն մինչեւ Կիւմիւշխանէ, ուր հանգիստ առնուեցաւ:

Հին ժամանակները եւ Միջին դարու մէջ եւս (Մարքո Բօլօ) իր այժմ անկարեւոր թողուած արծաթի հանքերով նշանաւոր քաղաքը, որուն մինչեւ առջեւը եկան Ռուսերը Էրզրումէն Բաքուի չի հրամատարութեամբ 1828-29ի պատերազմին մէջ, իր գորշ տուներով ու խրճիթներով կը տարածուի լեռան զառիթափին վրայ. բայց նաեւ ճամբուն երկայնքը ագարակ ագարակի վրայ շարուած է, գիւղի վրայ գիւղ, ամենքն ալ Կիւմիւշխանէի վերաբերեալ եւ անոր անունը կրող: Ծիծաղկոտ երկրամաս մը եւ սքանչելի գայնանային գնացք մը: Նշենիներ, կեռասնիներ եւ տանձենիներ սպիտակ ու վարդերանգ փոշիներով կը ծաղկին լիալիբ, մէջտեղերը լեռնավարդեր, մասրենիներ տմայն, կարմիր, եւ հսկայ պաերներ, եւ այս ամէն շքեղութիւնը հարաւային արեւուն շողովը քօղարկուած:

Ժամը երկուքին ատենները մտայ Արտագա, քաղաքակրթութենէն յայտնաբխման շօշափուած յունաբնակ աւան մը, պարտէզներու մէջտեղ հաստատուած եւ

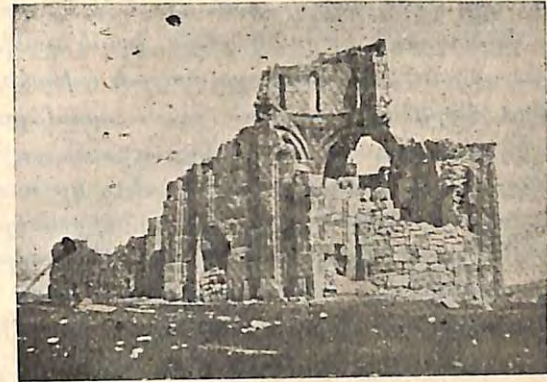
Մատեն Խանի մէջ տուն մը

բարձր ապառաժներու վրայ երբեմնի դղեակի մը աւերակներուն ներքեւ, հաւանաբար ճենովական ծագումով: Արտագայի ետեւը լաւ շինուած բայց դժբախտաբար կէս առ կէս ավերուած խճուղին կը թողու խարսուծի հովիտը եւ կը դառնայ, մեծ մասամբ ապառաժներէ պաշարուած եւ բերանաբաց վիհերու վրայ, երբորդ եւ վերջին կիրճին, Զիւանա կիրճին կողմը:

Դաշտանկարը հիմա աւելի հոյակապ կ'ըլլայ. մայրիկներ, կաղնիներ եւ բարձրաբերձ եղեւիններ կ'եզերեն եւ կը պսակեն բարձունքները, խորը կը մռնչէ ամայի վտակ մը, եւ առջեւ կը կանգնին — իրիկուան ժամը եօթը — ուղղահայեաց ապառաժի մը ստորոտը՝ իրարու ետեւէ կարծես մէկ լարի վրայ շարուած մաքուր, եւ տախտակամած տանիքներով սնակներ, օսմանեան Ալպեանց Զիւանա գիւղակը: Քիչ ատենէն կը հաւաքուին բոլոր գիւղացիները. այրերը՝ հուժկու կերպարանքներ ազգու գիմազիճերով, եւ խոր քողարկումին տակ հեաաքքբիր իմ կողմն կը խուժեն կիներուն աչքերը:

Յաջորդ առտուն թէյի պատրաստութեան համար ժամանակ չկար: Ժամը հինգին արդէն իսկ ճամբայ ելլելու էի, եթէ կ'ուզէի նոյն օրը անցնիլ Զիւանա կիրճը (2000 մէթր) եւ ճէվիղլիք հասնիլ: Ուստի պակսած նախաճաշին յաջորդեց դարձեալ ուժով առաւօտեան օդի մը, եւ անոր պակասը յայտնի չըրաւ:

Զիւանային ետեւը անմիջապէս կը սկսի վերելքը: Այգածին մշուշը կը դարի հովտին մէջ, սպիտակ, եւ տակաւին երազներով շուրջ պատուած երկինքէն ազօտ լոյս մը կը մաղուի վար ժեռուտ բլուրներուն մէջէն, ճամբան մենաւոր է: Թափառկոտ մուրիկ մը, ծանրազանգաղ իշուկով մը, ամէն նեղութեան եւ կարօտութեան մէջ իր հաւատարիմ ընկերը, զոյգ մը գրաստ իրենց թաթար ձիապաններով, գիշակեր հաւ մը գլխու պտոյտ պատճառող բարձրութեան մը մէջ, մերթ ան-

Վարդանան: Մայր եկեղեցի

շարժ, մերթ ընդարձակ մանուածներով խոյանալով ու իջնելով — ալլապէս ո՛չ մէկ կենդանի էութիւն:

Մատեն Գէօյ փոքր ագարակէն վար ճամբան աւելի լեռնային կ'ըլլայ: Ընդհուպ քանի մը մայրիկներ եւ կաղնիներ միայն կը տեսնուին, որոնք փոթորիկին դէմ պայքարին համար լայնատիւն արմատներով բռնած են սակաւիկ մը հողը ժայռերուն վրայ. յետոյ մէն մի ծառաճում կը դադրի: Ճաղատ ու ցից կը կարկառուն շիկորակ ժայռերը խոր կապոյտ եւ արեւայեղց երկինքին դէմ: Եւ ահա կը մտնեմ միգաճովի մը մէջ — այսօր առաջ երթալուն խօսքը ընել չարժեք — եւ ժամը ութը կէսին ատենները կրկին արեւուն մէջ դարող կիրճին բարձունքը: Թոյլ ձիւնին մէջէն կը շտապեմ առաջ, որովհետեւ մէկ գաղափար միայն կը յուզէ զիս. կարելի է ծովը տեսնել: Հոսկէց պէտք է քալած ըլլան Յոյները, հոսկէց տեսած ըլլալու են ծովը եւ աղաղակած թալաթթաւ, թալաթթաւ, եթէ տեսնուեցաւ: Բայց ամէն կողմերս ի զուր կը նայիմ պարտաճ, անանկ բան չկայ, գէպի հիւսիս կը ցցուի լայն, մուրթ քամակ մը եւ տեսութիւնը կը խափանէ:

Վերը կիրճին վրայ հաստատուած է փոքրիկ թէյարան մը, ժանտարմի կայանի նման, կարծես ձիւնադաշակ մը մինչեւ ականջներուն խորը քաշած: Խրճիթին մէջ մահամերձ մարդ մը պառկած է, «ստամոքսը պաղեցուցած է»: Չխնդարելու համար դրան առջեւ կեցայ քրտնաթաթախ, սաստիկ ցուրտին, եւ կը սոսկայի վախէս թէ ուղեւորութեանս գլխաւոր նպատակը ի դերեւ ելած է: Միշտ աւելի վստահ, միշտ աւելի ուրախ, ճամբաս շարունակած էի ա՛յն գիտակցութեամբ թէ բուն տեղերը այցելած եւ գտած եմ: Բայց հիմա՛: Պէ՛տք է արդեօք աւելի առաջ երթամ, կամ Բաբերդ վերադառնամ եւ անկէց ուրիշ ուղղութիւն մը բռնեմ: Ի՞նչ ընելու էի, ի՞նչ ընէի: Ամբողջ ձմեռը վերը պահակ կեցող եւ ամէն ծակուծուկ գիտցող ժանտարմներէն մին այն պահուն ըսաւ ինծի թէ ամբողջ շրթային վրայ երկայնքէն ու լայնքէն միակ վայր մը կա՛յ միայն, ուր կէց պայծառ օդին — եւ այսօր ալ պայծառ էր — կարելի է ծովը տեսնել, Գրէթէ հիւսիս արեւելեան ուղղութեամբ բարձունք մըն է եղեր եւ մեր ճամբուն աջ կողմը: Սառնքն եւ ձիւնէն շատ ողորմելի եւ դժուար նեղ հետք մը դէպի այդ բարձունքը կը սանի, բայց կը կարծէ որ երեք քաւորդ ժամէն կարելի է երթալ, եթէ կ'ուզեմ, պիտի ցուցնէ ինքը:

Իր մասնացոյցը բրած ձիւնադաշտերուն վրայ, ակնարկը քաջաւերական չէր, մանաւանդ որ ներսս կ'այրէր եւ շատ յոգնած էի: Բայց երբ ամէն ինչ կշիռքին մէջ կը տատանէր, տարբեր ընտրութիւն չէր կրնար ըլլալ: Չիտրը առնուազն երկու ժամ պիտի հանդէսէին: Այնուհետեւ ճամբայ ելանք Աստուծոյ անուանով:

Դժուարութեամբ կ'ելլէինք ես, առաջնորդող ժանտարմը եւ ինծի յատկացուած երկու ժանտարմները ձիւնէն, եւ ամբողջ կէս ժամէ վերջ հասանք բարձունքի մը վրայ. բայց անիկա վնասուածը չէր: Յետոյ ճամբան կը շարունակուէր խորափիտէ մը, դէպի երկրորդ աւելի լայն եւ ընդարձակ բարձունք մը: Առաջ-

նորդը մեզ կանխեց, ձեռքը աչքերուն վրայ բռնած, պռնաց դէպի մեզ. «Տէրիա տըր», ահա ծովը:

Վայրկենաբար ամէն յոգնութիւն անհետացաւ. զոյգ մը ոստում, եւ ահա կանգնած էի վերը: Սառուցիկ քամի, շլայիկ ձիւն, վերեւս սպիտակ երկինքը, տակս գալարող մշուշը եւ դէպի հիւսիս բարակ կապոյտ գիծ մը: Խոշորացոյցը շուտով ձեռք առի, բոլոր բարի կամեցողութեամբս սակայն այդ բարակ գիծէն տարբեր բան չեմ կրնար որոշել, բայց ժանտարմները մասնաշիշ կ'ընէին միշտ դէպի հոս եւ կը կրկնէին. «Ծովն է, ծովն է»:

Բացէն խօսելով, ես գրէթէ յուսախաբ եղած էի, ես գործս բոլորովին տարբեր կերպով երեւակայած էի եւ անըմբռնելի կերպով բանի տեղ չգնելով հեռաւորութիւնը — մինչեւ ծով ուղիղ գծով ասկէց 50 քիլոմէթր կայ, եւ այնչափ մըն ալ աւելի, Քսենոփոնի ասկէց վերջը գնացքը նկատի առնելով — կը սպասէի բոլորովին ակներեւ առջեւս գտնել ջուրի մակարդակ մը, արեւուն տակ պսպղուն եւ

Վարդանան: Աղբակի Հայ պատանիներ

շողենաւերէ ու առագաստներէ ոգեւորուած: Բայց ահա բարակ գիծ մը, ակօս մը միայն եւ ոչ ուրիշ բան: Բայց ծովը, ըսի ինքնիւրենս, իրօք ասկէց տարբեր կերպով չի կրնար տեսնուիլ: ձիշդ հող պէտք է ըլլայ, մարդիկը գիտեն, բազէի աչք ունին եւ իրենց բաժին վրայ վստահ են. Այո՛, իրաւունք ունին. ծովն է, ծովը միայն կրնայ ըլլալ: Դէպի ձախ

(արեւմուտք) ետեւօք կ'երկարին դէպի վար ճամբուն գիկզակները . եւ թերեւս բանքերը յոյները բերաւ հոս այս հետքին վրայ , ուր ես կը գտնուիմ , հոս կեցան ու տեսան , զիրար գրկելով , իրենց տառապանքներուն փրկութիւնը , ծովը , «Թալաթթա՛ , Թալաթթա՛» : Հոս ուրեմն վերջին ումպը առին իրենց թիթեղէ ջրամանէն եւ նետեցին զայն զոհ աստուածներուն . արդէն երկար տտենէ ի վեր ապիկար եղած էր , եւ իր ծառայութիւնը մատուցած : Այլեւս անոր պէտք չունէին :

Բայց զարմանալի : Երբ տակաւին վերը ժամանակ կ'անցընէինք , թանձր մշուշի ամպ մը ծածկեց մեզ յանկարծ եւ ա'յնքան բացարձակ որ չէինք կրնար գըտնել նահանջի ճամբան : Ամբողջ կէս ժամ բան մը տեսած չէի : Թեթեւ ձիւն մը կը կաթկթէր , վայրէջքի միջոցին ինկայ , ոտքս սահեցաւ , ձեռքս ճակեցաւ , վերարկունս պատռեցաւ , անդէր կը դողացնէր ջերմահար մարմինս , — բայց այսչափ միայն : Շահել ուղողը պէտք է կարենայ կորսնցնել , եւ ահա՛ շահս , շահը իմն էր , նպատակիս հասած էի : Բախտախնդիր մը եղած էի եւ բախտս գտած . արեւը օգնեց ինձի : Մթամած մշուշին մէջէն խայտալով իր լոյսը ինձի հետ հովիտը տարի :

Երբ խրճիթ վերադարձայ , հիւանդը մեռած էր : Գործը շուտով վերջացուցած էր : Դեռ այս առտու վարերէն վեր ելած էր , եւ արդէն «Աստուծոյ ողորմումով թիւնը հասած էր իրեն» . թերեւս գրախափն մէջ է հիմա , որ խոտացուած է իրեն : Կարգը որո՞ւն որ գայ , ճակատագրին հետ չի կռուիր , չողբար չի կսկծար , միջեւ իսկ չի զարմանար , կը պառկի պարզապէս եւ կը մեռնի : Այո՛ , Արեւելքի մէջ մարդիկ վեհօրէն կը մեռնին :

Բայց հիմա վար իջնե՛նք . վերը այլ եւս փնտռելիք բան մը չունէի : Խիտ բազիկներով կը սեղար ձիւնը . ճամբան դէպի հովիտ կ'իջնէր ընդարձակ լպիրծ շաւիղով մը : Չախ կողմը (արեւմուտք) իմ տակս դարավէժ կը մոնչէր ջուր մը . ասիկա Մաչքով վտակն է , ուր Յոյ-

ները հասան երկրորդ օրը , եւ որուն վրայէն անցան անոր արեւմտեան ոչ թէ արեւելեան կողմէն :

Հետզհետէ օդը կը տաքնար : Գարնանային շունչ մը կը սողորէ օդը եւ կը հալի ձիւնաբլուրներուն , որոնք դեռ վերը կը ծածկեն ապառաժները : Արդէն մշուշը ետ կը քաշուի . արեւը կ'այրէ : Մութ կաղնիներ եւ եղեւիներ , դալարազուարճ մարգեր , ամէնուրեք յագեցած դեղին , կարմիր եւ կապույտ ծաղիկներով եւ կիււի ճիւղերով : Հողմածածան դրօշներու նման լեռնային առուները կ'իյնան շիկորակ ապառաժներու փէշերէն վար , որոնց կառչած են ճերմակ սնակներ , կարծես գամ-

ուած : Կարաւաններ կը յաջորդեն կարաւաններու , խան խանի , գիւղ գիւղի : Երկնագլխոտ մարդիկ ամէն կողմ տունի եւ դաշտի մէջ :

Անտառուտ հովիտէ մը

գուրս մտայ ծաղկափթիթ գաշտանկարի մը մէջ : Յունական խոշոր գիւղը՝ Համզի Քէօյ ընդարձակ միջոցի մը վրայ տարածուած է զառիթափերու միջեւ : Եկեղեցիին առջեւ գացինք կեցանք :

Հովիտը միշտ աւելի գեղեցիկ կը պարզուի : Յիրույսն տուններուն եւ խրճիթներուն փայտէ տանիքները կը շողան արեւուն մէջ , պաղաքեք ծառերը քողարկուած են կարմիր ճերմակ շղարշով : Ծաղիկներու ինչ շքեղութիւն : Ուրեմն ս'ըքան փռուաւոր , ս'ըքան անսպառելիօրէն հարուստ է աշխարհը , եւ գաշունը ս'ըքան հրաշագեղ :

Երկնային

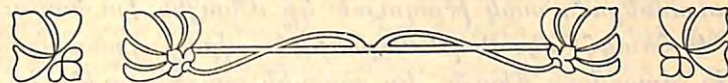
Ճամբան յամբարէն կը զիջանի գէտի յորդաջուր
վտակը Մաչքա, սատրեւ: Չախ կողմը մահմէտական գե-
րեզման մը, միթասաուեր երկնապաշտի հո-
վանայած, արեւը կը սուզուի արեւմտեան բարձունք-
ներուն ետեւ, եւ լաւ փայտէ կամուրջին վրայէն Սու-
մէլա վանքէն եկող Մէրիաման վտակէն անցնելով կը
մտնենք ձէվիզլիք:

Ձէվիզլիք, հին Քարիդիա, հիարէն կը կանգնի Մաչ-
քա եւ Մէրիաման վտակներուն միացման կէտին վրայ,
որոնք երկուքն ալ հոս կը միանան Տէյիւրմէն Տէրէի,
հիներէն գովաբանուած Պիւքսիաէսի, կարճ գնացքով
մը գէտի ծով երթալու համար: Իրիկունն ժամը
եօթն էր, աշխատութիւնս առատօրէն կատարուած էր:
Ասկէց կ'ուզէի շեղում մը ընել գէտի Սումէլա վանքը:
Գիշերը ուշ ատեն շատ ճարպիկ Միւտիրին, որ Յոյն
մըն էր, աջակցութեամբ ձիապանի մը հետ սակար-
կուեցաւ, եւ երկրորդ օրը գիշերային բազմապիսի ցա-
լալի գէտքերէ վերջ ժամը իննէն առաջ կանուխ
լմնցուցի երթուղարձը ինը ժամ տեւող ճամբան, կա-
րելի եղածին չափ իրիկունը Տրապիզոն հասնելու համար:
Ձէվիզլիքի մէջ երկրորդ գիշեր մը անցընելը բնաւ
հրապոյր չէր ընծայեր ինծի:

Թուրք մը

զաւկին հետ

Ճառաջ գէտի գարնան ծիծաղկոտ տունը
Կրջանիկ թռչնիկին երգէն անոյշ կը թնդայ ան,
Պերամաքուր կը շնչէ բուրումնաւեւ:
(Վակնէր)

Առաքինութիւնը կմախք մըն է,
Ճանցանքը կը որ կուրծքով տղայ մը,
Ճանցանքը կը համբուրենք հրճուալից,
Քայց առաքինութեան առջեւ կը սարսուայ
մեր շրթունքը:
(Հափրը)

9. Ժայռերուն մէջ Սոււմէլա վանքը

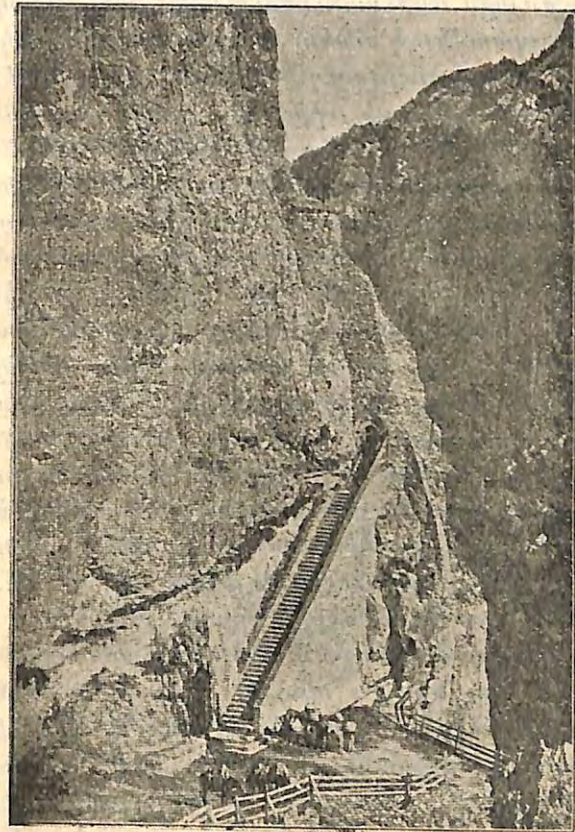
Ձէվիզլիքի հարաւային ելքէն, հոս ուր խճուղին
կը յանգի արեւմուտքէն, քարուտ արահետ մը կը տանի
գէտի հարաւ Մէրիաման վտակին անտառածորը, որուն
վրայ կը կանգնի Սումէլա վանքը: Գրասաներս կարծես
տօնի մը համար զարդարուած էին, ձիապանները՝ կո-
րովի թուրք երկու եղբայրներ, որոնցմէ մին գեռ նոր
սւարած էր զինուորական ծառայութիւնը եւ վերա-
դարձած էր եէմէնէն, «հաւատացեալներու գերեզ-
մանէն»էն, կը պատմէր թէ ի'նչպէս Հօսէյտայէն մին-
չեւ Սանաա գնացքին ատեն տառապած էին տաքէն ու
ճարաւէն, թէ ի'նչպէս վերջն ալ ամիսներով սնապա-
տին մէջ ովասիսէ ովասիս քշուած էին՝ յաշատեւ պա-
տերազմական վիճակի մէջ վխտացող Պեռեվիներուն

դէմ, եւ թէ ինչպէս իր ընկերներուն ամենամեծ մասը հոն աւազներուն տակ թաղուած կը մնային: Լուսնալու վրայ է հեռոգհետէ: Բարձունքներուն վրայ դանդաղօրէն եւ վարանոտ միայն կը սողոսկի պայծառութիւնը, եւ կանխադրուցները, թռչունները, հաղիւ հազ դուրս կմ սահին իրենց թաքստոցներէն: Բայց ճամբան շէն է արդէն. բազմաթիւ գիւղացիներ և իրենց պտուղները շուկայ կը տանին, եւ ամբողջ յոյն ուխտաւոր ընտանիքներ, ալորերը ոտքով, կիները ասպետօրէն ճի նստած պզտիկներուն հետ, ինծի հետ միեւնոյն նստատակին կ'երթան: Ճգնաւորի խուցի մը առջեւ, որ ապառաժի մը ցած փոսին ծակուած է եւ լոյս աննելու համար ալ ճեղքուած քներ ունի, ճամբան ամբողջ մէկ ժամ վերջ վտակէն կ'անցնի, եւ յետոյ ասիկա ճախ թողլով կը բարձրանայ ցից: Խուցը պարապ է. ներկային անհաւատութիւնը սէր չունի աշակիսի աշխարհանջատ ասպաշխարութիւններու: Երթալով լեռները իրարու կը կցուին, հովիտը վիհ կ'ըլլայ: Գարնանային զով քամի մը կը փչէ երեսիս. արեւը կը պաշարէ բարձունքները, եւ անոնց շուրջ շողշողուն պսակներ կը հիւսէ, խոտերուն եւ ծաղիկներուն վրայ կը կախուին մարգարիտ շաղի պսպղուն շիթեր: Լոյս է:

Եւ դաշտանկարը հրաշագան կ'ըլլայ: Արահետը, մերթ ժայռերուն մէջէն, մերթ սաղարթախիտ ծառերու տակէն կը գալարի զառիթափին վրայ, ճիշդ արեւուն դէմ, խորէն Մէրիաման իր ճամբան կը յարդարէ գիտակից ուժով եւ նեղցած գահաւանդներուն մէջէն մանչելով:

Եթեմնասուն տարի եւ աւելի առաջ այս իմ ճամբուս վրայ թափառեցաւ դէպի Սումէլա իբրեւ մին առաջին երկրախոյզներէն երբեմն հովիւ պատանի, եւ ասպա մեծ գիտնական եւ նաեւ տաքարիւն մարդ մը, Եապօպ Փալմէրէյէր: Իր հայրենիքն էր Թիբօլ, եւ հաւատարիմ կը կառչէր անոր գեղեցիկ լեռներուն: Բայց ան ալ ինծի պէս սուգուեցաւ այս նեղ հովիտին մէջ, եւ Պոն.

տոսի անտառախիտ լեռը իրեն առջեւ բացուեցաւ իր բովանդակ շռայլութեամբ եւ գունագեղութեամբ, այնպէս որ դոչեց հիացկոտ. Դրախտ մը: Եւ իրօք դրախտ մըն է: Կրնան գտնուիլ աւելի շքեղ հովիտներ, նոյնիսկ աւելի սիրուն, սակայն շքեղ եւ սիրուն, երկուքը միացած, ասոր նմանը չկայ: Բնութիւնը հոս զարմանալիօրէն կը վասնէ իր համօրէն փարթամութիւնը փոքրիկ վայր մը պճնադարգելու համար, աւելի մեծի մը հանդէպ նոյնքան կծծի ըլլալով, ճիշդ ինչպէս ճակատագրը իր շնորհները կը կուտակէ սակաւաթիւ մարդոց

Սումէլա վանքին սանդուխտ

վրայ միայն, բայց ստուար զանգուածը կը թողու որ տուայտի եւ մինակ ապրի, հաւատքի յոյսով անդենաւանին մէջ առատութեան վրայ: Սեպաճեւ կանաչազարդ բլրակի մը վրայ հանգչեցայ: Ամէն կողմ անտառ արեւայեղ, բնութեան ցանկութեան մէկ պարտէզը եւ միեւնոյն ատեն գերեզման մը հոն մեռած տունկերուն համար: Դառարգո մասրե-

նինքն եւ դաւինեմարդեր կը ծաղկին, բոսոր հովանեակներով, բազմաղբաղ կը սուրան մողէզներ, շատ մանր, կափ կանաչ, սունկերուն մէջէն, մեղուններ կը բզզան, բոռ մը շուրջանակի կը խոյանայ, եւ թռչունները ա'յն պիտի տեսարան մը կը ձեւացնեն որ կարծես խենթեցած են ուրախութենէն: Տղու չարութիւններէն եւ որսորդին ցանկութենէն աներկիւղ, եւ անհոգ կ'ոտոտոտեն. գիտեն արդարեւ թէ չեն կրնար իյնալ, որովհետեւ թռիչ ունին: Թերեւս արդէն իսկ փորձառու ամուլներ են, թերեւս հաւեւ հոր բոյնին մէջ ամուսնութեան անդրանիկները: Խնժի ի'նչ պատմել կ'ուզես, «երջանիկ թռչնիկի ե'րգ»: Ես չեմ կրնար քու լեզուդ հասկնալ, որովհետեւ ես Զիկֆրիտ չեմ, եւ վիշապի արիւնով սրսկուած չեմ:

Բնութեան մէջ շքեղութիւնը եւ կեանքի մէջ մեծութիւնը չեն նկարագրուիր, այլ կը զգացուին միայն: Ասիկա ես շատ աղէկ գիտեմ: Եւ սակայն դարձեալ միշտ կը պարտաւորուիմ դրուատել արարչութեան սքանչելիքը, նատերը պիտի ըսեն. այո', շատ գեղեցիկ է. բայց չափը կ'անցնէ: Կրնայ գիրքս ցնցոտիներու տենեակը թափառիլ, ասոր դէմ բան մը չեմ կրնար ընել: Ինչպէս իմաստալից առասպելին համեմատ Անտէոս հսկան միշտ հոր ոյժ կը շահէր իր մօրը՝ հողին հետ շփումէն, այսպէս ալ մեր՝ մարդոց մէջ հանգչող ուժերը սանձարձակ կ'ըլլան բնութեան հետ ժուռ եկած ատեն, վայելքի խանդը կը սաստկանայ եւ զգայական դիւրագգածութիւնը կը զօրանայ հայելու, ստեղծելու, գովելու, գնահատելու եւ կեանքին վրայ հրճուելու:

Անընդհատ կը բարձրանայ արահետը: Մասնաւորապէս նեղ տեղ մը սահեցայ— արդէն երկար ատենէ ի վեր հետիոտն կ'երթամ— եւ գլորեցայ մինչեւ գրէթէ գահալէժ անդունդին եզրը: Արդարեւ յուզիչ միջադէպ մը պիտի ըլլար ասիկա գիւրագգած ընթերցողին համար, եւ իմ գիրքիս վաճառումին համար ալ մեծապէս պիտի օգնէր, եթէ վար ինկած եւ վնասուած ըլլայի, եւ զիս Սումէլա տարած եւ հոն դարմանած ըլլային:

բայց դժբախտաբար էրիկ մարդոց վաճ.ք է միայն, ուր մինչեւ իսկ հաւ չկայ, եւ հետեւաբար հախամեծար կը համարիմ չիյնալս՝ հակառակ անկումին քերթողական հրապոյրին:

Երկուքուկէս ժամ վերջ ճամբան կրկին կը շարունակուէր միւս կողմին վրայ ցից ու դժուար մինչեւ վարը Մէրիամանէ: Հրէշային գոռումով կ'աղմկէ դէպ առաջ, եւ ձմեռային փոթորիկներէն արմատախիլ եղած ծառերը լուցկիներու պէս իրարու վրայ կը նետէ: Ճամբուն վրայ կայ մատաղ կաղնի մը, մահուան վիճակուած է, բայց տակաւին իր բաւարար ոյժը ողնաճուճին մէջ կը կանգաղէ յապաղկոտ ճլարճուկումի մը համար, ծիւերը միաձեւ են, թեփերով պատած եւ վարդագոյն թերթիկներով:

Արդէն չորս ժամ է որ ճամբու վրայ եմ եւ սողարթախիտ ու կռահիւս անտառին սահմանին մօտերը՝ եւ ահա, երբ թփառտանէն դուրս կուգայի, յանկարծ ոսկի լոյսի հեղեղ մը կը ծորի երեսս ի վեր, եւ հովիտին ամէնէն խորը իմ առջեւ կը տեսնեմ մենաւոր սնակ մը, որ թէեւ յայտնապէս հորակառոյց, սակայն արդէն իսկ պատրաստ կողմ'հակի կըբլու, եւ վրան գոց փայտէ կամուրջի մը միւս կողմը, ահագին ցից ապառաժի մը հարթ փապարին մէջ խորամուխ, զուարթ շէնք մը. — ժայռին մէջ սուզուած Սումէլայի Բանայիային (Ս. Կոյ. սին) վանքը (Տե'ս պատկերը գիրքին սկիզբը): Կ'երեւակայեմ թէ միշտ ա'յս կերպով երեւցած պէտք է ըլլայ առասպելի իշխանին այն կախարդական դղեակը, ուր կը գտնուէր փշուտ վարդիկը փրկութեան ոսկեգէս գանդուրով:

Անասունները վարը կը մ'նան, զիկզակ ճամբայ մը դէպի վեր կը տանի 250 մէթր: Երբ ես վատտակաբեկ կը մազւցիմ վեր ցից սանդուխէն, ճիշդ երկնաբերձ ելանելիք մը եւ դուռը կը բաղխեմ, կը պարտաւորուիմ երկար սպասել, մինչեւ որ դռնապանը փոքրիկ ծակ մը բացաւ երկաթապառ կաղնեղուով մէջ, եւ հարցուց

անունս ու բաղձանքս : Եւ ասիկա քառորդ ժամ մը տեւեց , մինչեւ որ իմացայ բանալիներուն ճարճատիւնը եւ դուռը բացուեցաւ : Մինչ այս մինչ այն , սանդուխին եղերքէն կը նայէի փառայեղ դաշտանկարին վրայ : Դիմացը արեւոտ շողերու մէջ պուրակախառն լեռներ քուլիսի ձեւով իրարու ետեւ կը մղեն զիրար , դէպի աջ (հարաւ) կը պարզուի վիհը վերօք դէպի ձիւնապատ Գիթօվա Տաղ , եւ դէպի ձախ (հիւսիս) անձայրածիր կը լայնաց բարձունքներու բաւիղ մը , մինչեւ որ ամէն ինչ կ'ընկղզուի կապոյտ ալեքքին մէջ : Զարմանալի հնարամտութեամբ մը , որ սկիզբէն ի վեր եկեղեցիին յատուկ է , հազարեակ մը տարի առաջ աշխարհի մեղապարտ ձգտումներէն անջատուած բարեկրօն հայրեր քաջուեր են երկրին այս մոգական անկիւնը , եւ թերեւս մարդ միտքէ անցընէ թէ հոս անոնցմէ իւրաքանչիւրը անտենչ անյոյզ ապրեր է , բայց այսպէս չէ , որովհետեւ մարդս , ինչ կերպով որ ստեղծուած է , յաւէտ կը կարօտի բնութեան , եթէ իր մեղքերուն ցանկութիւնը զսպելու համար առատօրէն իսկ կազմուած , հանգերձուած ըլլայ : Ասիկա արդէն գիտենք Դրախտէն :

Երկու համակրելի, բարեմտունդ վանականներ կ'ընդունին զիս , մին ռուսերէն լեզուով ի դիմաց աբբահայրին բարի գալուստ մաղթեց ինձ , խեղճը դժբաղդաբար յօգացաւէ կը տառապի , եւ ներողութիւն խնդրեց զիս սպասցնելուն համար. հայր սուրբերը ճիշդ այդ միջոցին աղօթքի գացած էին , եւ կարելի չէր վրդովել զիրենք : Զանգակահարութեամբ , որ ի պատիւ բարձրաստիճան հիւրերու միայն տեղի կ'ունենայ , մտցուցին զիս փոքրիկ բակ մը , յետոյ վրան գոց փայտէ սանդուխէ մը վար իջանք , եւ առջեւ տարածուեցաւ ճիշդ փապարի մը մէջ փոքրիկ հինաւուրց , մաշած իւղաներկերով նկարուած եկեղեցին Բանայիայի , Ս. Կոյսի , որուն նուիրուած է վանքը : Զարմանք կը պատճառէ սա՛ պարագան թէ ինչպէս այսքան նեղ տեղ մը ամփոփուեր են իրարու վրայ քարէ եւ փայտէ շինութիւն-

ները , որոնք սանդուխներով եւ կամուրջներով իրարու հետ կապուած են :

Փոքրիկ եկեղեցիին գրէթէ մութ ներքնամասը կը լուսաւորուի վար կախուած արծաթեայ լամբարներով : Խնկամած պատերը անճանաչ նկարներով ծածկուած են : Իբրեւ ամէնէն նշանաւոր պատկերը կը համարուի նոյն ինքն Ղուկաս Աւետարանչին կողմէ կարծեցեալ շինուած Բանայիային պատկերը արծաթագօծ շրջանակի մէջ : Յայտնի կ'երեւի որ սուրբը արուեստագէտ չէ եղեր այլ խիստ աշխատասէր , որովհետեւ Բանայիային եօթանասուն պատկերը նկարեր է եղեր որոնցմէ ցաւալի է որ երեք հատը միայն մ'նացեր են. մին Յունաստանի մէջ (Մօրէա) , ուրիշ մը Կիպրոսի մէջ եւ երրորդը աս , որ Ղուկասին ամէնէն սիրածն է եղեր եւ շարունակ իրեն հետ կը պտտցնէր : Պատկերը հրաշագործ ալ է մարմինին եւ հոգիին ամենական ցաւերուն դէմ , եւ դարերէ ի վեր ամբողջ փոքր Ասիայէն ուխտաւորներ կուգան ուխտի եւ երկրպագութեան եւ — ինչ որ էական է վանքին համար — նուէրներ կը բերեն : Դժբախտաբար , ըսաւ առաջնորդս , նոր ժամանակներս անհաւատութիւնն ու անաստուածութիւնը աւելցած են , բայց բարեգործութիւնը պակասած , այժերը շատցած եւ ոչխարները քիչցած են : Երբ պատասխանեցի թէ վանքը սակայն հարուստ կալուածներ ունի , խաչակնքեց . «Աստուած մեղքերնիս երեսնիս չապ . ասկէց առաջ այդպէս էր , հիմակ սակայն վատթարացած է մեր գործը :» Ասով անգլիօրէն կը ստէր , սուտ մը՝ զոր յօգուտ եւ ի շինութիւն եկեղեցւոյ իրեն կրնար ներել իր ուղղափառ վանականի խիղճը իր դիմացը գտնուող անուղղափառի մը հանդէպ : Այս պատճառաւ խոհեմութիւն համարեցի , այս ակնարկութեան վրայ ինձ առաջարկուած հաստ մոմ մը նուիրել , եւ առաջնորդիս գրէթէ քթիս երկընցուցած ձեռքին մէջ արծաթ դրամ մը գրի եւ այս աստուածահաճոյ ընթացքով իր գէշ տրամադրութիւնը մէկէն ի մէկ յայտնապէս փոխուեցաւ զուարթութեան :

Պատկերին պատմութիւնը վանքին պատմութեան հետ սերտիւ աճած է: Աւանդութեան նախելով հրեշտակներ իր առաջին բնակավայրէն Աթէնքի Ակրօքսը տարեր են զայն ծովուն վրայէն: Երկու բարեպաշտ Աթենացիներ, Սովորոնիոս եւ Բառնաբաս իրենց երազին մէջ տեսան Ս. Կոյսը որ յայտնեց իրենց իր պատկերին գտնուած տեղը եւ հրամայեց փնտռել գտնել զայն: Պոնտական Անտառին մէջտեղը գտան զայն ապառաժուտ քարայրի մը առջեւ, զոր ընդարձակեցին եւ մէջը մատուռ մը շինեցին: Այս կերպով ծագում առաւ Բաշայի վանքը, որ ի սկզբան փոքրիկ ուխտատեղի մը եղաւ միայն, իսկ ԺԳ. դարուն կէսին բարեպաշտոն Տրապզունեան կայսր Ալեքսիոս Գ. ի օրով ստացաւ մեծ եւ բազմապատիկ արտօնութիւններ, եւ քիչ ատենէն նշանաւոր եղաւ մեծութեան եւ հարստութեան կողմէ:

Վանքն ու հրաշագործ պատկերը միշտ կրցան փոխադարձաբար զիրար պատասպարել եւ պաշտպանել: Երբ ԺԲ. դարուն վայրագ թիւրքմէն հրոսակներ Հայաստանի վրայ յարձակեցան, Մէրիամանէի հովիտն ալ գացին, եւ վանքը գտնելով ուբակոծեցին զայն իր ամուր դիրքին հակառակ եւ ուղեցին այրել: Բայց չի յաջողեցան. կրակը չէր բռնկեր, որովհետեւ վանքը պէտք չէր թողնուէր ըլլար որ իրմէ պահպանուած պատկերը անյարկ մնայ: Ասոր վրայ թիւրքմէնները պատէն վար քաշեցին զայն եւ բզքտելով նետեցին Մէրիամանէի մէջ: Բայց մոնչաձայն փտակը չառաւ չտարաւ զայն, այլ ամուր բռնեց, կտորները փակցուց, եւ յետոյ բարեպաշտ հայրերը դարձեալ դուրս հանեցին զայն, եւ իր հին տեղը տարին: Այս գէպքին վրայ անոր հրաշագործ ոյժը աւելի շատցաւ: ԺԷ. դարուն կիսուն հօգին Սուլթան Մուրատ Գ. Տրապզունէն ճամբայ ելաւ Պաղտատը գրաւելու (Տե՛ս Գահիրէ—Պաղտատ—Կ. Պոլիս): Երբ իր արքայապահ գունդով Մէրիամանէի ճորէն վեր կը բարձրանար — բանակը մեծ ճամբուն կը հետեւէր — տեսաւ վանքը կիրճին միւս կողմէ, հրամայ

ըրաւ որ անձնատուր ըլլայ, եւ երբ մերժեց, միւս կողմի զառիթափէն սկսան թնդանոթի բռնել զայն: Բայց այս անգամ ալ պատկերը գործի սկսաւ վանքին համար: Գնդակները պատերուն չէին հասներ, այլ սուրբ շունչէն տկարացած, առջեւի վիհին մէջ կ'իյնային, — եւ ասիկա, եթէ իրօք աւանդութեան մէջ ճշմարիտ կորիզ մը կայ, շատ բնական էր, որովհետեւ այն ատենուան թնդանոթներուն համար հեռաւորութիւնը շատ մեծ էր: Բայց Սուլթանը գործը այս կերպով չըմբռնեց, խոնարհեցաւ հրաշքին առջեւ, եւ ո՛չ միայն ետ կեցաւ կործանումէն, այլ խոստացաւ յաղթական վերադարձէն ետքը ճոխ արծաթեայ անոթներ նուիրել վանքին: Եւ իրաւ ալ անոթներ նուիրեց, բայց ո՛չ արծաթէ, այլ պղնձէ, ի մեծ ցաւ վանականներուն եւ ի զարմանս պատկերին: Ամեն պարագայի մէջ վանքը անկէց ի վեր մնաց, թէեւ անհաւատութեան զօրանալուն վրայ այլ եւս մեծ հրաշքներուն զօրանալուն խօսքը չըլլար, Օսմանեան վեհապետներուն մասնաւոր պաշտպանութեան տակ եւ իր կալուածներուն եւ իրաւունքներուն ժառանգութեան մէջ:

Փոքրիկ եկեղեցին կը պարունակէ տեսնելու արժանի ուրիշ բաներ ալ: Արծաթեայ պահարանի մը մէջ կը գտնուի Կոմ'նենեան Մանուէլ Գ.էն (1390-1420) հաստատուած խաչ մը՝ որուն մէջ, բայց չեն գիտեր ճշդիւ թէ ո՛ւր, Քրիստոսի խաչափայտին մէկ կտորիկը ագուցուած է. նաեւ մասնաւորապէս ուշագրութիւնս հրաւիրեցին պատարագի արծաթ ափսէին վրայ, բայց խոհեմութիւն սեպեցի երկար բարակ չքիտել ալ դեղարուեստական գործը: Յետոյ ինծի ցոյց տուին արկղիկի մը մէջ առաջին անգամ հոս բնակող մարդոց (Սովորոնիոս եւ Բառնաբաս) գանկն ու ձեռքը, Սուլթան Սէլիմ Ա. ի նուիրած գեղակերտ ջահերը, Ս. Կոյսին պատկերը եւ հազար տարուան հնութիւն ունեցող ասեղնագործութեամբ դրօշ մը: Այս կերպով վերջացած էր եկեղեցական գանձարանին գննութիւնը, եւ վերջանալուն

շատ գոհ եղայ, որովհետեւ գուրսի փայլող արեւուն հակառակ եկեղեցիին մէջ ա'յնպիսի ցուրտ մը կար որ ուրախութեամբ բաց օդին մէջ նետեցի ինքզինքը:

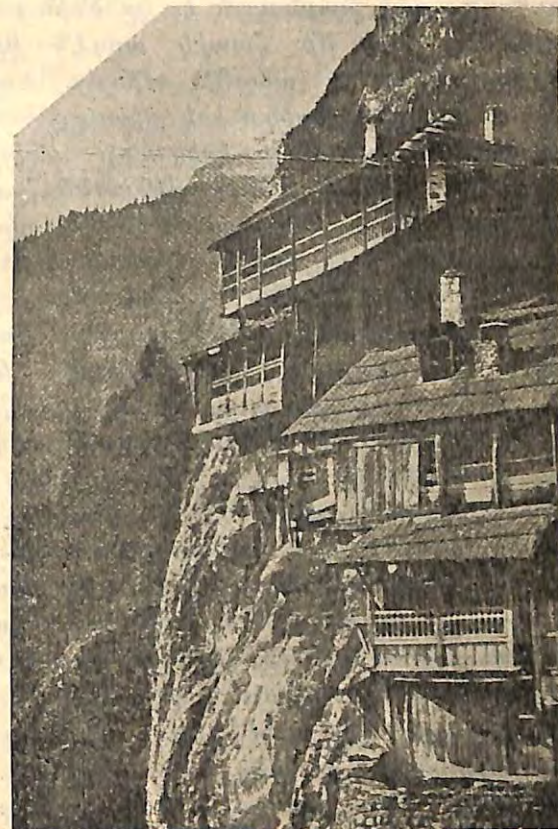
Եկեղեցիին դրան դէմ կը բարձրանայ փոքր զանգակատուն մը եւ տարին զիս նեղ բացուածքով մութ ծակի մը առջեւ: Վանականը ըսաւ ինծի թէ դարերով եւ դեռ մինչեւ մօտ ատեններս անոր մէջ բնակեցան ճգնաւորներ, սուրբ մարգիկ,—եւ այս միջոցիս խաչակնքեց—ապաշխարելու եւ առաքինութեան համար ստանալին հետ կռուելու: Երբ մոմով մը ներսը լուսաւորեց, եւ տեսայ ջրակայլակ պատերն ու լպիրժ յատակը, սոսկացի այդպիսի մեղսաքաւիչ առաքինութենէն եւ ազօթասացութենէն: Արդարեւ նախամեծար կը համարիմ կեանքին լուսաւոր, զուարթ զգայական աշխարհը, մարդկօրէն մեղքերով եւ տկարութիւններով բռնուած, քան հոն ներսը առաքինութեան մէջ մեռեալ մը մաքուր եւ կենդանի: Այս արդիւնքին հետզհետէ ուրիշներ ալ կ'երեւի եկած հասած են, որովհետեւ բաւական երկար ատենէ ի վեր վանքը թափուր կը մնայ: Իմ առաջնորդիս, որ սկսած էր անվստահութեամբ դիտել զիս, տուած բացատրութեան համեմատ, այսօր ալ հոն ներսը կեցողներ կ'ըլլան, այլ մէկ գիշերուան համար, եւ առաւօտուն, ինչպէս նախզուշօրէն արտայայտուեցաւ, եթէ ոչ ամէն՝ բայց շատ պարագաներու մէջ բուժուած եւ մեղքերնին սրբուած կրկին կը յանձնուին իրենց ազգականներուն:

Այս պահուս վանքը կը պարունակէ մէկ իգումնէնի մը (վանահայր) հսկողութեան տակ առանձին խուցերու մէջ տանըհինգ վանական, որոնք ազօթանուէր կեանք մը կը վարեն: Նոյն իսկ, ինչպէս յիշատակեցինք, Սուլթաններէն նպատատուորուած վանքին եկամուտները շատ մեծ պէտք է ըլլան, բայց առաջնորդս, թերեւս իմ բարեգործութիւնս հրահրելու համար, կրկին ու կրկին ցաւ յայտնեց աղքատութեան եւ վատթար ժամանակներու վրայ: Ինք ալ, ըսաւ, տաններկու տարի առաջ

Աթոս վանքէն հոս եկած է, եւ կրնայ ուզած ատեն մեկնիլ, բայց չուզեր, որովհետեւ, աւելցուց ժպտելով, իրաւ հոս գէշ է, բայց ամէն պարագայի մէջ ուրիշ տեղէ լաւագոյն:

Ասոր վրայ աչքէ անցուցի վանականներու խուցերը: Ամէն կողմ պայծառ բնակարաններ գրեթէ առանց աթոռի, բայց այս պատճառաւ իսկ աւելի բազմոյցներով եւ մասամբ խիստ սիրուն ծածկոյցներով, — բարեպաշտ ուխտաւորներու նուէրները, — որպէս զի Հայր Սուրբերը ճգնողական հանգիստ վայելեն, եւ ճգնաւոր ըլլալու վա-

ղանցիկ մարմաջ մը եկաւ վրաս: Խուցերէն մէկուն մէջ համակերէի վանական հրամցուց բնականաբար անմաքուր գաւաթ մը պայծառ հեղուկով, նախեւ առաջ ջուր կարծեցի, եւ շնորհաւորութեամբ մեքեցի: Բայց որովհետեւ պընդեց, ° ճշմարիտ զգուսնքով մը բե-

Սումէլա վանքը, վանականի խուցեր

րանս առի, «գէշ ջուր» չէր բնաւ, այլ «աստուածա-
ջուր», այսինքն սոսկալիօրէն բարկ օղի: Ըստ երեւոյ-
թիւն մարդ հոն, վանական կանոնին համեմատ, «մարմ-
նական զգացումներուն եղծանելի կողմերուն վրայ կը
խորհրդածէ», բայց մութին մէջ կեանքի վայելքին դէմ
բոլորովին ընդվզող չէ: Ուրիշ վանական մը տեսայ որ
կը զբաղի պատուհանին առջեւ փայտէ երկայն արկղի
մը մէջ դրած ծաղիկները ջրելու: Երբ կը հիանայի
տունկերուն եւ ծաղիկներուն բազմազանութեան վրայ,
պարկի մը մէջէն ալ մը սերմ հանեց եւ ըստ թէ այս
հատիկներէն, որոնք ամենքն ալ իրարու կը նմանին եւ
գիտմամբ իրար խառնուած է, կը ծնին բոլոր այլազան
ծաղիկները: Մէն մը հատիկ արդէն կը պարունակէ
ապագայ տունկերը սաղմէն մինչեւ ծաղիկը մինչեւ
մանր-մասին մէջ. ասիկա իսկ հրաշք է: Այո՛, իմաս-
տասէ՛րդ դու սքեմաւոր, իրաւունք ունիս, ասիկա իսկ
հրաշք է, եւ արարչութեան ամենամեծ հրաշքներէն մին:
Ուխտաւորի կամ օտարականի թաղ կոչուածը գեռ
վերջերս շինուեր է: Շքեղ տեսարանով տեսակ մը սլա-
տշգամէ ցոյց տուին ինծի հանդիպակայ ուղղահայեաց
ապառաժին վրայ այն տեղը, ուրկէց—բացարձակ ան-
հնարութիւն մը—Սուլթան Մուրատի թնդանօթները
ոմբակոծեցին վանքին պատերը, եւ ապահովաբար պիտի
խորտակէին, եթէ Ս. Կոյսին ջնարհիւ վառօդին ոյժը
տկարացած չըլլար:

Վերջապէս օտարականներու թաղին մէկ պատու-
հանով սենեակին մէջ թեթեւ ճաշ մը հրամցուեցաւ
ինծի, որուն երկար ատենէ ի վեր կը սպասէի անձկա-
նօք, որովհետեւ իրօք տկարացած էր ստամոքսս: Մէկէ
աւելի փսրձառութեամբ հիմա անվստահ եմ վանական
կերակուրներուն դէմ, մանաւանդ անոնց դէմ, որոնք
ընդհանրապէս այցելուներուն առջեւ կը բերուին բա-
րեպաշտական գրկումները հաւտացնելու համար: Սա-
կայն հակառակ ակնկալութեանս այս անգամ պատրաս-
տութիւնը շատ լաւ էր: Ճաշած միջոցիս, բաց ի վանա-

հայրէն, որ իր յօդացաւին դէմ ազօթքով կը կոռէր,
բոլոր վանականները հետզհետէ հաւաքուեցան: Ճաշին
սակաւութեան մասին ներողութիւն խնդրեցին: Առաջ-
ները այսպէս չէր, ըսին, որովհետեւ լաւագոյն բաներ
կ'ունենային: Երբեմն երբեմն փոփոխակի էջերով ձէ-
վիլլիք կ'երթային, եւ անկէց կը բերէին հարկ եղած
ուտեռտեղէնները: Բայց արդի վանահայրը, յոյժ խըս-
տակրօն մարդ մը, իրենց հոգեկան փրկութեան հետ
անհաշտ կը համարի հեռուները ուտելիքի երթալը, եւ
հիմակ այլ եւս չի թողուր: Հետեւաբար հիմա գիւղա-
ցիներուն եւ բարեսիրտ ուխտաւորներու նուէրներուն
կապուած են, եւ ասոնք ալ երթալով նուազ պատա-
հական կ'ըլլան:

Ասոր վրայ մեծանձնութեամբ մը ամէնուն աչքին
առջեւ սեղանին վրայ դրի երկու մէճիտիէ եւ ժամը
հինգին ատենները դուրս ելայ: Վանահայրը իր հիւանդ-
անկողինէն սրուակ մը օղի զրկեց ինչպէս նաեւ իր օրհ-
նութիւնները եւ վերջին ծայր վստահելի վանականները
ամէնքը միասին առաջնորդեցին զիս վանքին դուռը:
Հոն կեցած էր դռնապանը. մաղթանքներով անցք
տուաւ ինծի եւ շատ մը խօսքեր զրուցելով ձեռքս
սեղմեց, որուն նշանակութիւնը չհասկնալ անկարելի էր:
Այցելութիւնս վերջացած էր, դուռը գոցուեցաւ. դա-
րերէ ի վեր ո՛չ մէկ խորհուրդ մտած է հոն ներսը:

Շուտով սանդուխէն վար իջայ եւ ցից արահետէն
ելայ հետիոտն ձիապաններու գլխու շարժումներուն
հակառակ: Վերը ապառաժներու վրայ արեւը ոսկեկայծ
կը կառչէր, վարը անտառը շեղակի լուսաւորուած
էր, բայց խորը արդէն իսկ ստուերներու մէջ էր:

Կը քալէի աշխոյժ: Նայուածք մը ետիս վանական
բերդին վրայ իր եկեղեցիով ու ապաշխարանքի ծովով
—Աստուած պահէ զիս այդ տեսակ առաքինութենէ—
իւր հայր սուրբերէն եւ մարդակերպ սուրբերէն, — եւ
այժմ օ՛հ յառաջ: Այն տեղը ուր առտուն կեցած մտիկ
կ'ընէի թռչուններուն ձայնին, բերել տուի վանականին

սրուակը, խմեցի մէջէն եւ տակինը սրուակով մէկտեղ
 նետեցի վիհը, ինչպէս ատենօք թուլէի թագաւորը գա-
 ւաթին հետ միասին մոլորեցաւ ծովուն վրայ, բայց
 տխուր չէի, եւ այլ եւս անգամ մըն ալ բերանս ոգելից
 ըմպելի չընելու դիտաւորութեամբ ալ չէր:

Հետզհետէ լռեց թռչունին երգը, իրիկունը մութին
 միջ թաթաւեցաւ, ծառերը իրարու մէջ գոցուեցան սեւ
 զանգուածներով. համօրէն լուռ էր:

Ժամը իննին ատենները ձէվիլլիք հասայ եւ անիծ-
 եալ յիշատակով «սլանդոկ»ը: Ինծի սպասող կառապանը
 հասկցուց թէ արդէն իսկ ժամանակը ուշ է գէպի Տրա-
 պզոն երկուքուկէս ժամ տեւող ճամբորդութեան հա-
 մար: Բայց անօգուտ էր: «Եւ եթէ աշխարհը սատանա-
 ներով ալ լեցուն ըլլաւ» — ձէվիլլիքի մէջ երկրորդ գի-
 շեր մը երբեք, ինչ գնով ալ որ ըլլայ:

Գնչուհի մը

Արեւը կը խօսի թուփին,
 Արեւը կը խօսի աղբիւրին.
 Ի՞նչ կը դանդաղիք տակաւին.
 արթնցե՛ք, արթնցե՛ք,
 Ահեր է դարունը,
 Ահա՛ դարունը:

(Հայ մողովորդական երգ)

10. Ճեվիզիք – Տրապզոն – Կիրասուն

Դէպի Տրապզոն
 ճամբան շատ լաւ է:
 Տէյրմէն Տէրէի,
 Պիւքսիտէսի հովիտը,
 որ հնուց ի վեր նշա-
 նաւոր է իր արգա-
 տաւորութեան պատ-
 ճառաւ, ուղղահայ-
 եաց կը կտրէ մէջ-
 տեղէն Պոնտական
 անտառալերան ա-
 մէնէն հիւսիսային
 բարձրագոտին: Ան-
 ընդհատ ծուղակով
 կ'իջնէ վար դէպի
 ծովը: Ապառաժի

Տրապզոն: Նաւահանգստին վրայ մուրացկան
 պատերէն դէպի վար
 կը հոսին մահճելով
 լեռնային ջուրեր. ծաղկալից
 ծառերու բուրում-
 նաւէտ շունչը կը լեցնէ գիշերային գով օդը:

Լուսինը անտես է, բայց պատգերը կը շողան կրկնակի վճիտ՝ երկնքին խորքէն: Ճերմակ գիւղական տուներ կը շողեն բերկրալից խաղաղ թաւուտներէն դուրս, բազմաթիւ գիւղեր եւ ագարակներ, արջնաթոյր հոնքներով ազդողական գերեզմաններ, մեծ քարվանսէրաներ կը թռչտին մեր առջեւէն: Յապաղած ժամուն ճամբան բանուկ է ուղեւորներով — այրերը, Յոյն, գունազեղ տարազով, կիները կարճ կարմիր շրջազգեստով, գլուխն երկնքէն պատանդներով պատած — եւ կարաւաններով: Տաք օդին հանգչեր են, եւ հիմա քալելու համար կ'օգտուին զովութենէն: Սքանչելի պիտի ըլլայ ուղեւորութիւնը ցերեկ ատեն արեւուն մէջ, բայց գիշերն ալ գեղեցիկ է: Զիերը կ'ընթանան որքան կրնան. մօտաւոր նպատակին կը վրնջեն:

Երկու ժամէն քիչ աւելի վերջ կը ծոխնք ցած եւ շեղ ըլլորի մը քամակը: Անթիւ լոյսեր կը կայծեն ընդարձակ միջոցի մը մէջ եւ մութ մակերեսի վրայ. Տրապզոն ենք ծովուն վրայ: Գերմանական հիւրանոցի մը մէջ բնակութիւն կը գտնեմ: Անպարսաւելի մաքրութիւն, գերմանացի տանտիրուհի, գերմանական ուտելիք եւ սրտակ մը շամբանիա, — յետոյ կը թաղուիմ կակուղ անկողինին մէջ մահահանգոյն քունի մը համար:

Տրապզոն, հիւներուն եւ Քսենոփոնին Տրապզոնը, Քրիստոսէ առաջ եօթներորդ կամ ութերորդ դարուն Սինոպի Միլէթական գաղթականութենէն հիմնուած, կամ աւելի ճիշդ, յոյն գաղթականներէ բնակուած: Հոս հանգչեցաւ Քսենոփոն: Երբ Լուկուլլոսի եւ Պոմպէոսի լէգէոնները խորտակեցին Պոնտական մեծ թագաւորին՝ Միհրդատի տիրապետութիւնը՝ որուն կեդրոնն էր Սինոպ, (73-63 Քրիստոսէ առաջ), ճիշդ Բալմիրայի նման՝ իր անկախութիւնը պահելով հանդերձ՝ ինչպէս Հռոմի գերիշխանութեան տակ, եւ քիչ ժամանակ վերջ մեծ ու հարուստ քաղաք մը եղաւ: Տրապիանոս կայսրը (98—117 Քրիստոսէ վերջ) Ագրիանոս կայսրը

(117—138 Քրիստոսէ վերջ) եւ մանաւանդ Յուստինիանոս կայսրը (483—655 Քրիստոսէ վերջ) շատ բաներ ըրին զայն գեղեցկացնելու համար. սակայն հետզհետէ հաւել ճնշելով վերածեցին զայն հռոմէական քաղաքի մը եւ իրենց կայսրութեան սահմանադրի բերդի մը: Ատեն մը ինչպէս Գոթացիներուն ձեռքը, երբ ասոնք Վաղերիանոս կայսեր ժամանակ (253—260 Քրիստոսէ վերջ) հարաւային Ռուսիայէն հովին եւ օդին դէմ մէկ յարկով միայն պաշտպանուած հաւերով հոս եկան, թալլեցին եւ բոլորովին կործանեցին:

Զորքորդ Խաչակրութեան խաչակիրներուն ձեռքով Բիւզանդիոնի գրաւումէն վերջ, մի ոմ'ն Ալեքսիոս՝ Կոմնենենաց սերունդէն՝ Տրապզոն փախաւ իր մօրը Թամարի եւ խումբ մը բախտալիւրդիներու հետ, Մեծ Կոմնենոս տիտղոսը տուաւ իրեն, եւ հոր Պետութիւն մը հիմնեց Բիւզանդական կաղապարով: Անկէջ կը սկսի Տրապզոնի փայլուն շրջանը: Առեւտրական բանուկ գործունէութիւն, մանաւորապէս ճենովացիներուն եւ վենետիկացիներուն հետ, որոնք այդ միջոցին գլխաւոր դերը կը կատարէին Կոմնենենաց քաղաքին մէջ, շուրջ արքունիք մը, հոյակապ շինուածքներ եւ անոր փառաւոր դիրքը հռչակաւոր ըրին զայն, եւ ընծայեցին անոր «Եւքսինեան Պոնտոսի Թագուհի» մակդիրը:

«Տրապզոնի Կայսրութիւնը» սահմանափակուեցաւ շրջակայ յոյժ արգասաբեր եւ բազմամարդ ծովեզերեայ մասին վրայ. այսպէս դոյզն էր իր իշխանութիւնը եւ երբեք պատմութեան մէջ չնկրտեցաւ բացառիկ նշանակութեան մը. այսու հանդերձ կարողացաւ երկուքուկէս դար տեւել շնորհիւ գրեթէ անմատչելի լեռան՝ որ բարեգէպօրէն կը փակէի իր մուտքը դէպի հարաւ, մինչեւ որ 1461ին քաղաքը ուբակոծուեցաւ երկամսեայ բազմակորուստ պաշարումէ մը վերջ Սուլթան Մէհմէտ Բ.ի կողմէ: Յամառ ընդդիմութենէն դառնացած յաղթականը համառօտ եւ կտրուկ վարուեցաւ: Հարուստներն ու երեւելիները Բիւզանդիոն տարագրուեցան եւ

վերջէն Մեծ Կոմսենոսը Ադրիանուպոլիս աքսորուեցաւ, քաղաքացիները իբրեւ գերի բաշխուեցան, իւր ամէնէն աղքատներն ու անկարեւորները միայն ձգուեցան քաղաքին մէջ: Այս կերպով իր վախճանին հասաւ Տրապզոնի Կայսրութեան պատմութիւնը ջնջուեցաւ Պետութեանց շարքէն:

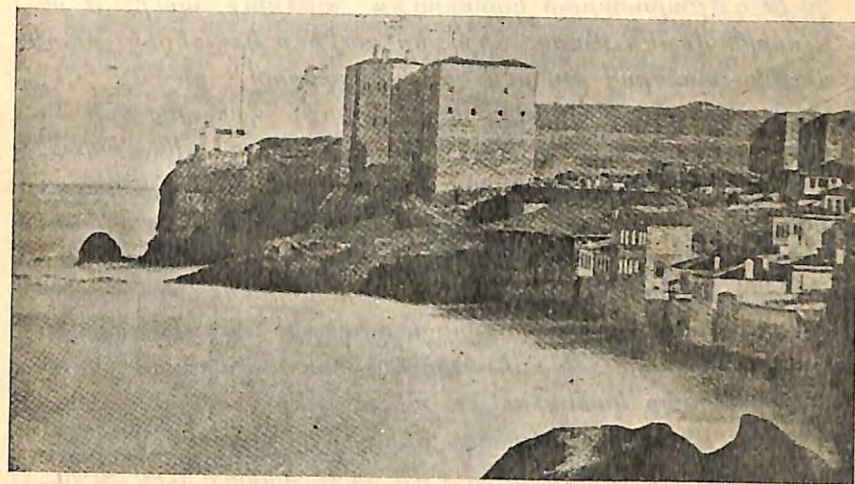
Իմ հոն բնակութեանս կարճապէս ժամանակը ընկերային յանձնառութիւններով սահմանափակուած չտեսնելու համար, վաղիկն չիմացուցի գալուստս: Բայց կ'երեւի թէ արդէն այս մասին ականջը բան մը ինկած էր, որովհետեւ իսկոյն զրկեց իր առաջին թարգմանը, բարի գալուստ մաղթելու եւ ո եւ է փախաք մը ունենալս իմանալու համար, յայտնելով թէ անմիջապէս լի ու լի պիտի կատարուի, միայն թէ ներողամիտ պէտք էի ըլլալ իրեն որ չէր կրնար արժանաւայել պատիւներով ընդունել զիս անձամբ, քանի որ երկար ատենէ ի վեր հիւանդ է եւ անկողինի կը ծառայէ:

Գերման Կայսրութիւնը Տրապզոնի մէջ առեւտրական աննշան շահեր ունի միայն եւ ներկայացուցիչ ալ չունի: Հետեւաբար երկրորդ օրը այցելեցի աւստրեւմաճառ ընդհանուր հիւպատոսին, մի ոմն Հէռ Փօն Մօրից, որ երկար ատենէ ի վեր հոն է: Մեծ սիրով ընդունեց զիս իր տան մէջ, մնացեալ բոլոր օրերուն համար իր թարգմանը տրամադրութեանս տակ դրաւ եւ ի պատիւ ինձի հանդիսաւոր ճաշ մը տուաւ, որուն հրաւիրուեցան տեղւոյն քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնէութեան գլխաւորները: Այս վերջինները շատ կարեւոր էին ինձի համար, որովհետեւ ազատ խօսակցութեամբ առիթ կ'ունենայի իմանալ այս տեղի ալ տիրող տրամադրութիւնը, զոր կատարելապէս համաձայն գտայ Էրզրումի մէջ տեսածներուս:

Հինէն ի վեր Տրապզոն իր այժմու յիսուն հազար բնակիչներով, որոնց կէսը թուրք, Էրզրումի վրայէն գէպ ի Դաւրէժ կարաւանական մեծ ճամբուն սկզբնակէտը կը կազմէ: Այս ճամբան, ինչպէս տեսանք, այսօր

իսկ շատ բանուկ է, թէեւ պարսկական հաղորդակցութեան մէկ մեծ մասը իրեն քաջած է Բօթի-Պաթում գաւոյղ անդրկովկասեան երկաթուղին: Իր դիրքը հրաշալի է: Բաղմածոց, խոր կապուտակ ծովէն սկսեալ սիրուն զառիթափերու երկայնքէն կը տարածուի մինչեւ բարձունքները, որ նախապահորդներն են Պոնտական անառակերան հզօր գօտիին: Փառայեզ պատկերին ամբողջ շրջագիծը, ապառաժի յից առաջնորդն եւ հովտաձեւ փեռեկտումներուն միջեւ փափախ դիրքը, ասո՛վ իսկ լոյսի եւ ստուերի բաշխումը եւ գրէթէ արեւագարծային բուսական աշխարհը անմոռանալի տպաւորութիւն կը գործեն իւրաքանչիւր գիտողի վրայ, ունին իսկ եթէ ան մեր հայկապ մուրաբիին վրայ արդէն շատ բան տեսած ըլլայ:

Իրարմէ 3-400 մէթր հեռոյած երկու խոր հեղեղատներու միջեւ պարփակուած է նեղ ապառաժուտ հարթավայր մը: Դէպ ի հարաւ ընթացող, հաւատարման եռանկիւնի մը կերպարանքը ունի, սեղանաձեւ է եւ եռակի աստիճաններով կը խոնարհի գէպ ի ծով: Այս

Տրապզոն: Հին ամրութիւններ

սեղանաձեւ մակերեսին վրայ հաստատուած է քաղաքին ամենահին մասը, եւ ասկէց առաջ եկած է Տրապէզոս կամ արապէզ քաղաք անունը: Երկու հախալիշա-ատկուած հեղեղասաներէն գետահոս կ'ընթանան վտակներ, մրտենիի եւ դալինիի թփատառներ կ'աճին խիտ առ խիտ, որոնցմէ դուրս կը ցցուին սեւ հոտեր եւ հաստաբուն թզենիներ: Խնչալէս համաձեւ Անիին մէջ՝ Արփա Չալի եւ Կարս Չալի հեղեղասաները, հոս ալ անոնք, ամուր պարիսպներով պաշտպանուած, ժամահակին Կոմնենեան քաղաքին համար բնական պատուար մը կը կազմէին, գրէթէ անբռնաբարելի հին ժամանակներու պատերազմական գործիքներէն: Դղեկաձեւ հին քաղաքին արեւելակողմը կը տարածուին պաղարները եւ ֆրանկաթաղ անուանուած մասին հետ յունաբնակ քաղաքամասը, խորը հաստատուած, ծովուն երկայնքը եւ ընդարձակ նոր հաւահանգիստին շուրջ:

Տրապզոնի ամէնէն գեղեցիկ տեսարանը կը պահէ քաղաքին հարաւային կողմը հաստատուած Պօզ թէփէ բլուրը, ուր կը գտնուին «Տաղաւար Աստուծոյ Ս. Կոյս» մայրապետներուն վանքը եւ Տէրվիշներուն մզկիթը, սակայն դժբախտաբար կանոնաւոր ճամբայ չկայ: Այդ բլուրին վերէն մարդ ճիշդ իր առջեւ կը տեսնէ բազմաթիւ նաւերով բանուկ հաւահանգիստը, քիչ մը հեռուն ձախակողմ (դէպի արեւմուտք) հրուանդանի մը վրայ յունական մայր եկեղեցին, եւ յետոյ հին հաւահանգիստէն դէպի հարաւ բարձրացող հին քաղաքը: Նոր հաւահանգիստը մինչեւ Պօզ թէփէի ստորոտը փորուած է, մօտը կը բարձրանայ հին ճեղքովական ամրութեանց պարիսպը, որոնք հիմա զօրանոցի եւ հաւարանի կը գործածուին: Երբ անոնց այցելեցի, հաւահանգստին վրայ հաստատուած բերդական թնդանոթներով ռազմափորձեր կը կատարուէին, ճիշդ գերմանական դրութեամբ: Մարզանքը վարող երիտասարդ սպան իսկոյն քովս եկաւ: Խնդրեց որ քիչ մը զգուշանամ: Արդէն իւրաքանչիւրը լաւ կը կատարէր իր գործը, բայց ամբող-

ջութեան մէջ ուղիղ չէր: Եթէ կը փափաքէի բերդը տեսնել, ըսաւ, պատրաստ է առջնորդելու դիս, իր գործը արդէն լմնացած է: Շնորհակալութեամբ մերժեցի միեւնոյն պատճառներով ինչպէս այլուր. բայց պարագաները թուրքիոյ մէջ այսօր ո՛րքան տարբեր են հինէն, երբ զօրանոցին կամ բերդին օտարականի մը մերձեցումը կասկած կ'արթնցնէր եւ ամբողջ ոստիկանական ջոկատ մը շարժման մէջ կը դնէր:

Շքեղ նորակերտ յունական մայր եկեղեցին կից կը սկսին լայնարձակ պաղարները մինչեւ հին հաւահանգիստը վարօք, որ հին քաղաքաբաժնին նեղ հիւսիսային կողմը կը կազմէ: Արեւելեան սովորութեան համեմատ փողոց առ փողոց բաժնուած, կը պարունակեն զանազան ձեռագործներ, գնումի եւ սպառումի առարկաներ, ի մէջ այլոց ոսկի եւ արծաթ սիրուն նիւթեր, բայց արդէն իսկ եւրոպական շարով, եւ թիֆլիզէն ու Էրզրումէն եկողի մը համար հուազ հրապոյր ունին: Աւելի հաճելի է պտոյտ մը հին ձկնարանին շուրջ, ուր այլազան եւ զարմանազան մակոյկներ եւ փոքր առագաստանաւեր կը շարժին եւ ժողովրդային կեանքը իր բովանդակ սկզբնականութեան մէջ կը պարզուի հանգիստատեսին: Նաւահանգիստի մը մէջ եռուզեռը միշտ եւ ամէն կողմ ինծի համար մանաւոր հմայք մը ունի, բայց մանաւանդ Հարաւի կամ Արեւելքի հաւահանգիստի մը մէջ, ուր մէն մի գործունէութիւն աղմկալից կ'արտայայտուի, եւ գոյները այլանդակ լոյսով կը շողան, մեր մէջ ե-

Տրապզոն: Տէրվիշներուն մզկիթը

դաժէն տարբեր: Մարդ հոն կը գտնէ բոլորովին փառաւոր ժողովրդային տիպարներ մակուկավարներուն, վաճառորդներուն, մուրացկաններուն, գործաւորներուն, եւ մանաւանդ թուրք բռնակիրներուն մէջ, այս վերջինները իրենց կորովի կազմով, թուխ, սուր դիմագիծերով եւ ծանրածանր աշխատութեան տոկացող, մեղիօրէն խաղացող միանունքներով:

Միմիայն թուրքերէն բնակուած հին քաղաքը հաւանաբխտէն վեր կը բարձրանայ երեք դարաստափերով. միջինին վրայ կը կանգնին Սարայը եւ Օրթա Հիսար էլ ճամբի մեծ մղկիթը: Այս վերջինը Յուսիսիստի օրով ի սկզբան իբրեւ եկեղեցի շինուած էր, եւ նուիրուած Ոսկեգլուխ Աստուածամօր: Վերջերը մղկիթի դարձաւ, իւզաներիկերը եղծուեցան պատկերամարտ իսլամին կողմէ, եւ Քիւզանդական մաշած զանգակատան տեղ անցաւ արաբական հրբաւարա Մինարէն: Գեղեցիկ աւազ դուռը կը համանանայ պերճ սօսմներէ, ներսն ալ ճարտարապետութեն շատ սիրուն է, սակայն դժբախտաբար ամբողջ շէնքը այն աստիճան սեղմուած է տուներու միջեւ որ հազիւ հազ հիմա կը տեսնուի:

Ամէնէն վերի դարաստափը կը պարփակէ Կոմսենեռոնց դղեակն ու բերդը: Նեղ, ցից, խորատուբորդ փողոցներէ վեր կը մագլցուի եւ մարդ ինքզինքը քիչ ասենէն կը գտնէ Տրապզոնի երբեմնի արքունի ամրոցին լայն եւ մացառաղող աւերակներուն միջեւ, Տրապզոնի Ակրոպոլիսը, ուր բնակիչները կ'ապաստանէին թշնամիին յարձակումներուն ատեն, եւ ուր հիմա հին պալատներուն տեղը ամէնէն աղքատ մարդիկը կը բնակին, սերունդները անոնց՝ զոր Մէհմետ Բ. քաղաքին մէջ թողած էր: Ակրոպոլիսը արեւելքէն եւ արեւմուտքէն պաշտպանուած էր հեղեղասներէն, դէպի հիւսիս միջին դարաստափին կողմը ամրութիւններով եւ բարձունքներով, թէ՛ թշնամիին եւ թէ սեփական ժողովուրդին առջեւ, որովհետեւ արեւելեան բռնապետութիւնը միշտ իբրեւ իր ամենամօտ հակառակորդը նկատած է ժողովուրդը:

Դէպի հարաւ պարիսպներէն դուրս կը բարձրանայ գետինը աւելի հեռուն մինչեւ լեռը, ժամանակին թաւրոնով եւ ճիարձակարանով: Հոս կը գտնուի Ակրոպոլիսին տկար կողմը, եւ ասոր դէմ ուղղուած են Գոթացիներուն, Վրացիներուն, Սէլճուկներուն (Իկոնիոյ Քայքօսպատ Ալայէտովինը), Թիւրքմէններուն եւ վերջապէս Սուլթան Մէհմետ Բ.ի բոլոր յարձակումները: Ահաբին քանակութեամբ քար վերցուած է այս կողմէն եւ ուրիշ շինութիւններու գործածուած, բայց միացածն ալ կը բաւէ վկայելու երբեմնի մեծութեան եւ պերճանքին: Թուխ պարիսպին բարձրագիւր արեւմտեան անկիւնը, մրառնիներու, դափնիներու, նոճիներու եւ նոնենիներու միջեւ կայ տակաւին չորեքանկիւնի աշտարակ մը, որուն պատուհանի կամարները անկործան միացած են, թէեւ խարխուլ եւ այս պատճառաւ մուտքը դոյուած պատերով: Վերօք աշտարակին առջեւ, արեւմտեան հեղեղատին խորքին վրայ 100 մէթր բարձր ելայ, եւ դիտեցի դէպի վար դղեակին, բերդին, քաղաքին եւ ծովուն վրայ, ումենքն ալ մասնամուտ արեւուն ճառագայթներէն հրահասան: Չիւն ծաղիկներ ամենուրեք կը խուժեն առկներու եւ դալարասքող ժայռերուն միջեւ, ճերմակ առագաստներուն անդրադարձը

Տրապզոն. Հին նուախանգատին վրայ

կը տատանի կոհակներուն խաղին մէջ. քաղմաճայն գանգալներ կը թնդան քաղաքէն վեր. անոնք ինձ համար գարունը կ'աղաղակեն:

Դղեակը երբեմն փայլուն արքունիքի մը կեդրոնն էր, Կայսերական սրահին աղեղնաձեւ պատուհաններէն Կայսերազուն իշխանուհիները կ'այգորէին իրենց առջեւ տարածուող շքեղ դաշտանկարը: Անոնք նշանաւոր էին իրենց գեղեցկութեան կողմէ եւ իրենց ձեռքը կը խնդրուէր ամէնուրեք, անոնց ուխտի եւ դարպասումի կուգային, առասպելներու մէջ եղածին նման, արեւելքի վեհապետներն ու իշխանները, Բիւզանդական, Պարսկական, Մոնկոլ եւ Թիւրքմէն: Հոս վերը կը գտնուէր հարսանեկան սենեակը Կատարինա իշխանուհիին, որ իր ճաշխարհիկ գեղեցկութեան համբաւով ամբողջ Արեւելքը բոցավառէ, եւ վերջ ի վերջոյ սիրային զարմանալի արկածէ մը վերջ իբրեւ Տէսքինա Խաթուն Պարսկաստանի գահը բարձրացաւ: Այս պարիսպները հազար տարիէ ի վեր ինչքեւ ասրեցան խաղաղաւէտ միջնուորտի մէջ եւ փոթորիկներու եւ բռնութիւններու մէջ, ինչքեւ տեսան եւ լսեցին արեւուն ճառագայթներուն տակ եւ հեշտագրիւ լուսնկային:

Պօզ Թէփէ բլուրը հեթանոսական շրջանին Միթրայի պաշտամունքին գլխաւոր կեդրոնը կը կազմէր, արեւուն եւ լոյսին իրանեան աստուածին առջեւ բազուսական գինարբուքը յիշեցնող հանգէսներու: Բարձրագիւր կէտի մը վրայ կոթող մը կանգնուած էր անոր: Երբ Դիոկլետիանոս կայսեր օրով (284—305) հեթանոսութեան հակադեցութիւնը ընդհանուր արկունուշտ հալածանք մը առաջ բերաւ Պետութեան համար վտանգաւոր նկատուած քրիստոնէական նորարարած աղանդին դէմ, Եւգինէոս անունով Տրապզոնցի քաղաքացի մը, որ գաղտնի հաւատացող մըն էր Քրիստոնէութեան, որոշեց գիշեր ատեն խորտակել Միթրայի կոթողը: Բռնուեցաւ, եւ իր երկու ընկերներուն հետ քարկոծումով սպաննուեցաւ, եւ վերջերը Սուրբերու կարգը դասուե-

ցաւ իբրեւ Սուրբն Եւգինէոս: Այդ հանգամանքով կարողացաւ պատերազմի եւ պատերազմական նեղութիւններու մէջ շատ օգտակար ըլլալ իր հայրենիքին, եւ հետզհետէ աղգային սուրբի վերածուեցաւ: Իր վկայական մահուն ենթադրեալ տեղւոյն վրայ բարեպաշտոն Կոմ'նենեանք կանգնեցին Ս. Եւգինէոս եկեղեցին, զոր վերջերը Օսմանցիք Նէնի ճամի մզկիթին փոխարկեցին: Դաւինի թուիներու եւ թղենիներու միջեւ կանգաղուած, զուտ բիւզանդական ոճ ցոյց կուտայ իր գեղեցիկ, լուսաթափանց գմբէթովը:

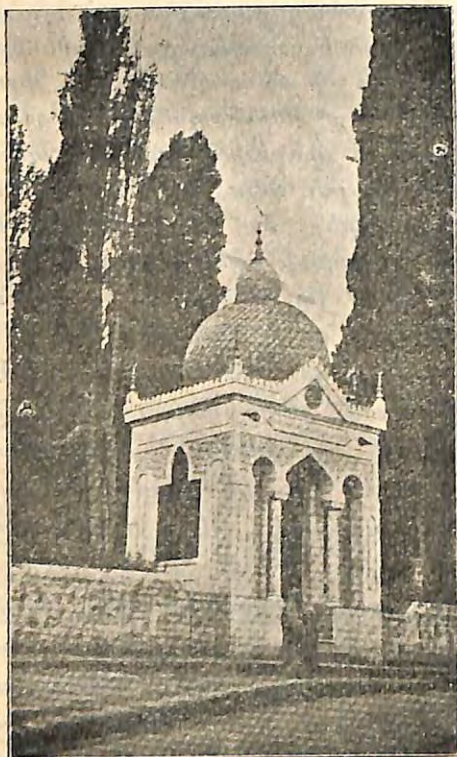
Տրապզոնէն գրեթէ 15 քիլօմէթր դէպի արեւմուտք կը գտնուի խաղաղիկ, հաճելի յունական նաւահանգիստը, Բլաթանա, «լայնատերեւ սօսեաց քաղաքը»: Ծովային հանգարտ գնացքը ծառախիտ եւ պարտիզուտ ավունքէ մը հոն կը տանի սիրուն Քէօշքի մը առջեւ, որ յիշատակարան մըն է Համիտեան շրջանին սպաննուած զօրավարի մը, յետոյ աղբողական գերեզմանատունը պերճ նոճիներով, որոնք պահակներու պէս կը կենան դամբաններուն վրայ, զօրանոցներ եւ մարզարմներ եւ ի վերջոյ Այա Սօփիա: Տրապզոնի այս ամենահին եկեղեցին ԺԳ. դարուն շինուեցաւ Բիւզանդիոնի իր համա-

նուն քրոջ կաղսպարին համեմատ Կոմ'նենեան Մանուէլ Ա.ի օրով, յետոյ փոխուեցաւ մզկիթի, սր սակայն հիմա իր խառնուրդ վիճակին համար անգործածելի է, Այա Սօփիա մըզկիթը, եւ վերջին ոռոսեւթըրքական պատերազմին ատեն եւ յետոյ իբրեւ զինուորական միջերանոց գործածուեցաւ: Քանիցս վերականգնուելով, անպայման կը կազմէ բիւզանդական գեղարուեստին ամենա-

Մուրացկան աղջիկ

գեղեցիկ յիշատակարաններէն մին: Մուտքին առջեւ պատ-
քաշուած է, վանքը լքուած, բայց հիմին պատերը տակա-
ւին բացայայտ ցոյց կուտան սկզբնական շրջագիծը եւ
սիւներուն ձեւերը: Ասկէց դէպքէ 30 մէթր հեռի, եւ
ծովափին մօտ պահպանողի մը նման կարկառած, կը
բարձրանայ քառանկիւնի զանգակատուն մը, որուն
մուտքն ի վեր մագլցեցի խաւքով քարէ սանդուխէ մը
առաջնորդիս եւ հոն խաղացող գիւղացի պատանիներուն
օգնութեամբ: Ներսը գէտի գագաթը տանող դարձ-
դարձիկ սանդուխը անեկանելի էր, անկէց վար տեսա-
րանը շատ գովեցին, բայց բոլորովին քանդուած է այդ
սանդուխը:

Տրապիզոն: Գամբարան

Բլաթանա աւանը
կը գտնուի Նիար-
չագեղ գետաձորի
մը, կալամինա Տէ-
րէի բերանը, ծո-
վուն եւ ուսուցիկ
անտառներու բար-
ձունքին միջեւ,
չորս կողմը ծաղ-
կազարդ պարտէզ-
ներ եւ հսկայ կառ-
տենիներ: Ինծի
ըսուեցաւ թէ Տրա-
պիզոնի առջեւ ցա-
մաք ելլելու դըժ-
ուարութիւնն եւ-
րուն պատճառաւ
կը մտածուի գէտի
էրզրում շինուելիք
երկաթուղիին նա-
ւահանգիստ ընել
Բլաթանան, ինչ

Տրապիզոն: Այա Սօփիա

որ ճիշդ է,
քանի որ այս
նաւահան-
գիստը պաշտ-
պանուած է
եւ դիւրին է
ընդարձակել
եւ շինել զայն:

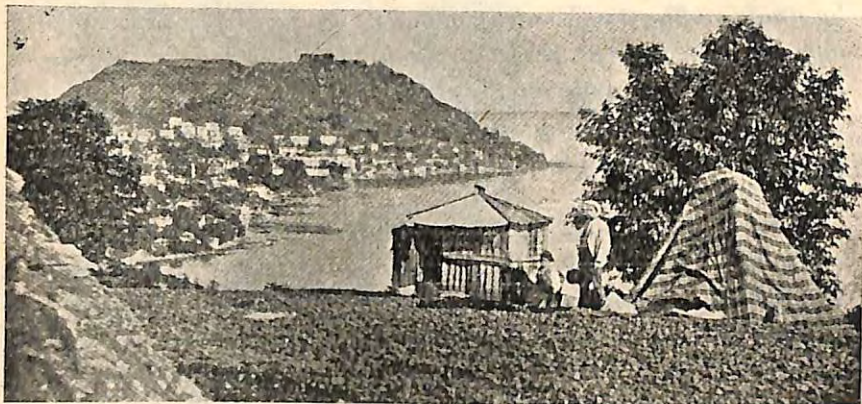
Մայիս 17ի
ի ր ի կ ու ն ը
մ ե կ ն ե ց ա յ
Տրապիզոնի
նաւահանգիստ

տէն: Բաժանումը ծանր էր ինձ համար: Գիշերը
կապույտ ու սեւ կը կամարի մթնաստուեր լեռներուն
վրայ, քաղաքը գեղանշույլ փայլումով կը պարզուի ծո-
վեզերքին երկայնքը եւ բարձունքներն ի վեր, ծովը
յամբօրէն կը ջնջէ խոր տուրեւառով, երկինքին ջահերը
կը մարգարիս եւ կ'ստոգատին եւ կը խաղան պսպղուն
ալիքներուն վրայ: Թեթեւ մը կը դողդղայ ահագին շո-
գենաւը ջրասուզակ ստուտակին ճնշումին տակ. կը շո-
ղան ընկրկող ջուրերը, եւ փողփողուն քղ-նցք մը կը
քաշուի ետեւէն: Լեռնէն կը փչէ անտառներուն զովն ու
ծաղիկներուն բոյրը:

Օր մըն ալ անցուցի կեռաններու քաղաքը Կիրասոն
(Քէրասոս, Փաննակիս): Իր երիցագոյն քրոջ՝ Տրապիզոնի
նման Սինօպական գաղթավայր մը, անոնց պէս ինքն ալ
գողաւորուած անտառախիտ բարձունքներու միջեւ:
Փափկաճաշակն Լուկուլլոս Քրիստոսէ առաջ 73 թուա-
կանին Կիրասոնէն Եւրոպա բերաւ կեռասը: Մօտիկը առ-
ջեւօք եւ հազիւ հազ նաւահանգիստէն դուրս ծովուն
հայելին վրայ կը բարձրանայ փոքրիկ ապառաժուտ
կղզին, Կիրասոն Առասը (Արեախոս), զարմանալիօրէն
միակ կղզին Սեւ Ծովուն մէջ: Մակոյի մը զիս հոն տա-

բաւ : Այս լքեալ վայրին մէջ ցրուած են բիւզանդական դղեակի մը փլատակները , թերեւս հնութեան մէջ նշանաւոր Արէսի Ամազոնական մեհեանին հիմերուն վրայ : Ըստ առասպելին՝ Արգոնաւորդները հոս իրենց դարձին եղերք քաշեցին իրենց նաւերը եւ կռուեցան մարդակեր «Ստիմփալեան թռչուններ»ուն դէմ :

Քաղաքին ետեւի բլուրին վրայ ելայ : Բիւզանդական խորտակեալ ամրութիւններ ամրակուռ պարիսպներով եւ ներքսամուտ քառանկիւնի աշտարակներով կը պսակեն ծայրատուած բարձունքները եւ կ'երթան կը յանգին վարը մինչեւ ծով : Հրաշալի է տեսարանը : Ժամանակին հոս բարձունքի մը վրայ կանգնեցաւ Պոնտացի թագաւոր Միհրդատի մէկ հզօր բերդը , անոր մէջ պահած էր իր գանձերը , կիներն ու քոյրերը , որոնք իրենց յօժար կամքով բոցերու մէջ նետուեցան ու մեռան , Լուկուլլոսի եւ անոր լէգէոններուն ձեռքը չիյնալու համար :

Կիրասոն

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Եւ օհ ուրեմն դէպի հայրենիք : Հազիւ վեց շաբաթուան մէջ կտրեցի անցայ ընդարձակ երկիր մը , տեսայ ճակատամարտի դաշտեր եւ աւերակներ եւ վանքեր եւ հետեւեցայ Քսենոփոնի հետքերուն :

Ատենօք , առասպելական ժամանակի մէջ , յանդուզն ծովագնացներ , Արգոնաւորդները , յառաջացան Կողքիսական երկիրը Ոսկեգեղ մը ձեռք անցընելու համար : Ես ալ հոն մխուեցայ եւ ոսկի գեղ մը գտայ , ամուր բռնեցի զայն եւ հայրենիք կը տանիմ , ա՛յն է Յոյներուն թալաթթա՛ն , թալաթթա՛ն , եւ Պոնտական Անտառին կախարդիչ գիշերներուն , ծաղկաշունչ բոյրերուն եւ գարնանազայր պերճանքին յիշատակը :

Աճապարէ՛ , նա՛ւզ իմ՝ բարի , աճապարէ՛ , «որովհետեւ երեկոյացած է օրը եւ դեռ երկա՛ր է ճանապարհը» :

ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒ ԾՈՎ

(ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

Քաջ մարդուն երգը բարձր կը հնչէ:

Կ. Ա. Պիպկէր

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Երբ ես 1908ի գարնան Դամասկոսէն, Բալմերայի վրայէն գէտի Եփրատի ստորտը եւ գէտի Պաղատա կատարած անապատային ճամբորդութեան սկսայ, Քսենեփոնը գրական ունէի եւ ճամբու ընթացքին, խանին կամ վրանին մէջ բազմաթիւ ժամեր զբաղեցայ երկուքուկէս հազարամեակ առաջ ձեռք բերուած այս փորձառութիւններով: Եփրատի հակառակ եզերքին վրայ, մինչեւ 600 քիլոմէթր անդինիւ հետքերը հետապնդելով Բաբելոնէ քիչ վեր անցայ գետը եւ պտտեցայ Քոնստանդնուպոլիսի կատամարտի դաշտին վրայ ուր Քրիստոսէ 404 տարի առաջ պատերազմի մէջ ինկած երիտասարդ Կիւրոսի բանակը, հակառակ Յոյներու մասնակի մէկ յաջողութեան Արքայից Արքայ Արտաշէս Բ.էն պարտուեցաւ:

Իմ ճամբորդութիւնս միօրինակ էր եւ զրկանքերով լեցուն: Բայց երբ պահ մը անդրադարձայ, հոգիիս մէջ սկսան պտտակիւ բոլոր հնամենի պատկերները արեւուն փայլող ճառագայթներուն տակ եւ աւազին վրայ:

Մեծ յուզում կ'առթէր ինծի այդ պարագան եւ ամէն օր ալ աւելի կը հետաքրքրուէի այս համաշխարհային պատմութեան վերաբերեալ գործով:

Այսպէս ուղղուեցայ ես իմ որոշումներուն մէջ եւ փոխանակ ծովէն Արաբիայի վրայով գալու Պաղտատէն Փոքր Ասիայի մէջով ետ ճամբորդեցի, անցնելով Տիգրիսի աջ կողմը գտնուող Հայկական բարձրաւանդակէն եւ էրզրումէն դէպի Սեւ ծով, վայրի եւ կոշտ բնութեան տեսարաններով պարուրուած, անսովոր բաներու փորձառութիւնը վաստկելով, եւ նամանաւանդ Քսենոփոնի արշաւանքը հետապնդելու, զինուորական տեսակէտով կարելի եղածին չափ այս մասին լուսաբանուելու նպատակաւ, ի մասնաւորի վերջին մասին, այսինքն Հայկական բարձրաւանդակէն դէպի Տրապեզոս (Տրապիզոն) վայրէջքին շուրջ:

Յոյները Բաբելաստանէն Տիգրիսի արեւելեան, այսինքն ձախ եզերքին վրայով քալեցին դէպի Հիւսիս: Ես սակայն գետին միւս եզերքը ընտրեցի, որովհետեւ հող շատ քիչ մարդ գացած ըլլալով անծանօթ մնացած էր: Ես կ'ուզէի Քալաթշէրկաթի գերման պեղումներէն երեւան բերուած ասորական աւերակային հնութիւնները այցելել:

Դժբախտաբար Մուսուլէն անդին շատ չլըցայ հետապնդել Քսենոփոնի ճամբան, որովհետեւ այնպիսի տեղեր կան հող, որոնք մեծամեծ դժուարութիւններ կը ներկայացնեն, անոնց դէմ մաքառիլ ուղողներուն եւ աւելի վերջը դէպի Հիւսիսակողմի Հայկական բարձրաւանդակը կատարուելիք հետադատութեան մը կրնային վնասել: Ես ուրիշ կարելիութիւն չունէի, եթէ ոչ մինչեւ Սեւ ծով ուղղուելիք երկրամասին վրայ դէպի արեւմուտք ուղղուիլ: Եփրատը եւ Մոսս Ամանոսը ես անցայ Քսենոփոնէն քիչ մը աւելի դէպի Հիւսիս ուղղելով քայլերս եւ իր հետքերուն վերստին հանդիպեցայ առաջին անգամ Կիլիկեան դաշտին մէջ, բայց յարակից գնացքին ատեն Տարսոսի վրայէն եւ Տարսոնի Կիլիկեան դուռնէն մինչեւ Իկոնիոն (Գոնիս) հարկ էր նահանջելու:

Յոյներու մինչեւ Բաբելաստան յառաջանալը եւ յետոյ մինչեւ քրդական լեռները նահանջելը մենք բաւա-

կանին գիտենք արդէն: Ազիլէ մինչեւ Սեւ ծով երկարող ճամբուն մասին Քսենոփոնի ցուցմունքները կան թէեւ, բայց ատենք արդէն ապահով կարելի չէ նկատել եւ երկար ատենէ ի վեր գիտուններուն եւ ճամբորդներուն հետադատութեանց առարկայ եղած է:

Յայտնի է թէ բաւական մը յառաջանալէն վերջ յոյն առաջնորդները բաւարար տեղեկութիւններ ստանալու եւ կազմակերպութիւն մը ունենալու ժամանակ չունեցան: Անոնք ձմեռ ատեն սառի եւ ձիւնի մէջ կը հալածուէին թշնամիներէն: Այնպէս որ այդ աճապարանքի ընթացքին գրաւոր կերպով կարելի չէ եղած հեռաւորութիւնները, վայրերը եւ պատահած դէպքերը ճշգրէ, բոլոր ատոնք իրարու հետ շփոթուած են: Մինակ վերջիններէն մէկը կայ, որ իր վրայ ազդած է եւ որ ընդարձակ կերպով եւ մասնաւորաբար պերճախօս ճառերով նկարագրած է, մինչ ուրիշ դէպքերու մասին բոլորովին կը լռէ: Ժամանակի եւ տարածութեան հոլովումովն ու տարբերութեամբը բոլոր ատոնք կորսուած են, հակառակ անոր որ շատ կարեւոր եւ յիշատակելի ըլլային այդ պարագաները: «Գահիրէ-Պաղտատ-Կ. Պոլիս», իմ այն ատենուան ճամբորդութիւնս գրելէս ի վեր միշտ միաքիւ կուգար այն պարագան թէ կարելի չէ՝ արդեօք Յոյներուն Մուսուլէ անդին կատարած ճամբորդութեան հետեւիլ: Անմիջապէս թարմ եռանդով մը շուտով փորձեցի Քսենոփոնեան գրականութիւնը ուսումնասիրելու: Ատոր վրայ տեսայ որ ամէնէն լաւը բոլոր այդ գրուածները աչքովս տեսնալ եւ անգամ մը եւս այդ ճամբաները անձամբ պտտիլն էր: Այս անգամ ես որոշեցի, նոր ճամբով մը կարսի ոռոտական կառավարչութենէն անցնելով Թրքահայաստան մտնել, եւ անկէ Քսենոփոնի ճամբան վերստին բռնել ու զինուորական տեսակէտով քննել սա պարագան թէ յունական կարաւանը ի՞նչպէս ձմրան ընթացքին Տիգրիսի վրայով մինչեւ Սեւ ծով հասնիլ յաջողած է

քանի որ յինական արշաւանքի առթիւ կազմակերպուած զինուորական գործողութիւններէն գիտեմ՝ որ առանց ճամբայ ունենալու լեռներու ու ձորերու մէջէն անցնել ինչ կ'արժէ: Եւ ասկէ կ'ուզեմ հետեւցնել թէ յունական կարաւանը ձմեռ ատեն Տիգրիսի վրայէն ի՞նչպէս Սեւ ծով հասաւ:

Այս ճամբորդութիւնը կատարելովս ես հիմա կը պատկանիմ հետախոյզներու այն դասակարգին որոնք Բիւրուց Արշաւանքը աւելի լաւ հետապնդած են, որովհետեւ իմ անձնական տեսակէտովս ինծի կը պակսին միմիայն արշաւանքին սկզբնական մասը եւ հասնիմ Մուսուլէ (Մեսոպոտամիա, Նինուէ) մինչեւ Պասին երկարող մասը: Այսու հանդերձ փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի բարձրաբերձ լեռներուն միաձեւութենէն կրնամ հետեւցնել թէ ինծի անձնապէս անձանօթ մ'նայած հողամասին բնութիւնը իմ ճամբորդած մասերուս յատկութեանց էապէս կը համապատասխանէ: Ես իմ հախորդ ճամբորդութիւններէս ի վեր Հայաստանի երկիրն ու ժողովուրդը լաւ կը ճանչնամ եւ կը կաշմեմ թէ չտեսած մասիս համար ալ նմանօրինակ կարծիք մը կըրնամ ունենալ: Ու ատով կը հաշուեմ թէ ատանիլ բանակի մը համար ձմրան ընթացքին ինչ կարգադրութիւններ կարելի էին, եւ թէ գործնականապէս զինուորական արշաւանք մը ի՞նչպէս պէտք է անօրինուի:

Այս տեսակ նկատուամ մը թերեւս շատ կենսականութիւն տայ եւ շատ մեծ լոյս սփռէ մինչեւ ցարդ մութը մ'նայած խնդիրներուն շուրջ:

Քսենոփոնի եւ իւրայիններուն հիմնալի ճարտարութիւնն ու բանակավարութիւնը սակայն ասով երբէք բան մը չեն կորսնցներ իրենց մեծ նշանակաւորութենէն:

Իմ տեսակէտովս մենք շատ բան կրնանք սորվիլ հին աշխարհէն եւ ի մասնաւորի Քսենոփոնի Նահանջ Բիւրուցէն, եթէ մենք պատմական պարագաներուն արտաքին կամ երեւութային ընթացքը լուրջ հիմերու վրայ եւ իր

ներքին կեանքին մէջ ուսումնասիրենք եւ նկարագրուած ժամանակագրական պարագաները ներկայի համապատասխան պարագաներուն եւ հաստատութիւններուն հետ բաղդատելով վնասել թէ այսօր այն ասեմէն ինչ տարբերութիւն կայ, եւ ինչ տեսակ տարբերութիւն է ատիկա, ինչո՞ւ համար: Քսենոփոնի այս տեսակ ընթացումը թերեւս դպրոցականները ալ աւելի ուրախութեամբ պարապեցնել կուտայ իրենց դասական պարտականութիւններով, քան այն ինչ որ մենք պարապած ենք ժամանակին: Նամանաւանդ որ այս կերպով դպրոցական գրասեղանին վրայէն իսկ գործնական կեանքի տեսակէտով մ'նայուն պաշար մը ամբարած կ'ըլլան:

Յոյներուն արշաւանքին եւ անոնց մինչեւ Սեւ ծով կատարած նահանջին մէկ ընդհանուր պատկերը տալով հանդերձ չեմ կրնար ըսել թէ որքան փորձառու եւ լեզուազէտ զինուորներ էին ատոնք: Հոգ է որ ահա միա. կողմանի յայտարարութիւններու դէմ տարբերութեան կէտ մը կը դրուի: Բնականաբար աշխարհագրականօրէն ճամբու ուղեգիծները իմ աչքովս իսկ տեսնելով վճռականութեամբ գծած եմ զանոնք հետեւելով Քսենոփոնի ոտքի քայլերուն:

Քրիստոսէ 404 տարի առաջ Բաբելոնի մէջ վախճանող Պարսկաստանի Արքայից Արքան Դարեհ Բ. երկու զաւակ ունէր, Արտաքսերքսէս (Արտաշէս) եւ Կիւրոս, կոչեցեալն Կրտսեր(*): Այս արտակարգ ձիրքերով օժտուած եւ իր մօր՝ Պարիզատեսի պաշտպանութիւնը վայելող իշխանը հազիւ թէ 17 տարեկան էր երբ Դարեհին փոքր Ասիոյ ընդարձակ երկիրներէն Լիւդիան, Մեծն-Փոփուլիան եւ Կապադովկիան գրաւեց: Մայրը արդէն զինքը կը նախընտրէր իր միւս զաւակէն՝ Արտաքսերքսէսէն: Ինքը հոն գտնուող բանակներուն վերին հրամանատարութեան այսինքն թէ մեր կարծեացը հա-

(*) Կիւրոս Մեծէն տարբերելու համար: Կիւրոս Մեծ Պարսից մեծ կայսրութեան հիմնադիրն է եւ ասիական մեծ վեհապետ մը (Քսենոփոնէն 150 տարի առաջ):

մեմատ, Կովկասի Փոխարքային նման ընդհանուր կուսակալի մը դիրքը ստացաւ որ իր վրայ կը նոյնացնէր նաեւ հրամանատար զօրապետի դիրքն ու աստիճանը:

Երբ սա իր հօրը մահուան անկողնոյն մօտ կանչուեցաւ եւ երբ իր մեծ եղբայրը Արտաքսերքսէս Բ.ը գահ կը բազմէր, Կիւրոսի դէմ իրաւացի թէ անիրաւ դաւաճանական ընթացքներ վերադրուեցան եւ ինքը մահուան դատապարտուեցաւ: Իր մօրը քարեխօսութեանը վրայ սակայն ոչ միայն ներուեցաւ, այլ իր այն ժամանակի դիրքին վրայ հաստատուեցաւ: Եւ սակայն իր անցուցած վտանգին յիշատակը, նաեւ իր անցուցած հիւանդութիւնը փառասէր իշխանը չկրցան հանդարտեցնել: Ան որոշեց իր ընդարձակածաւալ սատրապութեան զօրութիւնները հաւաքելով գահընկէց ընել Արքայից Արքան եւ անոր տեղը անցնել:

Իր քաղաքական ձեռնարկներուն եւ իր զինուորական պատրաստութիւններուն պատճառն ու նպատակը ատով միայն կը բացատրուի:

Իշխանին քաղաքական նպատակն էր, իր մօր գաղտնի աջակցութեամբ թագաւորին շուրջը «պալատական կուսակցութիւն» մը կազմել, Պելոպոնէսեան պատերազմէն վերջ տիրապետող Սպարտային կրցածին չափ շատ հաճոյակատարութիւն ցուցնել, նշանաւոր օտարականները նուէրներով եւ հիւրամեծարութեամբ շահիլ եւ ի վերջոյ իր սատրապութեան սահմանազուլին վրայ կռուախնձորներ ստեղծել եւ կամ թէ գոյութիւն ունեցողներէն օգտուիլ միջամտելու եւ այսպէսով իր զինուորական պատրաստութիւններուն նպատակը դիւրութեամբ մը քօղաղերծելու համար:

Իր զինուորական պատրաստութիւնները կը բաղկանային հետեւեալներէն: Կիւրոս նախ իր մեծ թիւով բնիկ զինուորները, «Բարբարոսաց բանակը» իր անձին կը վերապահէր եւ պատերազմական կրթութեանը հոգ կը տանէր, նաեւ ժամանակին լաւագոյն զինուորներէն համարուող բազմաթիւ Յոյներ իր ծառայութեան մէջ

կ'առնէր, վարձկան զինուորներու փորձառու առաջնորդներ, զինուորական կոչում ունեցող մարդիկ կը գտնէր եւ անոնց իբրեւ առաջնորդ կամ իբրեւ ռազմագէտ դրամ կուսար որպէս զի իբրեւ զինուորագիր սպաներ յոյն քաղաքացիներ բերելով իրենց հայրենիքէն, զանոնք բանակին ծառայութեան մէջ առնեն: Այդ ժամանակները, այսինքն Պելոպոնէսեան պատերազմին վերջանալէն քիչ վերջ, այդ կարգի վարձկան զինուորներով հարուստ էր աղքատացած Յունաստանը: Անսուղ մ'նացած զինուոր-էակներ էին անոնք, արկածախնդիրներ:

Ատոնց մէջ կային նոյն իսկ քիչ մը կարողութեան տէր մարդիկ որոնք Կիւրոսի ծառայութեան տակ դիրքի եւ հարստութեան յաւելում կ'աւելակալէին, նաեւ փախստականներ:

Անդամագրութիւնը եւ հրամանատարութեան վերաբերեալ յայտարարութիւնները կախում կ'ունենան զինուորագրութեան տեսակէն: Առաջնորդները կը գտնուէին զիրենք վարձատրողին այսինքն Կիւրոսի հրամանին տակ, վարձկան զինուորներն ալ զիրենք վարձող առաջնորդներուն կը հպատակէին, որոնցմէ վերջ կուգային զինուորագրող սպաներն իրենց մարդոցմով: Այդ առանձին առանձին գործող առաջնորդներուն միջեւ ընդհանուր առմամբ աստիճանաւորում մը չկար, միայն երբեմն երբեմն Կիւրոսի դատողութեան համաձայն այդպիսի բան մը տեղի կ'ունենար: Անոնք ինքնագլուխ կը հրամայէին իրենց բանակին մարդոցը վրայ եւ իրենց զինուորները մասամբ հոն ալ կը փոխադրէին իրենց հայրենիքին մէջ ունեցած յուզումնալից կացութիւնն ու յարաբերութիւնները, որոնք երբեմն մինչեւ իսկ յայտնի թշնամութեան դէպքերու տեղի կուտային ի վնաս ամէնուն:

Շատ մը տեսակէտներէ մղեալ այն յունական վարձկան հաւեւակները կարելի է նմանցնել Միջին դարու վերջերը գոյութիւն ունեցող երկրապահներուն: Իմ կարծիքովս սակայն այս երկուքին միջեւ էական տար-

բերութիւն մը կայ: Այն է թէ՛ երկրապահները խիստ եւ կարգապահական կազմակերպութիւն մը ունէին եւ իրենց ծագումը զգացուած պէտքի մը կը պարտէին, որ էր գերման կայսրութեան կողմէ ցրուուած Զուիցերիայիներուն տեղ ընկնելէն կարող հետեւակազուհ մը կազմել, մինչդեռ Յոյները իբրեւ օտար կը կռուէին օտարներուն դէմ, նաեւ՝ յունական պառակտումին եւ հակառակութեանց միջոցին Յոյներուն դէմ կը կռուէին: Աւելի լաւ պիտի ըլլար Կիւրոսի յոյն զինուորները անուանել երկրապահներու նմանող օտար լէզոն մը:

Իրենց կացութիւնը ռամկավարական էր: Իւրաքանչիւր վարձկան զինուոր ինքզինքը ազատ կը զգար եւ իրմէ բարձր աստիճան ունեցողներուն քիչ կամ շատ հաւասար իրաւունքներու տէր կը դառնային ինչ որ վարձատրութիւններու թեթեւ տարբերութիւններէն իսկ յայտնի կ'ըլլար: Հասարակ զինուորներուն ամսաթոշակն էր մէկ Դարեհական (հին դրամ մը), մինչ հազարապետինը եւ առաջնորդինը միայն այդ գումարին կրկինը եւ կամ առ առաւելն չորեքպատիկն էր: Մարդիկը հոն կրնային հազուել, զինուել եւ բարեկամ երկրի մէջ մնանիլ, այն աստիճան որ այն ատենուան դրամական քանակը հիմակուանին չորեքպատիկը կամ հնգապատիկը ըլլալէն զատ, զինուորները աւարառութիւններէ ձեռք բերուելիք դրամին վրայ դրած էին իրենց յոյսը նաեւ այն ապագայ վարձատրութիւններուն վրայ, որոնք նախապէս իրենց խոստացուած էին:

Այն ատենի յոյները պարսիկներէն շատ բարձր էին, ոչ միայն բարոյապէս, այլ նաեւ մարմնովին եւ զինաթուղթեան մէջ ալ իրենց զինուորական դասաւանդութեամբ եւ թաքթիքով: Այս առաւելութիւնները ծանօթ էին Կիւրոսի, եւ անգամ մը Բաբելոնի մէջ կատարուած յոյն սպաներու գիշերային ցուցահանդէսի միջոցին անիկա չգուշացաւ հրապարակաւ «իր ընկերները» անուանելու զանոնք: «Բնիկ զօրքեր չէին՝ որ ինծի կը պակսէին» ըսաւ հոն, ես ձեզի կանչեցի իբրեւ կռիւի

ընկեր, որովհետեւ ձեզի շատ մը բարբարոսներէ աւելի ընտիր եւ կարող կը դառնային: Դուք արժանի կը թուիք այն ազատութեան, որուն տէրն էք եւ որուն համար ես ձեզ ուրախութեամբ կը գովաբանեմ եւ կ'ապահովցնեմ ձեզի թէ ես ձեզ իմ բազմաթիւ եւ բազմատեսակ ստացուածքներէս պիտի նախապատուեմ:» Երկու ու կէս հազարամեակ առջ պարսիկ արքայազնի մը բերնէն ելած այս խօսքերը, եթէ նոյն իսկ Քսենոփոնի կողմէ գեղեցկացած ձեւով ներկայացուած ալ ըլլան, դարձեալ մասնաւոր նկատուման արժանի են, որովհետեւ ուրիշ դէպքերու հետ կապակցութիւն ունի:

Կիւրոս ինքն իսկ կը ներկայանար իր յոյն վարձկան զինուորներուն առջեւ, որոնք իրենց կողմէ վստահութիւն ունէին անոր վրայ եւ սիրով կը ծառայէին անոր:

Յայտնի է թէ փոխադարձ յարաբերութիւնները զուտ անձնական էին: Ատիկա կը հիմնուէր վարձակալութեան դաշնագրի մը վրայ որուն մէջ երկու կողմերուն, վարձատրողին եւ վարձկան զինուորին իրաւունքներն ու պարտականութիւնները ճշգրտած էին: Անորոշութեանց մոտք գործելուն եւ մէկ կամ միւս կողմին դաշնագրին անթերի գործադրութեան չհսկելու պարագային, այդ դաշնագիրը դադրած կ'ըլլար եւ հարկ էր տեղ տալ նոր կարգադրութեան մը:

Այդ տեսակէտով ահա սկիզբները կարգապահութիւնը, «մեծերու հանդէպ հնազանդութեան» հարկը շատ տկար եղաւ: Այս ցաւալի կացութիւնը Բաբելոստանէն մինչեւ Սեւ ծով տեղի ունեցած երկարահանջի միջոցին աւելի սաստկացաւ եւ հետեւանքը այն եղաւ որ կարգապահութեան պակասը ի վերջոյ վերածուեցաւ բոլորովին անկարգապահութեան: Անտարակոյս այս զինուորները բոլորովին կը կորսուէին եթէ երբեք «մարդոց պարկեշտութիւնը բանակի մը ընդհանուր գիծերէն մին եւ յաջողութեան ալ նախապայմանը չըլլար»: Այս սկզբունքն է որ առաջնորդները եւ Քսենոփոն ըմբռնեցին եւ անհաւատալի համբերատարութեամբ

մը, հաեւ բոլոր երեւակայելի դժգոյսատեմաներու օգնութեամբը ազգային հպարտութենէ մղեալ ճամբէն շեղածները դարձեալ դէպ ի իրենց ճամբան ուղղեցին:

Յոյն լէգէոններուն միջուկն եւ ստուար մեծամասնութիւնը, Հոպլիաները՝ այսինքն թէ ծանր զէնքեր կրողներն են: Ատոնք ուժեղ մարմինով, պատերազմի փորձառութիւն եւ զինուորա կան կրթութիւն ստացած Յոյներ էին որոնք կ'ուրախանային իրենց մեծ երեւոյթին համար բազմատամբ թեթեւագէններուն (հետաձիգներ եւ աղեղնաւորներ) որ մեծամասնութեամբ թրակիայիներուն, Կոթացիներուն եւ Հոդոսցիներուն հման օգնական ազգերէ կը բաղկանային:

Յոյներուն կռուող ուժի չափին գալով, երբ ընդհանուր կերպով Բիւրուց Նահանջի մը խօսքը կ'ըլլայ բնական է որ ատիկա անշուշտ կը վերաբերի Սարգիկէէն յառաջանալով տարի մը վերջ Սեւ Ծով ժամանողներուն: Քէլայինայի մէջ կատարուած երկու զօրանցքներու միջոցին հաեւ Քուռաքոյի ճակատամարտէն առաջ լէգէոնին քանակը չափազանց բարձրացաւ:

Այս կողմերէն անցաւ ահա կարաւանը եւ ես գրեթէ մօտէն կրցայ հետեւիլ անոր: Շատ մը վիճաբանութիւններու եւ հրապարակախօսութիւններու մէջ զիտել տուած էի թէ, կարաւանը շատ գէշ կազմակերպուած ըլլալու էր անոր համար որ առաջնորդները հոս ու հոն յարձակումներու կը պատրաստուէին: Անոնք որոշեալ տեղեր կը կենային, որպէս զի կարաւանը իրենցմէ առաջ անցնի եւ իրենց աւելորդ առարկաները կը հետեւին: Յայտնի է թէ երբէք օրինակելի կարգապահութիւն չեն ունեցած, բայց եւ այնպէս շատ քննադատելու տեղի չկայ երբ նկատի առնենք ճամբուն արտակարգ մեծութիւնը եւ դժուարութիւնները:

Շատերը տեղացի մանչեր ունէին իրենց հետ, որոնք կը կրէին ծանր զէնքերը եւ կը պաշտպանէին բանակեալն ու վրանները: Բեռն կենդանիները եւ սայլերը

կը կրէին զէնքերու ուրիշ մաս մը, հաեւ կարասիներ ու պատերազմիկ զինուորներուն եւ հոյննքն կարաւանին համար անհրաժեշտ եղող պաշարը: Յետոյ կուգային ցորենի եւ գինիի վաճառականները, որոնք կատարեալ շրջիկ շուկայի մը հման կը հետեւէին «բարբարոսներու բանակին» երեւոյթը պատկերացնող այս մարդոց: Ատոնք գրեթէ այլեւս կարաւանին կը վերաբերէին, որովհետեւ զինուորները կը կերակրէին, հաեւ կարելիութիւնը կ'ընծայէին անոնց աւարները արժեքներու կամ թէ ապրուստի նիւթերու հետ փոխանակելու: Յոյները բարոյակամի ալ շատ կարեւորութիւն չէին տար, մենք գիտենք թէ ատոնք իրենց հետ կը տանէին հաեւ պչրուհիներու բազմութիւն մը եւ ինչպէս այն ժամանակի ականատեմները կ'ըսեն այս աղջիկները ոչ միայն անոնց կիրքերուն եւ զգայական հաճոյքներուն կը ծառայէին, այլ նաեւ տագնապալից վայրկեաններու մէջ գործիչի դեր ստանձնելով պատերազմի աղաղակներով զինուորները կը հրահրէին:

Յայտնի է թէ այն ատենի զինուորը հիմակուանէն շատ աւելի բաւականացող եւ ոտկաւակեաց էր, այլ սակայն պէտք էր ապրիլ եւ ստամբար լեցնել: Կենդանիներուն համար ալ Կիւրոսի ժամանակ պէտք էին հոյն այն մնունդները, որոնք այսօր ալ հոյնն են: Ուրեմն սխալած չենք ըլլար եթէ ընդունինք թէ լէգէոնին կարաւանը շատ աւելի մեծ ու ընդաճակ շրջանակային տարածութիւն մը ունէր քան հոյննքն պատերազմիկ զինուորները: Հիմա ինչ կը տեսնենք: Կարաւանը միշտ հոն է, ան կուգայ կոխտելով քարատաճն ու անապատը սառն ու ձիւնը եւ ամէն տեղ կ'արդիւլէ զինուորներուն շարժումի ազատութիւնը թէպէտեւ աւելի սահմանափակուած չափով: Հազուադիւրս կերպով մենք կը կարդանք կամ թէ տեղի ունեցող իրադարձութիւններէն կը մակաբերենք թէ հրամայուած ժամանակամիջոցէն շատ աւելի ուշացած է ինչ որ գրեթէ չպատահի եւ իրաւամբ կ'ըսենք «խոշոր բեռնաւորում մը կամ սպարկութիւն մը»:

Եթէ երբէք առարկուի թէ առաջնորդները հոն ու հոս աշխատած են փոքրել կարաւանը, իմ կարծիքովս սխալմունք մը պատահած կ'ըլլայ: Իւրաքանչիւր փորձառու տարեց սպայ գիտէ թէ ներկայ զօրափորձերուն միջոցին որքան դժուար է բռնները եւ կառախումբերը, որոնք կարաւանին ճշմարտապէս ցաւ առթող զաւակներն են, կարգի բերել եւ ուղղել: Որովհետեւ հարկ է զինուորները որոշ ատենին որոշեալ տեղը հասցնել: Շատ անգամ բարձրաստիճան հրամանատարները կը ձգեն որ բռնները անցնին եւ իրենց չվերաբերող ու կարաւանը խճողող նիւթերը նետել կուտան: Որովհետեւ հիմա բռններու կացութիւնն է որ բովանդակ կարգապահութեան գործին վրայ դատաւորի վճիռը արձակելու կոչուած է: Քանի մարդ պաշարներու մասին լաւ նկատողութիւն ըրած ըլլայ, այնչափ լաւ կրնայ հասկնալ արշաւող զինուորներու կացութիւնը:

Գանք հիմա Պատերազմին: 1870—71ի պատերազմի միջոցին գունդին ամէնէն երիտասարդ սպաներէն մէկն էի եւ ի մեծ ցաւ ինծի երկար ատեն բռններուն եւ առարկներուն վրայ հսկեցի: Հիմա միայն կը հասկնամ թէ ինչ տեսակ փորձառութիւն մը ունեցեր եմ եւ թէ ինչեր են պատահած: Եւ ասիկա երկաթեայ կարգապահութիւն, աշխարհի ամենալաւ ճամբաներն եւ ուղիները ունեցող երկրի մը մէջ, Սեպտեմբերի եւ Հոկտեմբերի նման ընտիր եղանակի մը ընթացքին: Երկրապահները իրենց բռններուն համար ունէին «հուրիի դռնապանը» եւ Ռուսօր-մայսթերը: Յոյները որոնք երկրապահներուն լաւ կազմակերպութիւնը չունէին, կ'երեւի թէ չունէին այդ կարգի պաշտօնակալներ կամ թէ գէթ ատոնց յիշատակութիւնը չկայ:

Լէգէոնը շաբաթներով ամիսներով կը քալէր կիզիչ անապատներու մէջէն, վայրի, կարծր եւ անանցանելի երկիրներէն կ'անցնէր ձմեռ ժամանակ երբ ձիւնը ու սառնամանիքը կը տիրէր հոն, հակառակ անոր որ չէին վարժուած այդ կլիմաներուն: Ֆասքայէն շատ աւելի բարձր

կիրճերէ կ'անցնէին անոնք: Ես փետրուարի կիսուն Զինաստանի Խիլի եւ Կանդի գաւառները իրարմէ բաժնող սահմանագլուխի լեռներուն վրայ համեմատաբար շատ փոքր արշաւանք մը կատարած ունիմ: Քանի մը օրուան մէջ տեղի ունենալիք այդ յառաջխաղացութիւնը չափազանց դժուար եղաւ եւ մենք շատ նեղութիւններ կրեցինք, որոնց դէմ պայքարեցան իմ կանոնաւորապէս կազմակերպած եւ խիստ կարգապահութեան մը ենթակայ զբաստներու կարաւանս: Նոյնպէս եղաւ նաեւ դէպի Պաղտատ եւ վերադարձին Ամանոս եւ Տաւրոս լեռներուն վրայէն (տես Գահիրէ — Պաղտատ — Կ. Պոլիս) ինչպէս նաեւ հիմա հայկական բարձրաւանդակէն մինչեւ Սեւ Ծով կատարած ճամբորդութեանցս միջոցին: Ես այնպէս կը կարծեմ թէ Բիւրուչ արշաւանքին կատարումը մեզի հիացում կ'առթէ, մենք կամ ես այս մասին աւելի ըսելիք բան մը չունինք հիանալու համար այն կարաւանին վրայ, որուն Յոյն Քսենոփոնը (միայն բնիկ ժողովուրդ մը կար հոն) միջոցը չունէր դարման տանելու, երբ ինք ատանկ երկիրներէ, ատանկ ճամբաներէ կուգար իր նահանգին մէջ հանապազօրեայ կերպով հալածուելով թշնամիէն:

Առողջապահական վարչութիւնը բնականաբար մեր մտածածին պէս կազմակերպուած չէր, թէպէտ եւ բժիշկներ, այսինքն թէ վիրաբույժներ նշանակելի թիւ մը կը կազմէին եւ կը գործէին ուր եւ երբ որ պէտքը զգացուէր, որովհետեւ մենք կը կարդանք թէ քրդական լեռներուն առջեւ կատարուած կորստաբեր ընդհարումէ մը վերջ գիւղերը տարուած վիրաւորները ութը վիրաբույժներ դարմաններ են:

Ապաստանարանի եւ բնակութեան խնդրին գալով, Յոյները իրենց յառաջխաղացումի ընթացքին եւ մանաւանդ իրենց նահանջի առաջին մասին մէջ հետեւին վրաններ տարին, որոնք զիրենք հաւասարապէս կը պաշտպանէին ցորեկուան կիզիչ արեւին եւ գիշերուան ցուրտին ու խոնավութեան դէմ: Բնականաբար ատոնք քա-

դաքններէ եւ գիւղերէ հեռու գտնուելու միջոցին գործածուեցան, մինչդեռ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ անոնք ի վիճակի էին իրենց պիտոյքը ամբողջացնելու: Անոնք այսօր իսկ մեր մէջ գործածական եղող հետեւեալ կանոնին հետեւեցան «գէշ բանակատեղի մը աւելի լաւ է քան լաւ պիւլուաք մը (բաց դաշտի վրայ վրան), ինչ որ ընդհակառակն էր Կեսարի այս մասին ձեռք բերած փորձառութեան, որ մենք սորված ենք հռոմէացիներէն: Ասոնք միշտ բնակութիւններէ դուրս կը գտնուէին եւ բանակատեղիէ հեռուն, որուն շինութեանը եւ ամրացումին համար պատնէշներ պէտք էին, ինչ որ տեւական կերպով պատերազմական պատրաստութեան համար միայն անհրաժեշտ է:

Ապաստանարանի խնդրին վերադառնալով, անոնք միշտ յառաջ չէին երթար, այլ հաւել երեւմէն կը կենային, ինչպէս Քսենոփոն կը պատմէ եւ ինչպէս որ մեր մէջ գործածական է, գիւղերու մէջ եւ ճամբաներու ընթացքին՝ այնպէս որ յոգնածներուն հաւաքուելուն արգելք մը կը տրուէր եւ ճամբուն շարունակումը շարունակումը կ'ապահովուէր:

Ինքնին կը հասկցուի որ ասոնք ընդարձակ տարածութեան մը վրայ, այս աստիճան գծուարանցանքի երկիրներու եւ ճամբաներու մէջ պաշարի եւ պարէնի գործը մեծ նշանակութիւն ունի: Ամէն ժամանակ ճշմարիտ է սա պարագան թէ անօթի զինուորը քիչ կը ծառայէ եւ իր գործունէութիւնը ուղղակի կը յատկացնէ իր ստամոքսը լեցնելու: Այս պատճառով մենք կը տեսնենք բնակատեղիներու մէջ, մանաւանդ մեծ քաղաքներու մէջ ի մասնաւորի գէպի անապատները եւ լեռնային ճամբաները ճամբորդելէ առաջ կանգ առնելու պէտքը որպէսզի ապրուստի միջոցները եւ պաշարը ամբողջացուի: Այդ պարէնը բարեկամ երկիրներէ կը գնուի եւ հազուադիւրս չէ որ այս մասին բարձր գիներ տրամադրուին: Մենք սակայն «գրաւում»ի սիւթէմով մեծ կարգապահութեամբ կը հետեւինք «պատերազմը պատերազմը կը սնուցանէ»ի սկզբունքին:

Մտունդի ամենակարեւոր հիւթին, հացին գալով, կարծեմ թէ Յոյները ատիկա միեւնոյն եղանակով կը պատրաստէին, որ տակաւին այսօր իսկ Արեւելքի մէջ գործածական է: Փօն Մօլթքէ այդ եղանակը հետեւեալ կերպով կը հիւարագրէ. «Մայիլը հեղ փայտերու եւ երկաթէ տախտակիկներու (սաճ) միջեւ կ'աղան, եւ խոհանոցի ամանի մէջ դնելով կ'եփեն այնչափ արագ որ քան օմլէթ մը կը շինուի»: Անապատներու մէջ հոն ուր փայտ կը պակասի եւ կարելի չըլլար անկէ օգտուիլ կրակ յառաջ բերելու համար խորովումը իւր եւ այլն կը գործածուի:

Մտունդին հետ մէկտեղ կարեւոր է հաւել ջուրը, «որ իւրաքանչիւր արարած կ'ապրեցնէ» (Քուրան)—ես հոս պարզ կերպով «բարբարոսներու բանակ»ին մասին չէ որ կը խօսիմ, — բանակին համար ջուր եւ շատ ջուր պէտք է:

Այս պարագան վճռական նշանակութիւն ունի մանաւանդ երբ գէպի անապատային երկիրները ճամբայ ելլել հարկ կ'ըլլայ: Այս ճամբորդութեանց ընթացքին Քսենոփոնի պատմածին հայելով գետին ընթացքին հետեւիլ եւ ջուրի աղբիւրներու կապուիլ հարկ է:

Յառաջխաղացման ապահովութիւնը եւ լրաբերի ծառայութիւնը շատ թերի է եւ լքուած, հոյն իսկ յայտնի կերպով թշնամիին անմիջապէս մօտը գտնուելու ժամանակ: Այս տեսակ կարեւոր ծառայութեան մը ուշադրութենէ վրիպումը եզակիս եւ անբացատրելի երեւոյթ մըն է, որուն վրայ ես պիտի անդրադառնամ վերջէն, որովհետեւ Կիւրոս Քունաքասայի ճակատամարտէն առաջ մէկ կողմէն գէշ կերպով հալածուած, զինուորներու պատերազմի պատրաստութենէն յոգնելուն ու պարտասելուն ի տես, անխոհեմութիւնը գործեց յառաջխաղացումը շարունակելու, որով յանկարծակիի եկաւ խնդրոյն մասին լաւ տեղեկութիւն ստացող Արքայից Արքայէն: Ահա այստեղ մենք նշանակալի

տարբերութիւն մը կը տեսնենք այն ժամանակի յոյն-
րուն , օրինակի համար՝ Կիւրոսի ատենուան ռազմա-
վարութեան եւ վերջէն Հռոմայեցւոց գործադրած ռազ-
մավարութեան միջեւ : Հելվետացիները հետապնդելու
միջոցին , Կեսար առաւ իր բոլոր հեծելազունները , չորս
հազար ձի ձգեց ճակատը , թշնամիին հետ անընդհատ
յարաբերութեան մէջ գտնուելու համար եւ ուրիշ կողմէ
մը ուղարկեց իր բոլոր հեծեալները :

Յոյները , վերջէն երբ միմեկի մ'հացին , յոյններն
Քսենոփոնի բառերով հետեւեալ կերպով կազմեցին իրենց
շարքերը : Յորեկ ատեն տեղւոյն համեմատ ծանր կամ
թեթեւ հետեւակազօրքը կուգար ամէնէն առաջ , յետոյ
կուգար հեծելազունները , մինչդեռ գիշերը ամէնէն առաջ
յամբընթաց զինուորները կ'երթային , գունդերու իրարու
զարնուիլը արգիլելու համար : Անոր ետեւը կը գտնուէին
քիչ թուով հեծեալներ , որոնք ետ կը մ'հային եւ ի հարկին
կը գործէին : Մենք կատարելապէս նմանօրինակ սկզբ-
բուններ ունինք այսօր եւս եւ միայն հեծելազունդի
խնդրին մէջ տարբերութիւն մը յառաջ եկած է : Զի-
նուորագրուած նորագիւյնները մեծ թիւով կը քալեն առ-
ջեւէն կամ ետեւէն , պէտք չէ զիրենք հետեւակազօրքի
միջեւ խառնել : Ատանկ բան մը չըլլար որովհետեւ շատ
քալելու եւ շարունակ կենալու տեւողութեան միջոցին
շատ յոգնութիւններ կրնան պատահիլ :

Հրամաններու զեկուցումը երբեմն անմիջական կեր-
պով , երբեմն պատգամաբերի կողմէ , հիմնալի կեր-
պով արագ եւ լաւ էր , յոյնիսկ երբ հրամանները շատ
հեռու տեղէ եկած ըլլային , որ առնչութիւն մը չունի
հոս ու հոն պատահած կարգապահութեան պակասին
հետ (Կլէարկոս , Քունաքսայի ճակատամարտին մէջ) :

Չեմնարկին համար հարկ եղած բոլոր պատրաստու-
թիւնները Կիւրոսի կողմէ բարձրագոյն պատճառներով
գաղտնի պահուեցան . նա որքան որ կրնար կը հետա-
պնդէր Բիզիտացիները բնաջնջելու քաղաքականու-
թիւնը : Այս Բիզիտացիները աւագակային եւ կատարե-

լապէս չզսպուած լեռնային ժողովուրդ մըն էին որոնք
իր Սատրապութեան հարաւակողմը Տաւրոսի մէջ կը
գտնուէին , որոնց նմանօրինակ ցեղ մը , Միսերացիները
կային Տաւրոսի հիւսիսակողմը : Ասոր հետեւեցաւ
յոյներու զինուորագրութիւնը այս պատերազմին մէջ :

Ռազմային պատրաստութիւնները գաղտնի կը պահ-
ուէին , տարբեր նպատակներով որոնք շատ հասկնալի
պատճառներէ կը բխէին : Որովհետեւ պարսիկ իշխանը
գիտէր թէ ինչպէս պէտք է վարուիլ բռնաւորութեամբ
կառավարուող պետական կեանքի մէջ , երբ չորս կողմը
լրտեսներ շրջապատած են :

Ինք գիտէր թէ Կարիայի Սատրապը Տիսափերնէս ,
— արդէն իսկ սկսած էր կասկած յարուցանել — հինգ
հարիւր հեծեալ զինուորներով վազեց Արքայից Արքա-
յին ճամբուն վրայ եւ տեղեկութիւն տուաւ անոր
որպէսզի կանխագգուշական միջոցներ ձեռք առնէ :

Տիսափերնէսի մէջ կը տեսնանք բնորոշիչ պատկերը
կեղծաւոր , գաւազորող եւ վրէժխնդիր Արեւելքցիի մը :
Նախապէս Կիւրոսի իշխանապետութեան տակ էր : Կիւ-
րոս արքայազն իշխանը նեղեց զինքը , այն ախտիճան որ
ինքը միմիայն Կարիոյ պզտիկ , թէեւ շատ կարեւոր սատ-
րապութեան մէջ մ'հաց : Ասով ինքը ամենածանր թշնա-
մին եղաւ Կիւրոսի , առանց սակայն իր այս փոփոխուած
զգացումները շուտով հրապարակելու : Ինքը կ'ընկերա-
նար իշխանին միշտ բարեկամութեան գիմակին տակ եւ
պարզապէս իր ծրագիրները յաջողցնելու համար : Դա-
րեհ Բ.ի մահուան անկողնին մօտ , քսութիւններ եւ
մատնութիւններ ըրաւ Արտաշէս Բ.ին եւ կրցածը ըրաւ
որպէս զի զայն սպաննել տայ :

Կիւրոս իշխանական բնաւորութիւն մըն էր , ինքնա-
բուխ նկարագիր մը ունէր եւ մեծահոգի էր : Հազիւ
տակաւին երիտասարդ եւ նոր բացուած մարդ մըն էր
ինքը , երբ արդէն իսկ իր նպատակին համար զարմանալի
հեռատեսութեամբ մը միջոցներ ձեռք կ'առնէր , անիկա
որոշած էր իր անձնական մտադրութեան գաղտնիքը

ամէն կերպով ապահովել, այնպէս որ գործողութիւններու սկսելէն վերջ տակաւին երկար ատեն ոչ ոք բան մը չէր գիտեր բացի իր մասնաւոր վստահութեանը առարկայ եղող Կլէարկոսէն:

Այս մարդը իր հայրենիքէն վտարուած Լակեդեմոնացի մըն էր որ միեւնոյն ատեն յունական լէգէոնին ամենանշանաւոր զինուորն էր: Ճշմարիտ սարսափ մը եղած էր տարիներէ ի վեր, որ միշտ քաջ միաց եւ ի վերջոյ Կիւրոսի ծառայութեան մէջ մտաւ: Քսենոփոն զայն կը հսկարագրէ իբրեւ նշանաւոր առաջնորդ մը ոչ միայն ճակատամարտի մէջ, այլ նաեւ իր զինուորներուն հանդէպ ցոյց տուած հոգատարութեամբ: Ան իր ունեցած քաջութեանը հետ մէկտեղ արդար ալ էր. իր խիստ ընթացքը՝ իբրեւ նշանաւոր յոյն անձնաւորութիւն մը՝ անտարակոյս «երիտասարդ տարիքի մէջ գտնուող» Աթենացի Քսենոփոնին, Սոկրատի աշակերտին, կը համապատասխանէր, ինչպէս նոյն ինքն Քսենոփոն կ'ըսէ: Անոր մէկ բարեկամ ընկերը Բէովտացի Պրոկսենոսը, Կիւրոսի ծառայութեան կոչուած էր իբրեւ առաջնորդ: Այս մարդը Սարգիկէ հրաւիրուած էր մեծահոգի Կիւրոս պարսիկ իշխանին բարեկամութեան արժանանալու խոստումով: Այս կերպով ան պիտի մասնակցեր Բիզիդացիներու դէմ մղուած արշաւանքին: Խնդիր է թէ Քսենոփոն յարգաւճ է իր որոշումը Պրոկսենոսի կոչումին հետեւելու եւ անոր հետ բարեկամանալու մասին: Թերեւս արկածախնդրութեան փափաքը եւ գաղանի յարաբերութիւններու առթած դժգոհանքն ալ իրենց բաժինը ունեցան այս խնդրին մէջ:

Քսենոփոն թէեւ սկիզբները պարզապէս կամաւոր աշխատակից մըն էր, բայց շուտով նշանաւոր հանդիսացաւ, խորհրդակցութեանց հրաւիրուեցաւ եւ հետզհետէ մասնաւոր Ձապաթոսի մէջ տեղի ունեցած Կլէարկոսի ու միւս յոյն առաջնորդներուն սպանութենէն վերջ կարեւոր ազդեցութիւն մը ձեռք բերաւ: Կարելի է որ Աթենացին սպարտական եղանակով արդար վճիռ

ներ արձակած ըլլայ, բայց պատմագիրի մը համար թերեւս թերութիւն համարուելիք այս պարագան կը փոխարինուի իր իտէալական կեանքի ըմբռնումովը, իր ճկունութեամբը եւ մարմնական տոկունութեամբը, իր տարակոյս չվերցնող զինուորական յատկութեամբը, խելացութեամբը, խոհեմութեամբն ու սուր հասկացողութեամբը, գործնական ակնարկով մը նպատակին ծառայելիք միջոց մը գտնելու եւ ամէն պատահար ի նպաստ իրեն լուծելու կարողութեամբը, իր ճարտասանութեամբը եւ ժողովուրդին հետ շարժելու եւ անձին իսկ օրինակով զանոնք յառաջ մղելու իր եղանակովը: Ոչ մէկ ստիպողութեան եւ ճնշումի պէտք չէ ունեցած ինքը, այլ առանց նախանձի եւ աճապարանքի սպասած է որ իր ժամանակը գայ:

Քսենոփոն գիծէ դուրս հանճար մը, Աղեքսանդր մը, Կեսար մը կամ Նաբոլէոն մը չէր, այլ բարոյական ուժով լեցուն մարդ մը, պարտականութեան հերոս մը, բախտի զինուոր մըն էր: Թերեւս իբրեւ մեծաթիւ ուժի մը առաջնորդը, իր հայրենիքէն հեռու բարբարոսներու երկրին մէջ հելլենական արիւթեան ոգին եւ պարտականութեան կատարումի ըմբռնումը բարձր բռնած է եւ իր անմահ գործին մէջ երգած է իր անձնական «Քաջ մարդու երգը»:

Ընդհանուրին կարծիքին համեմատ, Քրիստոսէ առաջ 401ին Մարտին էր երբ Կիւրոս իր պատրաստութիւնները աւարտեց եւ զինուորները այնպէս մը հաւաքեց որ Սարգիկէէն 8000 Յոյներով եւ 70,000 բնիկ զինուորներով կարենաւ «Բարբարոսաց բանակը» կտրել:

Ես հիմա նկատի պիտի առնեմ դէպ ի Բաբելաստան արշաւանքը եւ մինչեւ Սեւ ծով նահանջը, զոր կը բաժնեմ հետեւեալ կերպով:

Ա. Սարգիկէէն յառաջխաղացումը մինչեւ Իսոս՝ Միջերկրական ծովուն վրայ (9 մարտէն մինչեւ Յունիսի վերջը 401 Ք. Ա.):

Բ. Իսոսէն գէպի Բաբելաստան արշաւանքը մինչեւ Քունաքսայի ճակատամարտը (8 Սեպտ. 401 Ք. Ա.).

Գ. Նահանջ Բաբելաստանէ, մինչեւ

ա) Քրդական լեռները (առաջին երրեակ Նոյմ. 401 Ք. Ա.)

բ) Բասենի ձորը (գէպի Դեկա.ի վերջը 401 Ք. Ա.)

գ) Սեւ ծով (առաջին երրեակ Փետր.ի 400 Ք. Ա.)

Այս ժամանադրական կարգերը առած եմ Հիմնուելով Քոխի «Բիւրուց Արշաւանք»ին մէջ ցոյց տուած հաշիւներուն վրայ եւ ներկայ, նաեւ յետագայ տեսութիւններուն. մէկ խօսքով նոյն ինքն Քսենոփոնի խօսքերուն հետեւելով:

Մասնաւոր գլուխներու մէջ պարփակուող բոլոր ցուցմունքները Քսենոփոնի մասնաւոր վերտառութեանց տակ կազմած գլուխներուն մէջ կը գտնուին: Բոլոր բազմատական տեսութիւններս մասնաւորապէս նշանակուած են:

Անուններու ոճը Քսենոփոնի գործածածներուն նոյնն է:

Ա. ՍԱՐԴԻԿԷՆ ՅԱՌԱՋԻԱՆՅՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՒ ԻՍՈՍ ՄԻՋԵՐԿԻՐԱԿԱՆ ԾՈՎՈՒՆ ՎՐՈՅ

9 Մարտէն մինչեւ Յունիսի վերջը 401 Ք. Ա.

Հետեւելով իրեն վերագրուած ծրագիրներու, նաեւ անտարակոյս տարբեր վայրերու մէջ գտնուող զօրաբաժինները դիւրութեամբ մը իր մօտ հրաւիրելու համար կիւրոս ճամբայ ելաւ Լիւդիայի եւ Մեծն Փոփուգիայի (*) բարբեր երկիրներէն հարաւարեւելքի ուղղութեամբ գէպի Քօլօսա քաղաքը, որ Հերոդոտոսի կողմէ իբրեւ նշանաւոր ցոյց տրուած է եւ որ վերջէն Պօղոսի գրած «Թուղթ առ Քօլօսացիս» նամակով ծանօթացաւ ամէնուն: Իր աւերակները այսօր կը գտնուին Խօնասի մօտ Տաւրոսի հիւսիսային բարձրաւանդակին վրայ: Եթէ օր հոն մ'նաց եւ այդ միջոցին իբրեւ առաջին օգնական ոյժ ստացաւ Թեսալիացի Մենոնի զօրագունդը: (Քսենոփոն եւս 481 Ք. Ա. թուականին գէպի Սարգիկէ կատարած իր արշաւանքի միջոցին Քօլօսայի մէջ կանգ առած է:) Յետոյ Տաւրոսը իր առջին թողլով արեւելեան ճամբով ուղղուեցաւ գէպի Մեծ Փոփուգիոյ հարուստ մայրաքաղաքը Կելայինա (Տինէիւրի աւերակները): Այդտեղ, ուր իրմէ առաջ Քսենոփոն եւ իրմէ վերջ ու Մեծն Աղեքսանդր ժամանեցին, ամբողջ ամիս մը մ'նաց, — ինչպէս կը տեսնուի, ժամանակ կ'անցնէ — եւ միացաւ Լակեդեմոնացի Կլէարկոսի զօրագունդին եւ միւս զօրաբաժիններուն, այնպէս որ իր անձնական կենդանաբանական պարտէզին մէջ աչքէ անցուցած յունական լէգէոնը այժմ 11000 Հօպլիաներ եւ 2000 Թեթեւազէններ կը պարունակէր:

(*) Մեծ Փոփուգիա, զանազանելու համար փոքր Փոփուգիայէն որ Պրոպրնտիսէն կամ Մարմարա ծովէն գէպի հարաւ կը գտնուի:

Այդ միջոցին շատ նշանակալից դէպք մը պատահեցաւ: Կիւրոս գրեթէ բոլորովին յետադարձ շարժումով մը Պետտայի վրայէն դէպ ի Կերամոն Ակորա գնաց (այժմեան Ուշաքի մօտ): Այս քաղաքը Մուսիայի հարաւային սահմանին, հաւել Դարեհ Ա.ի օրով աւարտած եւ երեք հարիւր մղոն հեռաւորութիւն կտրելով Սարտիկէէն մինչեւ Սուսա ուղղուող արքայական ճամբուն վրայ կը գտնուէր: Իշխանը հարաւի կողմէն այսպիսի նշանակալից շրջան մը կատարելով հոս հասաւ:

Կիւրոսի այս աշխարհակ ուղեւորութիւնը դէպի հիւսիս կը բացատրուի անով որ անիկա շրջանով մը, կ'ուզէր Արքայից Արքային Մուսիացիներուն դէմ ունեցած բռն կատարած հանդարտեցնել: Ասանկ տեսակէտի մը ես համամիտ չեմ, որովհետեւ ատանկ հալատակի փոփոխութիւն մը իշխանին համար վնասակար պիտի ըլլար: Քսենոփոն այս մասին խօսելով, իր սիրած ու յարգած Կիւրոսին ընթացքը արդարացուցած եւ ջանացած է զայն անպարտ հանել: Այս մասին սակայն շատ բան մը չըսեր ինքը, որովհետեւ ես այնպէս կը կարծեմ թէ, անիկա այդ բաները ծանօթ կը նկատէ:

Երբ ես 1908 Մայիսի սկիզբին Անատոլուի բարձրաւանդակը ելայ, բոլոր ընդարձակ դաշտերը ձիւնով ծածկուած էին: Բնական է որ իշխանը — ըլլայ նոյն իսկ անսովոր կերպով — տեղի ունենալիք գարնան ձիւնահալին վրայ կը խորհէր եւ ատանկ մեծ բանակի մը համար խոհեմութիւն չէր նկատեր ջուրերուն մէջ յառաջիպաւ գացում մը: Կը նախապատուէր նոյն իսկ ժամանակ կորնցնելով հիւսիսակողմէն երթալ եւ մեծ պողոտային հետեւիլ: Այսպէսով միայն զինուորները գաղափար կրնային ունենալ իր կարգադրութեանցը վրայ: Անիկա իր մտադրածին եւ խոստացածին հակառակ չշարժեցաւ երբեք: Քսենոփոն այս մասին բան մը չըսեր, որովհետեւ ամէն բան միասին ըրաւ եւ իրեն բոլորովին բնական թուեցաւ: Կիւրոս աշխատեցաւ իր ճակատին շարժումները իր արքայ եղբօրը ծանօթացնելու եւ ամէն կեր-

պով ադիէ նպատաւորութելու համար: Ասիկա իր շատ խորամանկ վարուելակերպը կը մասնէ:

Շարժումները ժամանակ անցնելու պատճառ կ'ըլլային, բայց ինչպէս որ մենք կը տեսնենք առաջին շրջաններու ընթացքին առաջնորդողին բան մը չազդեց: Անիկա յուսալից սպասեց բնիկ զինուորներուն հաւաքուելուն, կամ թէ ինչ որ հաւանական է, լուր առած էր որ Միլէտոսէն զինուորական վերջին ոյժերով բեռնաւորուած տորմիլը Խոսս պիտի հասնէր քիչ ատենէն: Տորմիլին երեւումը Կիլիկեան ծոցին մէջ, իրեն համար այն նշանակութիւնը ունեցաւ, որքան էր դէպի Սուրիա յառաջիպաւ գացումի ատեն դիւրութեամբ գոցուող Կիլիկեան դուռը իրապէս բաց գտնուէր: Այս կէտերը ուշադրութենէ պէտք չէ վրիպեցնել, որովհետեւ այսօրուան զինուորական բազմաթիւ գործողութիւններն անգամ հակառակ երկաթուղիներուն եւ հեռագիրներուն տակաւին շատ դժուարին են: Մանաւանդ այն ժամանակ շատ աւելի դժուարին էր կացութիւնը երբ նկատի առնենք անանցանելի լեռներու կամ թշնամի երկիրներու իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնը, երբ ո եւ է նոր հրաման գրեթէ անկարելի էր հաղորդել կամ գտնէ ահաբի ժամանակի կը կարօտէր:

Կերամոն Ակորայէն Արքայական ճամբուն վրայով եկաւ դէպ ի Քայսթրու Բետիոն (Պուլփատինի մօտ), որ Արքայական ճամբուն եւ Բիւզանդիոնէ Իկոնիոն (Գոնիս) առաջնորդող ճամբուն իրար խաչաձեւած կէտին վրայ կը գտնուի: Այդ տեղը իրեն պարագայ մը ներկայացաւ որ մագ մ'նաց իր բոլոր ձեռնարկը նախապէս կատարած իր ուրիշ ձեռնարկներուն հման անյաջողութեան մասններ: Կիւրոս խորհեցաւ դրամական խնդրոյն վրայ, որ երկար ժամանակէ ի վեր ստիպողական դարձած էր, որովհետեւ երեք ամիսէ ի վեր առնելիք ունեցող զինուորները փութով իրեն առջեւ կուգային եւ վճարում կը պահանջէին: Կիւրոս ազնուական բնաւորութեան տէր անձ մըն էր, բայց հակառակ իր ընդար-

Ճակ հասոյթներուն դրամական գործերուն ընաւ հոգ չէր տանէր եւ շատ գէշ տնտեսագէտ մըն էր: Իր մարդոց հանդէպ իր խոստումները պէտք էր յարգել, ինչ որ ցաւ պատճառեց իրեն, որովհետեւ երբեք չէր սիրեր պարտականութիւն կամ խոստում չկատարել:

Ահա, այս նեղ կացութեան միջոցին կին մը իրեն օգնութեան հասաւ: Այդ կինը Եպիփանէսն էր, Կիլիկիոյ Սիէննէսիս թագաւորին ամուսինը: Անտարակոյս իր ամուսնոյն համամտութեամբն էր որ ան օգնութեան կը համներ եւ կը հասցնէր այնքան հարուստ դրամական միջոցներ, որոնք բովանդակ բանակին ամբողջ չորս ամսուան ուճիկին կրնային բաւել: Ամբողջ գործը շուտով կարգադրուեցաւ Կիւրոսի եւ Կիլիկիոյ թագաւորին միջեւ, եթէ ոչ զինուորները ցրուած պիտի ըլլային եւ Եպիփանէսն ալ Ոսկիի եւ Արծաթի այգեքան ահագին բեռ մը — այն ատեն տակաւին թղթադրամ չկար — չպիտի բերէր:

Այս նախաձեռնութեան ոգի կրող կնոջ յոռատութեան ընկերակցութեամբը Թիմարիոնէն (Աքշէհիր) Տիւրայոն (Իլկիւն) հասաւ: Կիւրոս հոն թագուհիին հետ մէկտեղ յոյները եւ բնիկ զինուորները քննութենէ մը անցուց, որ այսօրուան եղանակով կատարուած ռազմավարական զօրանցքէ մը տարբերութիւն չունէր: Քսենոփոնի ըսածին նայելով այսպէս ըրաւ պարզապէս թագուհիին ակնյայտի խնդրանքին վրայ: Միւս կողմէ տակաւ իշխանին փափաքներուն ալ համապատասխան եկաւ: Իրեն փափաքն էր անոր եւ ամուսնոյն, այսինքն թագաւորին ցոյց տալ իր պատերազմական ոյժը, նաեւ իր մարդոց վստահութիւններն չել:

Զինուորներուն զօրանցքի պատրաստութենէն վերջ, երբ յոյները «զօրանցքի համազգեստով — կարմիր վերարկու, ծնկակալներ, արոյրէ գլխարկներ եւ փայլուն նշանակներ — չորս մարդու չափ յառաջ էին եկած, Կիւրոս գիտեց նախ «բարբարոսաց բանակը» եւ յոյները: 3—4 քիլոմէթր երկարող ճակատը կտրեց ինքը պատե-

րազմական կառքով եւ թագուհին ալ զբօսակառքով մը: Ասկէ վերջ թագուհիին հետ մէկտեղ դէպի ճակատին կեդրոնը ուղղուեցաւ եւ հրամայեց յոյներուն իրենց նետերն ու աղեղները լարելով ետեւի գիծին վրայ գտնուող բանակին դէմ յարձակում մը գործել: Այսինքն թէ կատարել այնպիսի ռազմափորձ մը որ ամէն տարի Յուլիս 14ին Բարիզի զօրանցքի միջոցին կը կատարուէ երբ հեծեւազօրքը նախագահին եւ ականատեսներուն կողմէն յարձակում կ'սկսի կատարել յարաճուն խանդավառութիւն մը առթելով անոնց: Յարձակումը տեղի ունեցաւ փողերու հրաւերով եւ կարգապահութեամբ: Երբ «Յառաջ» հրամանը տրուեցաւ, յառաջխաղացումը արագացաւ եւ ամէն ինչ ինքնաբերաբար տեղի ունեցան: Այն ատեն տարօրինակ տեսարան մը պարզուեցաւ, ինչպէս որ մենք հիմա մեր զօրափորձերուն մէջ ալ տեսած ունինք: Թագուհին ահապարելով մէկ կողմ գնաց: Պարսիկները սկսան սարսափիլ եւ կը վախնային բանակէն, վաճառորդները, զովացուցիչ ըմպելիներու հայթայթիչներն ալ զինուորներէն, տեսնելով անոնց քշուելը դէպի զօրանցքի դաշտը: Ամենքն ալ իրենց կառքերը եւն. նետելով, ձգեցին փախան: «Յոյները սակայն զուարճացած այս տեսարանէն իրենց վրանները վերադարձան» եւ Կիւրոս հպարտացաւ տեսնելով իր աշխատութեան արդիւնները: Այսպէս աւարտեցաւ այս զօրահանդէսը ի մեծ գոհունակութիւն ամէնուն: Իշխանը այս մասին ոչ թէ շնորհակալութեան խօսքեր, այլ գոնէ զօրահանդէսին մասին քննադատութիւն մը կամ գոնէ զօրահանդէսի օրակարգ մը չէ պատրաստած որովհետեւ ինչպէս կը կարդանք «թագուհին հիացումով տեսաւ բանակին փառքն ու կարգապահութիւնը»:

Այս համենի զօրանցքը զոր մենք բաւականին գիտենք, չափազանց հետաքրքրական է, որովհետեւ այն համազումը կուտայ մեզի որ այդ կարգի զինուորական ցուցահանդէսներ երբեք նոր բաներ չեն եղած: Այլ ընդհակառակը հազարներով տարիներ առաջ գրտ-

հուլիսին են անոնք քննելու համար զօրաց ջոկատին զօրութիւնն ու կարգապահութիւնը, միեւնոյն ատեն բարեկամի եւ թշնամիի հանդէպ ունենալիք զօրութիւնը ցոյց տալու եւ իր անճշտական զինուորներուն ինքնագիտակցութեան ղեւարդութիւնը բարձր պահելու համար:

Տիւայոնէն բանակը յառաջ անցաւ եւ հնամենի Իկոնիոն (Գոնիա) քաղաքէն անցնելէ վերջ դէպի հարաւ եւ անկից դէպի Տաւրոսի հիւսիսային լեռները շրջանակ մը գծեց, Լիկայոնիոյ մէջէն: Լիկայոնիայէն Տաւրոսի վրայով դէպի Սուլայ (Մեցէթլի՝ Միջերկրական ծովու վրայ) առաջնորդող նեղ կիրճի նման ճամբայ մը կայ, ուրկէ ժ. գարուն վերջերը խաչակիրները օգտուեցան: Այս տեղէն իշխանը դէպի Կիլիկիա ճամբեց թագուհին իրեն իբրեւ հետեւորդ զօրաւոր գունդ մը յատկացնելով, որուն կը հրամայէր իր ամենակարող առաջնորդներէն մին, Թեսալիացի Մենոնը: Իսկ ինքը իր ճամբան շարունակեց բոլորակաձեւ ուղղութեամբ, դէպի արեւելեան կողմը գտնուող Կապադովկեան նշանաւոր քաղաքը Տիանա (Գիլիսէ-Հիսար), անկէ ալ Տաւրոսեան լեռները— հիմա Պուլիար Տաղ կը կոչուի— Կիլիկեան Դուռնէն անցնելու համար:

Տաւրոսի հիւսիսակողմէն իր ճամբան յառաջ քշելով իր նպատակակէտին՝ Իսոսի կը մօտենար, առանց Պիզիդացիներուն դէմ պատերազմ մը մղել հարկադրուելու, մինչդեռ այնպէս մը հաւատացուցած էր իր զինուորներուն թէ Տարսոնէն դէպի արեւմուտք պիտի երթայ, ուր առանց ժամանակ թողելու Պիզիդացիներուն որ իրենց իշխանութեան տակ գտնուող Տաւրոսեան դժուարին կիրճերուն հասնին, լեռներուն միւս կողմը պիտի բռներ գտնոնք:

Բոլոր այս դէպքերուն մէջ նշանաւոր է Սիէննէսիսի խաղաղած կրկնակ խաղերը: Մէկ կողմէ Եպիպրատի միջոցաւ պարսիկ իշխանին անհրաժեշտ եղող գրամի քանակը հասցուց եւ միւս կողմէ ալ Արքայից Արքային հետ չաւրուելու համար—քանի որ վերջնական եւ վրձ-

ռականօրէն կարելի չէր գիտնալ թէ գործը ի՞նչ հանգամանք պիտի ստանար եւ ի՞նչպէս պիտի աւարտէր—, գրաւեց իրեն երեւութապէս դիմադրող կիրճերը, թէեւ ինքը ոչ գրաւել կ'օղէր, ոչ ալ կրնար, որովհետեւ գիտէր թէ Մենոնը արեւմուտքի լեռները արդէն իսկ անցած էր եւ Կիւրոսի կիսովին յունական եւ կիսովին պարսկական նաւատորմն ալ Յոնիայէն ճամբայ ելած էր դէպի Կիլիկիա, որով երկուքն ալ կունակի կողմէն կ'սպառնային իրեն:

Գաղտնի խօսակցութիւնները միայն Կիւրոսի եւ Սիէննէսիսի միջեւ տեղի ունեցած էին: Զինուորները բանէ մը տեղեկութիւն չունէին: Եւ ինչպէս որ ընդհանրապէս ասանկ պարագաներու մէջ կը պատահի, չնախատեսուած միջադէպեր յառաջ եկան: Կիլիկիացիները լեռներուն վրայ Մենոնի զօրագունդին մէկ մասը շարդեցին եւ այս վերջինն ալ վրիժառութեան համար Տարսոն մայրաքաղաքը եւ տեղոյն արքայական պալատը փլցուց եւ աւերեց, առանց ժամանակ թողուլու որ Կիւրոս հասնէր եւ արգիլէր այդ բանը:

Տաւրոսը վայրի եւ անանցանելի լեռ մըն է 3000 մէթրի չափ բարձր եւ մասամբ մշտատեւ կերպով ձիւնով ծածկուած է: Անատոլուի բարձրաւանդակը կը սահմանադէհ հարաւէն եւ անմիջական կերպով կ'իջնայ Միջերկրական ծովուն մօտերը, ուր կը վերջանայ: 1908ի գարնան Իսոսի հիւսիսակողմը, Ատանայի եւ Տարսոնի վրայէն յառաջանալով Կիլիկեան Դուռնէն անցայ: Կիլիկեան Դրան կիրճը (Կէօլէք Պօղազ) բնական կերպով մը ունի, ճիշտ Քսենոփոնի պատմածին նման, «հազիւ կառքի մը լայնութիւնը ունի, արտաքոյ կարգի կարծր, եւ եթէ պաշտպանուելու ըլլայ, ամբողջ բանակ մը չկրնար անցնիլ անկէց»: Բնական է որ հիւսիսիսային բերանը բաց դաշտի վրայ բացուած ըլլալով աւելի դիւրին է եւ հուրազ բաժարբերձ որքան հարաւի մասը որ ծովերուն վրայ է, երկու պարագային ալ սաւաթիւ ուժով մը կարելի է փակել: Հին ժամանակ-

հերէն մինչեւ հերկայ ժամանակը (Եգիպտոսի Իպրահիմ փաշայի օրերը) Սուրիայէն վեր գալու կամ դէպի Սուրիա ընթանալու ատեն այդ տեղը փոքր Ասիոյ բանալին է: Կիրճին հարաւակողմը սեպածեւ ժայռերու միջեւ անդունդ մը կայ զոր ժայռի պատերը իրարմէ կը զատեն: Կարծես թէ նոր բերուած քարի զանգուածներն եւ իր բոլոր տեսարանը այնչափ մեծաքանչ է որ ես ատոր նմանը միայն Կովկասի ամխային ասֆալթով շինուած զինուորական ճամբուն վրայ տեսայ: Տարիալի անդունդն էր այդ որուն հետ միայն կրնամ բաղդատել զայն: Երբ Քսենոփոն հաստեղ կամ աւելի վերջը բնութեան գեղեցկութիւններուն վրայ յիշատակութիւն չընէր, ատոր պատճառը կամ բացատրութիւնը պէտք է փնտռել սա կէտին մէջ թէ հիւներուն մէջ բնութեան սէրն ու հասկացողութիւնը այնչափ չէր ուռճացած ու զարգացած որքան մեր մէջ:

Սիէնէսիս որ բոլոր այդ տիրապետող բարձունքը գրաւած էր, Կիւրոսի առջեւ տեղի տուաւ սակայն եւ այս վերջինը անցաւ անկէ, ինչպէս որ 17 տարի վերջ ալ Մեծն Աղեքսանդր Կիլիկեան դաշտին վրայ գտնուող Կիւրնոսի ձորէն (Մէզար-Օլուք) անցաւ: Երկուքին ալ նպատակը միեւնոյնն էր, երկուքն ալ կը ձգտէին իշխող Արքայից Արքան հետեւաբար եւ պարսկական կայսրութիւնը տապալել, մինչդեռ Կիւրոսէ 18 տարի առաջ նոյն տեղէն Քսենոքսէս եկած է իր մեծ զօրութեամբը պղտիկ Յունաստանը ձգմելու համար, ինչ որ պատմութեան մէջ հազուագիւտ օրինակ մըն է:

Այն ժամանակէն ի վեր պաղաքեր ճանչցուած Կիլիկիան (Կիլիկոն զայն կ'անուանէ հռոմէական գտնձուն համար հարուստ աղբիւր մը) Միջերկրականի հարաւակողմը կը գտնուի եւ Ամանոս լեռան արեւելքի կողմը որուն հետ կիսաշրջանակ մը կը ձեւացնէ: Այս լեռան անունը հաւանաբար Քսենոփոն չէր գիտեր որովհետեւ ան Տաւրոսի հիւսիսակողմին եւ հիւսիսային արեւմուտքին կողմն է: Մեծ ուղին Տարսոնէն Կիւրնոսի

գետը կ'ուղղուի, — ուր մեծն Աղեքսանդր բաղնիք մը անելով շատ ծանր ջերմէ բռնուեցաւ — Միջերկրական ծովու վրայ գտնուող Իսոսէն դէպի Արեւելք: Քսենոփոն կ'ըսէ թէ, Կիւրոս դաշտը իշնելէն վերջ չորս օրուան ճամբայ քալեց մինչեւ Տարսոն: Ապահովաբար այստեղ սխալ մը կայ, որովհետեւ այդ տեղւոյն հեռաւորութիւնը գտնէ կէսն է պատմութեան: Ես ատկէ սկսած եմ ընդհանուր առմամբ կասկածիլ Քսենոփոնի պատմածներուն վաւերականութեանը վրայ: Քսենոփոն ճամբաները կը հաշուէ օրով եւ փարազանկով (հինչափ մը): Փարազանկը պարսկական չափ մըն է 4 ուկէս քիլօմէթր երկայնութեամբ: Բայց եւ այնպէս անիկա կը նշանակէ նաեւ աղիէ եւ դառնալու չափն ալ, որով փարազանկը երկրին դաշտային կամ լեռնային հանգամանքին, ձիւնոտ կամ անտառախիտ ըլլալուն եւ կամ անցանելի ըլլալուն համեմատ կը փոխուի: Ասիկա գրեթէ միեւնոյնն է այսօրուան պարսկական փարսախին, որ երկարութեան եւ ժամանակամիջոցի տեսակէտով միեւնոյն արժէքը ունի:

Տարսոնի, այդ հարուստ, այն ժամանակի մտաւորական կենտրոնը նշանաւոր, նաեւ աւելի վերջը իբրեւ Պօղոսի ծննդավայր հանրածանօթ դարձած քաղաքին մէջ, Կիւրնոսի աջ եղբւրքին վրայ ցոյցի համար նորէն ռազմափորձ կատարուեցաւ, հեռաւոր Արքայից Արքան վերստին խաբելու կամ վախցնելու համար: Այս նպատակաւ Եպիսթամայի միջոցաւ հանդիսաւոր հաշտութիւն գոյացաւ Սիէնէսիսի եւ Կիւրոսի միջեւ: Նուէրներու եւ խոստումներու փոխանակութենէն վերջ, Կիւրոս խոստացաւ այլեւս նոր աւարառութիւն մը չթոյլատրել: Կիլիկեան թագաւորն ալ երկրորդ անգամ ըլլալով «բանակին համար կարեւոր գումար մը տուաւ»:

Իշխանին համար դրամական խնդիրը երկրորդ անգամ ըլլալով դարձեալ խաղաղութեամբ լուծուեցաւ եւ ինք հիմա կրնար այլեւս հանգարտօրէն տուջ քալել: Ինքն ալ այդ կը փափաքէր, բայց կը նախընտրէր

Արեւելեան կողմէն երթալ քան թէ Արեւմտեան: Կիլիկիոյ մէջ ամէնուհեմ եւ իր իսկ խօսքովը նաեւ Քսենոփոնին ծանօթ էր թէ ձեռնարկուած այս պատերազմը Բիզիտացիներուն (Պիսիդացի) դէմ չէր այլ ամենամեծ եւ ամենազօրաւոր Արքայից Արքային դէմ: Յոյները մերժեցին անոր դէմ քալել եւ իրաւունքով պնդեցին թէ «մենք վարձկան չենք եւ մեր պայմանագրին մէջ այդպիսի բան մը չիկայ»: Մենք հոս ականատես կ'ըլլանք եղելութեան մը որ շատ նշանակալից է թէ վարձկան զինուորներու ներքին վարչութեան եւ իրենց հաց հայթայթող տիրոջ հանդէպ բռնած դիրքին եւ թէ տիրոջ կարգապահական տնտես կացութեան աեսակէտով: Շէրք Կլէարկոս իր մարդիկը հակառակ իրենց կամքին դէպ ի յառաջ քշել կ'ուզէր եւ երբ ինքը սկսաւ առաջ անցնիլ, իրեն եւ իր ձիուն քարեր նետեցին եւ ինքը մեծ դժուարութեամբ խուսափեցաւ քարկոծումէն:»

Ասանկ լուրջ յարձակումով մը թշնամիին առջեւ իր գլխաւորին եւ նոյն իսկ իր զօրավարին դէմ դաւադրութիւն, մե'ր տեսակէտով սոսկալի բան է, նաեւ ոչ նուազ այլանդակ: «Որովհետեւ, այսպէս կը պատմէ Քսենոփոն, հետեւեալ օրը Կլէարկոս երբ տեսաւ որ անկարելի է բռնի ուժով ճամբու բերել իր զինուորները, իր մօտ կանչեց զանոնք եւ երկարատեւ արտասուեց: Անոնք զարմացան այս բանին համար եւ լռեցին, մինչ ինք սկսաւ խօսիլ եւն:» Երեւակայելու է զօրավար մը որ իր զօրագունդին առջեւ արցունք կը թափէ եւ այն ալ մէկ օր առաջ մեռնելու չափ քարկոծուելէ վերջ: Ի՞նչ պատկեր: Կլէարկոս այն տեսակ առաջնորդող մըն էր որուն համար տեղ մը սապէս կ'ըսուէր, «իր խիստ նկարագրովը, խոժոռ նայուածքով եւ կորովի ձայնովը մեծ վախ կ'ազդէր:» Ու տակաւին արշաւանքին սկիզբն ենք: Սա պէտք է հարցնել թէ միւս առաջնորդողները ի՞նչ պիտի կրնային ընել եւ վերջէն ի՞նչ պիտի պատահէր:

Կլէարկոս իշխանին վստահութեանը արժանացած էր, միշտ անոր ծրագիրներուն համեմատ կը շարժէր եւ միշտ անոր քովը ու անոր կողմն էր: Ինքը եւս Սիէն-նէսիսի Արքայից Արքային հանդէպ ունեցած ընթացքին նման ընթացք մը ունեցաւ: Թէ արդեօք իր զօրքերուն ինպսօտ եւ Կիւրոսի դէմ կը շարժէր, ինքը պատասխանեց թէ անոր ճակատագիրը կը բաժնէ: «Ինծի համար, ըսաւ ան, հայրենիք, բարեկամ եւ պատերազմի ընկեր միեւնոյնն են»: Այս ըսելէ վերջ իրենց կարծիքը հարցուց:

«Պէտք է որ շուտով, ըսաւ անոնցմէ մին, դէպի Յունաստան դառնանք, երբ Կլէարկոս չուզէ մեզի դէպի ետ առաջնորդել, մենք ալ պիտի ստիպուինք շուտով ուրիշ առաջնորդ մը ընտրել, պաշար գնել եւ վերադառնալ:» Ի՞նչ պատասխանեց Կլէարկոս: «Ես կ'ուզեմ որ անանկ առաջնորդ մը ընտրէք որուն կէտ առ կէտ հնազանդիք, եւ դուք պիտի տեսնէք թէ ես ի՞նչպէս ուրիշ ո եւ է մէկուն պէս սորված եմ հրամանի հնազանդիլ:»

Բնական է որ ասանկ դէպքեր մեր պարագաներուն հետ չէ կարելի բաղդատել: Մենք զանոնք պէտք է դատենք այն ժամանակուան ոգւոյն եւ մասնաւոր յարաբերութիւններուն համաձայն: Հազարաւոր տարիներու ընթացքին գոյացած յոյն հերոսներու պատկերները անհիմն կերպով աւրելու արամադիր չենք: Որքան ատեն նեղն են, կամ իրենց արժանապատուութեան զգացումը զիրենք կը մղէ, սանկնանկ կ'երթան: Բայց երբ վերջէն ծովը հասնին եւ իրենց հայրենիքը իրենց մօտ զգան, իրենց մօտ գտնուող տկար ռազմասիրութիւնը բոլորովին կը լմննայ: Ամէնքնին ալ առանց ծածկելու տգեղ յատկութիւններ ցոյց կուտան: Նախանձ, յայտնի երկպառակութիւն, ագահութիւն, անվստահութիւն, ստախօսութիւն, դաւաճանութիւն եւ Քսենոփոնի դէմ նոյն իսկ ապերախտութիւն ցոյց տուին, մինչ ան զիրենք յաճախ ազատած էր եւ չամչցան հրապարակաւ ամբաստանելու զինքը հարատ եւ քսելու երեսին: Բնական է որ

հախապէս պատահած գէշ ընթացքներու բերմամբ բողոքելու իրաւունք ունեցողներ չեն պակսիր: Հին երգ: Քսենոփոն առանց ո եւ է նկատուած տրուած պատիժներուն համամոտութիւն յայտնեց որովհետեւ իր նեղ կացութեան մէջ ուրիշէն երբէք օգնութիւն փնտռել չէր կրնար: Անիկա երբէք չէր կրնար հոն հաւաքուած մարդոց իրենց ըրածը ներել: «Ուրեմն ձեր մէջը այլեւս նկարագրի, կամքի տէր ու անճշուէր մարդ մը չկայ»: Եւ ուրիշ տեղ մը. «Այսպէս ուրեմն դուք չէք յիշեր մեր նեղութեան օրերը, դուք որ ատանկ հիանալի յիշողութիւն մը ունիք: Այս ժամանակ դուք ինծի ձեր հայրիկը կ'անուանէիք եւ կը խոստանայիք յաւատ յիշել զիս իբրեւ ձեր բարերարը: Ապագային ո՞վ պիտի պարծենայ մեզի պէս մարդերով: Ուրեմն մենք պիտի հանդուրժենք որ մեզի վատ մարդիկ նկատեն, այնպէս չէ: Եթէ աս ասանկ երթայ, պիտի տեսնէք թէ մեր բանակին կացութիւնը ինչ պիտի ըլլայ:»

Ուր է այս տեղ ուրեմն իրենց այդչափ գովաբանուած հերոսութիւնը: Քսենոփոն կ'ըսէ. «Այն մարդիկը որոնք հիմա բարձրաձայն կ'աղաղակեն, այն ատեն ամենամեծ անամօթներ էին: Անոնցմէ շատը (մասնաւորաբար Թեսալիացի մը) հիւանդ կը ձեւանար եւ աղեղ բռնել չէր ուզեր, բայց երբ կողոպուտի եւ աւարառութեան ձայն անէր, կտրիճ կը դառնար»:

Բոլոր այս պատերազմներուն մէջ Քսենոփոն անըստապառելի անճշաւորութիւն մը կը ներկայացնէ: Մարդքանի խորունկը իջնայ, այնքան կատարելագործուած կը գտնէ ինքզինքը: Ամենայն ազատութեամբ իր պատմութիւնը ինքն իսկ գրած է, մինչ թերեւս ինք չպիտի ճանչցուէր: Իր պատմած դէպքերը մարդկային են եւ ճշգրէ գծագրուած, այնպէս որ պէտք է նաեւ ճշմարիտ ըլլան: Ասոր համար մենք Յոյներուն գործերուն կը հիանանք, որովհետեւ հիացման արժանի են, բայց ոչ կոյր պաշտումով մը կամ թէ սովորական տեսակէսներով, որովհետեւ այն ատենի մարդերը արդէն իսկ այ-

սորուն մարդոցմէ աւելի բարի եւ ազնիւ էին: Մարդիկները սակայն, միշտ եւ ամէն ատեն մարդ են, եւ իրենց մէջ բանտարկուած կայ «մարդկային անասուն»ը, նոյն իսկ եթէ դրախտէն ալ եկած ըլլան:

Այս նիւթէն շեղումը կատարելէն վերջ ես կ'անցնիմ Կլէարկոսի այն եզական եւ իրապէս զարմանալի գիւհադիտական արուեստին, որով ան Կիւրոսի լուրը ղրկեց թէ «Թող անհոգ ըլլայ, ես այս գործը նորէն իր շիտակ ճամբուն մէջ կը բերեմ, ես գիտեմ ժողովուրդին կարծիքը դարձնել այնպէս, ինչպէս որ գիտեմ»: Ի վերջոյ որոշուեցաւ որ պատգամաւորութիւն մը ղրկուի Կիւրոսի մօտ, անոր հարցնելու համար թէ ի՞նչ կ'ուզէ: Կիւրոս սակայն յայտնապէս չըսաւ իր նպատակը, այլ խոստափողական պատասխան մը տուաւ, ըսեւ լով. «Իմ թշնամիս Ապրօքոմա՝ Եփրատի առջեւ կը գտնուի, ասկէ 24 մղոն հեռու, որուն դէմ կ'ուզեմ երթալ»: Ապրօքոմայի մասին բան մը չենք գիտեր: Անիկա Փիւնիկիոյ կամ Սուրիոյ սատրապ չէր, որովհետեւ Քսենոփոն այդ պաշտօնակալներուն համար ուրիշ անուններ կուտայ, այլ Արտաշէսի կողմէ սպառնացող պատերազմի մը կնճռոտութիւններուն ի տես Սուրիոյ եւ Փիւնիկիի զօրագունդներուն վերին հրամանատարութեան կոչուած անձ մը: Կիւրոսի այս ընթացքը անսովոր չէ, որովհետեւ սլարսկական կայսրութեան վարչութիւնը անանկ յրուած, սատրապներու պատերազմական տրամադրութեանց ենթակայ վիճակը հազուադիւրս բան մը չէ: Կիւրոս միշտ Տիւափերնէսի հետ յարաբերութիւններ կը մշակէր եւ Արքայից Արքան ատոր համար շատ չէր անուանարկէր զինքը, որովհետեւ անհրաժեշտ տուրքը ժամանակին իրեն կը հասցնէր: Թէ Յոյները իրենց հաց բաշխող տիրոջ կը հաւատային, այդ տարբեր հարց է: Անոնք միշտ կ'ուզէին առժամանակեայ կերպով գոհ յուսնել իրենք զիրենք եւ ասիկա կ'ընէին որպէս զի իշխանը իրենց ոտճիկը աւելցնէ:

Նեղուելու պարագային, Կիւրոսի պահանջներ կը

դրուէր: Նոր ձեւով գործադուլ մըն էր որ կը կատարուէր այս կերպով եւ կը յաջողէին ալ: Որքան սխալ է ուրեմն այսօր դժբախտաբար մեր օրակարգին վրայ գտնուող գործադուլի շարժումները, իբրեւ նոր, մեր ժամանակի ոգիին համապատասխան բան մը կարծելը, որովհետեւ ասկէ 2000 տարի առաջ ալ տարբեր բան մը չէր որ կը պատահէր: Բոլոր ասոնք 20 օր վասնուելուն պատճառ եղաւ եւ ի վերջոյ հազիւ թէ կարելի եղաւ Սարոս եւ Պիրամոս (Սիհուն եւ Ճիհուն) գետերը անցնելով մինչեւ Իսոս համնիլ: Իսոս Միջերկրական ծովուն վրայ, մեծ եւ ծաղկեալ քաղաք մըն է, որմէ այսօր հետք մը իսկ չկայ: Հոն Կիւրոս միացաւ Պելոպոնէսէն, նաեւ Միլիդոսէն եւ Եփեսոսէն եկած նաւատորմին, որ 60 նաւերէ կը բաղկանար: Ասոնք իր վերջին օգնական ուժերն էին, 700 Հոպլիսներ, նաեւ ուրիշ 400 հոգի: Հիմա այլ եւս իր հրամանին տակ 14,000 Յոյներ, որոնց 10,000ը Հոպլիսներ էին, նաեւ 90,000 բնիկ զինուորներ ունէր:

Սարգիկէէն ճամբայ ելլելէն ի վեր, ամբողջ չորս ամիսներ անցաւ մինչեւ որ այդ ճամբան կտրուեցաւ:

**Բ. ԻՍՈՍԷ ԴԵՊԻ ԲԱՐԵԼԱՍՏՈՆ
ՅԱՌԱՋԻՆՂԱՅՈՒՄ ՄԻՆՉԵԻ ՔՈՒՆԱՔՍԱՅԻ
ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ**

Իսոսի մէջ Կիւրոս իր նպատակը որոշապէս գծեց իր աչքին առջեւ. մինչեւ ցարդ տեղի ունեցած խաղաղ յառաջխաղացումը ասկէ վերջ թշնամի երկիրներէ անցնելու տոտեն պատերազմական յառաջխաղացումի մը պիտի փոխուէր: Հիմա Կիւրոս Սուրիական մեծ դուռնէն եւ Միրիանտրոսէն (Միրիանտրոս այժմեան Իսկէնուէրուն) անցնելով դէպ ի թափսաքոս եւ դէպ ի Եփրատ ուղղուեցաւ: Իրմէ վերջ Մեծն Աղեքսանդր եւս Եփրատի գրամման գայած ատեն նոյն տեղէն անցած է: Այս առթիւ յիշենք որ Կիւրոս իշխան անհաւատարմութեան եւ մարդկային ապերախտութեան ցաւալի ցոյցերու առարկայ դարձած էր: Իր զօրականներէն Արկադիացի Քսենիաս որ երեք տարի առաջ Դարեհ Բ-ի մահուն առթիւ իբրեւ անձնատոհմ Սարգիկէէն մինչեւ մայրաքաղաք ընկերացած էր իշխանին, արժէքաւոր առարկաներ վերցնելէ վերջ գաղտնապէս նաւ մտաւ եւ փախաւ զնաց: Քսենոփոն այս վերջին պտրագան հետեւալ կերպով կը պատճառաբանէ. «Քսենիաս հիւանդացաւ — որովհետեւ Տարոսի գէպքերէն անմիջապէս վերջ իր մարդոց մեծագոյն մասը իրենց բոլոր գոյքերով Կլէարկոսի կողմը անցան, առանց Կիւրոսի կողմէ ո եւ է արգելքի հանդիպելու—»: Կրնայ այդէս ալ ըլլալ, բայց շատ կարելի է որ Արկադիացին ուրիշ պատճառ ունեցած ըլլար այս անապատային ճամբորդութենէն խուսափելու: Ես որ նոյն ճամբայէն անցայ կը զարմանամ որ ինչպէս ուրիշ Յոյներ ալ չեն հետեւած Քսենիասի օրինակին: Ուրեմն թշնամիին առջեւէն դատալիք ըլ-

լալը զինուորական ոճիր մը կը նկատուէր եւ որուն աստիճանը շատ աւելի ծանր պիտի ըլլար Գէորգիանի համար որ Կիւրոսի մասնաւոր շնորհներուն արժանացած էր: Միրիանուրոսէն անդին Կիւրոս Միջերկրականը թողուց եւ լաւ մը պարենաւորուելէ վերջ աճապարանքով Հալէպի վրայէն անցաւ: Յուլիսի վերջերը Պէյլանի կիրճն ալ անցած եւ Դափսաքոս հասած էր:

Թափսաքոս Եփրատի աջ եզերքին վրայ Պիրէճիք քաղաքէն 150 քիլոմէթր անդին կը գտնուի: Եփրատ գետը հիւսիսէն գալով այդտեղէն դէպի արեւելք կ'ուղղուի, այնպէս որ այդ կէտը Եփրատի ծունկը կարելի է անուանել: Խոշոր եւ բարգաւաճ քաղաք մըն է, որ ամբողջ այդ անապատային շրջանը կը սնուցանէ: Սուրբ Գիրքին մէջ թիպուք կոչուած է եւ նկատուած է իբրեւ Սողոմոնեան կայսրութեան հիւսիսային արեւելեան սահմանագլուխի նշանաւոր մէկ քաղաքը: Քսերքսէս Թափսաքոսի կողմէն անցած է գետը իսկ աւելի վերջը, Ք. Ա. 331 թուականին ալ Մեծն Ալեքսանդր նաւերէ կամուրջ մը կազմեց գետը անցնելու համար:

Հողտեղ, Եփրատի, սուրբ գետնին Դրախտի Զուր անուանուած այդ գետին մօտ, ուրկէ Աբրահամ անցաւ Հարանէն դէպի խոտացուած երկիրը իր կատարած ճամբորդութեանը ատեն, Կիւրոս երկրորդ անգամ ըլլալով իր մօտ հրաւիրեց Յոյն զօրականները եւ խօսքը անոնց ուղղելով ըսաւ. «Յառաջխաղացումը ուղղուած է Բաբելոնի Արքայից Արքային դէմ, սէտք է այս պարագան ծանուցանէք ձեր զինուորներուն, որպէսզի ատոր համար սլաւաստուին»: Հող տեղ Կիւրոս առաջին անգամ ըլլալով վարագոյրը վար ձգելով յայտնադէս ցոյց տուաւ խաղացուելիք խաղը:

Զօրականները գացին եւ իրենց զօրքերուն խօսեցան հարկ եղածը: Եւ սակայն դարձեալ դիւրին չէր անոնց խօսք հասկնելով զանոնք դէպի յառաջխաղացում մղել: Անոնք իրենց սպաները անիրաւ կերպով կ'ամբաստանէին ըսելով թէ Կիւրոսի հետ երկար ատեն գաղտնի

խորհրդակցութիւններ եւ համաձայնութիւններ ունեցած են: Ի վերջոյ սակայն բարեյաջող գործադուլի մը աւարտումէն վերջ, ընդունեցին Կիւրոսի առաջարկը, իրենց վարձքերու բարձրացումն ալ միաժամանակ ապահովելով: Ասկէ զատ Բաբելաստան հասնելէ վերջ ալ մեծ վարձատրութիւններ պիտի տրուէին իրենց: Զինուորները գետը անցան մինչեւ իրենց կուրծքը ջուրին մէջ մ'նալով, որովհետեւ իրենցմէ առաջ Ալեքսանդրոս նաւերը այրած էր եւ գետն ալ ծանծաղ էր: Միեւնոյն կարգի անցք մըն ալ Ք. Ա. 70 թուականին Հռոմայեցի զօրավար Լուկուլլոսը կատարեց, որովհետեւ ամառուան մէջտեղը Եփրատի ջուրին մակերեսը շատ կը ցածնայ:

Այսպէսով խաղը այլեւս սկսած էր: Արկեալ էր վիճակը: Եփրատի ընթացքը քրդական լեռներէն սկսեալ Թափսաքոսէն զատ ուրիշ շատ մը անցքի ճամբաներ ունի որոնք պատմական մեծ դեր կատարած են: Թափսաքոսի վրան է Պիրէճիքը (Ապամէա), որ Խաչակրաց ժամանակ գրաւուեցաւ եւ որուն մօտ Եփրատացի Իպրահիմ փաշան 24 յունիս 1839ին Նիսիպի դաշտին մէջ թուրքերուն յաղթեց, նաեւ Քարքէմիշը, որ Պարսից գահաժառանգ Նաբուգոդոնոսորի (Աստուածաշունչի Նաբուգոդոնոսորը) Ք. Ա. 605ին Փարաւոն Նեկտի վրայ տարած յաղթութեան պատճառաւ անուանի եղաւ: Թափսաքոսէն վար կայ Զենոբիան (Տէյրէլզօրի մօտ) որ վերջէն շինուած Սուրիա-Բալմերա-Պարսկաստանի հռոմէական զինուորական ճամբուն վրայ կը գտնուի, Բիւլայի, այսօրուան Ֆէլուճայի մօտ: Ես ինքս Եփրատ գետը չորս անգամ անցած եմ, անգամ մը Ֆէլուճայի կողմէն, երկու անգամ Պաղտատէն Քէրպէլա եւ Բաբելոն անցնելու համար եւ ի վերջոյ վերադարձիս Պիրէճիքէն անցած միջոցիս:

Խնդիր է թէ իշխանը ինչու Պիրէճիքը եւ Քարքէմիշը թողնով, Թափսաքոսէն, Զենոբիայէն եւ Բիւլայէն անցաւ: Գետին երկու եզերքներն ալ գրեթէ միեւնոյն են: Երկու կողմն ալ անապատ է: Այն ատեն ալ այս-

պէս էր բնականաբար, որովհետեւ ամբողջ այդ հողա-
մասին վրայ եփրատը շատ քիչ բուսաբեր հող պատ-
րաստած է, թէեւ եփրատի ձախ եզերքին վրայ Քսենո-
փոնի չլիշատակած Պէլիճի եւ Սապուրի ցած հողերը
կան որոնք «բազում ցորեան եւ գինի» կ'արտադրէին
ու արօտատեղիներ կը պարունակէին:

Կիւրոս սակայն դէպի այդ անապատային ճամբան
ուղղուեցաւ կատարուած իրողութիւն մը պատրաստելու
համար, որպէս զի զինուորները ետ գաւազակու կարելիու-
թիւն չունենան, որովհետեւ եփրատի վերին ընթացքը
աւելի դիւրութեամբ կ'անցնուի, քան անկէ 100 քիւ-
մէթր աւելի վար գտնուող մասերը: Միայն այդ չէր
սակայն իր նպատակը, ան կ'ուզէր նաեւ որ իր թշնամի
եղբօրը, Արքայից Արքային զգալի մօտաւորութեան մը
վրայ գտնուած միջոցին զգուշանայ ասպագայ գետանց-
քէ մը: Եփրատի ձախ եզերքին վրայէն արագօրէն դէպի
Արաքսէս կամ Սապուր գետը գնաց (Քարաճաճաղէն
դէպի վերին Միջագետք կուգայ), որուն ստորոտները
երեք օր հանգստացաւ պաշար առնելու համար: Այս
արաքոսացումը—250 քիւմէթր ինը օրուան մէջ—եւ
անկէ վերջ ալ մինչեւ Քունաքսայի ճակատամարտը
կտրուած ճամբան ատանկ մեծ բանակի մը համար որ
անապատին մէջէն կ'ընթանայ, անսովոր եւ արտակարգ
է: «Կիւրոս հիմա կարելի եղածին չափ կը փութացնէր
արշաւանքը, կ'ըսէ Քսենոփոն, եւ կը վազէր հոն ուր
տնուող կ'ստացուի եւ կամ թէ ուրիշ հարկեցուցիչ պա-
րագայ մը կայ, որովհետեւ կը կարծէր թէ որքան
աճապարէ, այնքան Արքան անպատրաստ սլիտի գտնէ,
եւ ընդհակառակը որքան ուշանայ այնքան զօրաւոր
բանակի մը դէմը սլիտի գտնուի: Ով որ իրաց կացու-
թեան լաւ տեղեակ է, գիտէ թէ պարսկական կայսրու-
թիւնը իր ոյժը իր հեռաւոր երկիրներէն եւ ժողովուրդ-
ներէն առնելուն համար, ճամբաներուն երկարութեանը
եւ զինուորներուն ընդարձակ տարածութեան վրայ
բաժնուելուն պատճառաւ դարձեալ կը կորսնցնէ, եթէ

թշնամի մը կարենայ շուտով պատերազմ մը վարել իր
դէմ»: Քսենոփոնի այս շատ քիչ ուշադրութեան առար-
կայ եղած խօսքերը անուրանալի ճշմարտութիւն մը կը
պարունակեն: Նորագոյն ժամանակներու մէջ իրիմի
եւ ուսեւեւաբոնական պատերազմներու ընթացքին
մենք տեսնք թէ Քսենոփոնի դասէն օգուտ քաղելու է
նաեւ այսօրուան պարագաներուն եւ ի մասնաւորի Ռու-
սիոյ համար:

Օգոստոսի կիզիչ արեւուն տակ Քօրսոթի վրայով
Բիւլայ գացին: Եփրատի հաւանական մէկ թեւէն Մաս-
քատ ջրուղ Քօրսոթը իմ գիշերած Ապուքէմալիս տե-
ղը պէտք է որ գտնուի: Քսենոփոն զայն «ամայացած
քաղաք» կ'անուանէ, մինչ երբ նկատենք հարիւր հազար
հոգինոց բանակ մը այդ տեղը այդչափ ամայի պէտք
չէ համար: Հոգ ալ երեք օր հանգիստ ըրին եւ պաշար
առին:

Թափաքոսէն մինչեւ Բիւլայ, ամբողջ ճամբուն վը-
րայ տարւոյն մեծագոյն մասը չոր կ'ընէ եւ մարդ ա-
ւազներու մէջ կը թաղուի եւ կամ թէ գաղնանային
ջուրով կը ջրուի ու ցելս առաջ կուգայ այն աստիճան
որ ոչ միայն կառքերը չեն կրնար երթեւեկել, այլ նաեւ
հետեւակներն ալ կը ծածկուին անով եւ հեծեալները
մեծ դժուարութիւն կը կրեն ասիլէ անցնելու: «Այնմի-
ջապէս Կիւրոս իր հետեւորդներէն եղող երեւելի եւ
հարուստ Պարսիկներուն հետ մէկտեղ կեցաւ եւ հրա-
ման ըրաւ Պարսիկ զինուորներուն որ կառքը դուրս քա-
շելու օգնեն: Եւ որովհետեւ այդ բանը շուտով կատա-
րելու ի վիճակի չէին, յուզուած ու բարկացած իր հե-
տեւորդները եղող երեւելի Պարսիկներուն ուղղուեցաւ
եւ հրամայեց որ իրենք ձեռքով վեր վերցնեն: Այդ առ-
թիւ հնազանդութեան ոչ աննշան օրինակ մը տեսնուե-
ցաւ, որովհետեւ ամէնքն ալ վար նետեցին իրենց ծի-
րանի զգեստները եւ իրար գերազանցեցին իրենց ներք-
նազգեստը եւ ծնրակապերը կարծր գետիններուն վրայ
նետելու մէջ, որոնցմէ ոմանք շղթաներով եւ ապարօշնե-

րով զարդարուած էին: Բոլոր այդ զարդերով անմիջապէս ցատկեցին ցեխին մէջ եւ սպասուած ժամանակէն առաջ կառքը դուրս բերին»:

Հարիւր հազարնոց բանակ մը Թափասքոսէն Բիլայ տանելու համար սնունդ եւ այլ պատրաստութիւններ պէտք էր: Բնական է որ բազմաթիւ գրասաններ անօթութենէ ճամբան կը մեռնէին, որովհետեւ անապատին մէջ ոչ արօտատեղի եւ ոչ ալ բոյս մը կամ թուփ մը կար: Սակաւաթիւ բնակիչները անգամ իրենց ապրուստի նիւթեր գնելու համար գետեզերքի վրայի «քարերը կ'առնէին եւ իբրեւ աղօրիքի ու ջաղացքի քար Բաբելոն կը տանէին»:

Այսօր անգամ այդ կողմի ժողովուրդը քարակոփութեամբ կ'զբաղի, որոնք ընդհանրապէս Շիլիթներուն մեծ ուխտատեղին, ֆէրպէլա կը զրկուին:

Ուտեստեղէններուն գինը չափազանց բարձրացած էր եւ Բարբարոսներու բանակին հետեւող վաճառորդները իրենց ապրանքները կարելի եղածին չափ սուղ կը ծախէին: Ասոր համար շատ պէտք չէ զարմանալ: Անօթութիւնը այնչափ սաստիկ էր որ այլեւս չէին վախճար մինչեւ Եփրատի աջ եզերքը գտնուող Խարմանտէն արմառիք եւ Արմաւի գլինի բերելու: Հետաքրքրական է մանաւանդ ասոնց փոխադրութեանը համար գործածուած կառքերուն եւ այժմու «քէլէք»ներուն նմանող նաւակներուն արագօրէն պատրաստուիլը: Օսմանեան ծառայութեան մէջ գտնուող հազարապետ Փօն Մօլթքէ եւս օգտուած է այդ «քէլէք»ներէն Եփրատի մէջ նաւարկելու համար:

Այս միջոցին Լէգէոնի զինուորներուն միջեւ հակա-կառակութիւնները, անկարգապահութիւնը եւ խմբակներու թշնամութիւնները սաստկացած էին: Անգամ մը Կլէարկոս խիստ կերպով յարձակեցաւ Մենոնի զինուորներէն մէկուն դէմ որուն մարդիկը Կլէարկոսի քարեր նետեր էին: Ասոր վրայ Կլէարկոսի եւ Մենոնի գունդերուն միջեւ ընդհարում մը սկսաւ: Թշնամիին առջեւ

Յոյները իրար պիտի ջարդէին եթէ Կիւրոս ճիշդ ժամանակին չհասնէր եւ չարգիլէր: Այս ներքին ցաւալի կացութիւնը աստիճանաչափ մըն է որ պիտի բացատրէ ապառայ դէպքերը եւ Քսենոփոնի մատուցած ծառայութիւնները:

Թէպէտ թշնամիին շատ մօտ կ'զգային իրենք զիրենք, բայց բան մը չէին տեսներ: Կիւրոս ճիշդ հետքերէ եւ այլ նշաններէ հասկցաւ որ արքայական զօրաւոր հեծելազունը մը անցած է անկէ եւ ամէն բան ոչնչացուցած, որպէսզի ինք հոն չկարենայ ո եւէ կերպով ապաստան գտնել: Բարեբախտաբար իշխանը երեւան հանց Որոնդէս անուն երեւելի պարսիկի մը մտադրած մասնութիւնը եւ որ այս տեսակ նմանօրինակ ընթացքներու համար արդէն երկու անգամ ներուած էր, իբրեւ օրինակ խիստ պատիժի ենթարկուեցաւ սպաննուելով:

Բանակը այլ եւս կամաց կը քալէր, որովհետեւ ժամէ ժամ Արքայից Արքային հետ ընդհարումի մը կ'սպասուէր եւ ամէն ատեն միւս զօրազուններու օգնութեան պէտք ունէր: Եւ այս, միայն հոս կրնար ըլլալ, քանի որ այլ եւս ջրուտ, ցեխոտ եւ մինչեւ այսօր խակ ներսերը շատ քիչ թափանցուած Միջագետի կամ ճէզիրէի անապատային սթէվները անցած էին, այլեւս Բաբելաստանի կամ Իրաքի պէս հարուստ երկիր մը եկած էին: Կիւրոսի արշաւանքէն 25 տարի առաջ մեռնող Հերոդոտոս կը պատմէ թէ Բաբելաստանի ցորենին եւ արմաւին հարստութիւնը միւս երկիրները կ'անցնի: Տակաւին մինչեւ Հարուն-էլ-Րաշիտի ժամանակ (արաբական տիրապետութիւն) օրհնուած երկրամաս մըն էր: Թերեւս Աստուածաշունչի մէջ իբրեւ մարդկային Արքայութիւնը նկատուած այս երկիրը, օսմանեան հոր վարչութեան օրով երբ Պաղտատի երկաթուղիին շինութիւնը աւարտի դարձեալ պիտի զարգանայ, թէպէտեւ այդ շատ կամաց պիտի ըլլայ քանի որ Արեւելքը կրօնքով, ժողովուրդով եւ կառավարութիւնով լճացած մ'նացող է, եթէ նոյն խակ յառաջգիմութիւն բերող երկաթուղիները շինուին

Կիւրոս ճամբուն երրորդ մղմին վրայ տակաւին կէս-գիշեր չեղած ամբողջ բանակին զօրանցք մը կատարել տուաւ, երբ արքայական բանակը տակաւին հեռուն էր եւ վճռական ճակատամարտն ալ արշալոյսին միայն կ'սպասուէր: Բովանդակ աշխարհի պատմութեանը մէջ հազուագիւտ է նմանը գտնել այս տեսակ կէս-գիշերեան ընդհանուր ռազմափորձի մը պատկերացուցած տեսարանին:

Զօրահանդէսէն վերջ իշխանը իր մօտ կանչեց իր յոյն սպաները ու իր ենթասպաները եւ առտուան դէմ հանդիսաւոր կերպով խօսեցաւ անոնց հետ: Հակառակմարտի հրամանները տուաւ, ճառով մը քաջալերեց զանոնք եւ յաղթութեան մը պարագային ճոխ վարձատրութիւններ խոստացաւ: Զօրահանդէսէն ետք ամբողջ բանակը թուահամարէ մը անցընելով տեսնուեցաւ որ Յոյները 10,400 ծանր զինուած եւ 2,400 ալ թեթեւագէն ունէին, մինչ ընկի զօրքը 100,000 մարդու կը հասնէր, 20 մանգաղ կրող կառքերով միասին: Այս կառքը Արքային բանակին մէջ եւս գոյութիւն ունէր, տեսակ մը կառք էր, որուն առանցքին երկայնքին սուրերը կամ մանգաղները պառկած էին դէպի գետին ծռած որպէսզի ինչի որ հանդիպին կտրեն: Եկպատանէն (Համատան, Պարսկաստան) փութացող Արքայական բանակը սակայն մէկ միլիոն 200 հազար զինուորէ եւ 200 մանգաղի կառքերէ կը բաղկանար, որ չորս հաւասար մասերէ կը կազմուէր եւ որոնցմէ Ապրօքօմայի ղեկավարութեան տակ գտնուող մասը, ինչպէս լուր առած էր Կիւրոս, տակաւին ճակատամարտի դաշտը չէր հասած: Անիկա Քուհաքսայի ճակատամարտէն 5 օր վերջը հասաւ Արքայից Արքային մօտ:

Թերեւս պարսկական բանակին զօրութիւնը նշանակելի կերպով չափազանցուած է, բայց եւ այնպէս անոնք այնպիսի զօրաւոր զանգուած մը կը ներկայացնէին որ եթէ զանոնք ամէնքն ալ նեղ տեղ մը պարփակել տայինք, դարձեալ անոնց պաշար հասցնելու խնդիրը

անլուծելի հարց մը կը մնար: Առտուան դէմ Կիւրոս իր զօրքերուն հետ յառաջ խաղաց մինչ անոնք յոգնած էին: Կէս ճամբան, երկու ժամ վերջը նոր կառուցուած լայն պատուարի մը առջեւ հասան, զոր թագաւորը իր եղբօրը թշնամական յառաջխաղացումը լսելով 50 քիլօմէթրի վրայ շինել տուած էր Ք. Ա. 580 թուականին: Ասոր վրայ գնաց դէպի այն կէտը ուր Եփրատ եւ Տիգրիս մէկ կամ երկու օրուան ճամբու երկայնութեան չափ իրարու կը մօտենան, հին Օպիսի եւ այսօրուան Պաղտատի մէջտեղ, հարաւային արեւմտեան ուղղութեամբ: Ոմանք կը կարծեն կամ կը փափաքին (Լինչ) այդ պարիսպներուն հետքերը գտնել, բայց ես չգտայ:

Այս պատուարին շինութիւնը Մարական պարիսպէն վերջ պաշտպանութեան երկրորդ միջոց մըն էր որ ձեռք առնուած էր: «Այս պատուարին առջեւէն Կիւրոս իր բանակովը քաշուեցաւ եւ պատուարը իր ետեւը ձգեց»: Քսենոփոն կ'ըսէ թէ նոյն օրը երկու ժամ եւս պատերազմական կարգով յառաջ անցան: Ասիկա սխալ է, որովհետեւ ամբողջ բանակը պատուարին առջեւ կեցաւ այս անցքէն դուրս ելլելու եւ վերադառնալ յարեհալու համար, ասիկա այնպիսի շարժում մը եղաւ որ անխուսափելի դադարներն ալ միասին հաշուելով նոյն իսկ ամենամեծ կարգապահութեան ատեն քսանէ աւելի ժամեր կը պահանջէր:

Քսենոփոն միմիայն յունական լեգէոնն է որ աչքի առջեւ ունեցած էր, մինչ ընկի զինուորները արեւելեան կողմը իրենց համար անձնական կամուրջներ շինելով անցան վրայէն եւ դէպի առաջ գացին—ինչ որ ատանկ զանգուածներու համար շատ երկարատեւ եւ չափազանց յոգնեցուցիչ գործողութիւն մըն է: Սպասուածին հակառակ թշնամին հոն չէր, «միայն մարդոց եւ ձիերու բազմաթիւ ոտքի հետքեր յոյց կուտային թէ նահանջած են անոնք»: Հակառակ անոր որ իշխանը ընտանեկան հարստութենէ մղեալ լաւ գաղափար մը կաղմած էր թագաւորին քաջութեան վրայ—ոչ թէ «Քա-

րեհի եւ Պարիզատեսի զաւիկն եւ իր եղբօր մասին» — հիմա այլ եւս կը կարծէր թէ պատուարի անցքէն ետք արգելքի չալիտի պատահի եւ շուտով կամ անմիջապէս վերջ յարձակումի չալիտի ենթարկուի: Անիկա այնպէս կը կարծէր թէ «թագաւորը տեղի տուած է եւ չալիտի զարնուի»: Իր մեծագոյն չալիով ցոյց տուած կանխատեսութիւնը թողլով, ընդհակառակը մեծ անհոգութեան մը մէջ ինկաւ: Յաջորդ երկու օրերու ընթացքին ան շարունակեց յառաջխաղացութիւնը առանց ո եւ է ապահովութեան: Կիւրոս ինքն իսկ կառք մը հատաւ առանց ամենափոքր ծածկոյթի, մինչ իր մարդիկը ան կարգ ու անկանոն կերպով, խումբ խումբ կ'երթային եւ իրենց զէնքերը կառքերու եւ գրաստներու վրայ կը բեռնէին: Եւ բոլոր ասոնք կը պատահէր, քանի մը քիւլօմէթը անդին պատերազմի կազմ ու պատրաստ սպասող հսկայական բանակի մը մօտը: Ասկէ կը տեսնուի թէ ճամբու առահնովութեան խնդիրը որ աստիճան անխնամ թողուած էր: Թէ ինչո՞ւ Արտաքսերքսէս Բ., այն ատենի արեւելեան կամ եգիպտական վեհապետի մը տրամադրութեան տակ գտնուող մարդկային ուժը սպառելով այդ հրաշակերտ կամ հսկայանման պատուարը կառոյց, եւ ինչո՞ւ Եփրատի վրայ յայտնապէս այդ անցքի պարապը թողուց: Այդ կացութիւնը ես ստալէս կը բացատրեմ: Թագաւորը իր հակառակորդը բոլորովին պարտութեան մատնել չէր ուզեր — ինչ որ քիչ թէ շատ վտանգաւոր էր — այլ կ'ուզէր զայն բոլորովին անվնաս դադնել: Անիկա կ'ուզէր իշխանը հրապուրել եւ հրաւիրել զինքը որ բացուած պարապ մասէն անցնի եւ ջրանցքներով կտրուած երկրին մէջ աւելի եւս յառաջանայ, որպէսզի պարիսպին եւ պատուարին ետեւէն Եփրատի աջ կողմն վրայ յարձակի եւ զարնէ: Երբ այս ծրագիրը իրականանար, յաջողութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար ի գին ոչնչացման թշնամի բանակին:

Արդէն իսկ երկրորդ օրը ցերեկ տեսն մտադրուած տեղը հասած էին երբ Պատեգիաս անուն պարսիկ տե-

ղեկաբեր սպայ մը «ձին քառասորով եւ քրտնաթաթախ վիճակի մէջ վազցնելով հասաւ եւ հանդիպած մարդուն պարսիկներէն եւ յունարէն լեզուաւ սկսաւ պօռալ. Արքան մեծ բանակով եւ ճակատամարտի կարգով կը յառաջանայ»:

Պատերազմներու պատմութեան մէջ շատ անգամ ասանկ յուզումնալից կերպով լուրեր տրուած են (Բրուսիացիները կուգան): Ասիկա չնմանի սակայն Կեսարի նկարագրած գաղիական պատերազմի մէկ տեսարանին երբ Կոնստինտին «շատ փորձառու պատերազմիկ մը» սանձարձակ վազեց եկաւ Կեսարին կարեւոր լուր մը հաղորդելու համար որուն սուտ ըլլալը վերջէն հասկըցուեցաւ:

Բնական է որ ասոր վրայ անկարգ ու անկանոն մարդկային զանգուածին մէջ «սոսկալի խառնաշփոթութիւն» մը յառաջ եկաւ, մինչ այս տեսակ աննպաստ պարագաներու մէջ թշնամիէն յարձակում կրելու եւ պարզապէս յաղթուելու մեծ վտանգը մօտ էր: Բարեբախտաբար Կիւրոս «կառքէն իջաւ, զրահ հագաւ, ձի հեծաւ եւ սուրը ձեռք առաւ»: Յանկարծակիի չեկան հրամանատարութեան մեքենան հաեւ լրատարութիւնը շատ լաւ կազմակերպուած էր: «Ամենամեծ արագութեամբ մը» ինչպէս Քսենոփոն կ'ըսէ, հաեւ իմ կարծիքովս զարմանալի հնարամտութեամբ մը «կարգը հաստատուեցաւ», յառաջխաղացումը եւ ճակատամարտի ուղղութիւնը կարգադրուեցաւ, Յոյները՝ աջ կողմը, Բարբարոսաց բանակը՝ ձախ կողմը միեւնոյն բարձրութեան վրայ: Առաջիններուն կը հրամայէր այդ օրը Եփրատի վրայ աջ թեւը կազմող բովանդակ Լէգէոնին վերին հրամանատար՝ Կլէարիոսը, որուն տրուեցաւ հաեւ ընդհանրու (Պալլադոնիացի) հեծելազուռի հրամանատարութիւնը: Մենոն կը հրամայէր ձախ գոնդին, իսկ ինքն Կիւրոս Յունական Լէգէոնին հետ ընդհանրու ընդմիջեալ կը գտնուէր:

Տակաւին թշնամի չէր տեսնուէր: Քիչ վերջը սա-

Կայն, ցորեկին «սպիտակ ամպի հման փռչի մը կը տեսնուէր, որ կամաց կամաց մթութեան մը կը վերածուէր եւ ամբողջ դաշտը կը ծածկէր»։ Բաբելազատանի մէջ Սեպտեմբերի սկիզբն էր։ Երբ շատ մօտեցան Հեաղհետէ սկսան տեսնուիլ ղէնքերու փայլող մետաղը եւ ուրիշ փայլուն ռազմական առարկաներ — հիմա մենք նոր հաւաքուածի եւ նոր ղէնքերու կատարելիք ազդեցութենէն կ'զգուշանանք—։ Հեաղհետէ յայտնի կ'ըլլար զօրաբաժիններուն զօրութիւնը, քառակուսի կազմած ջոկատներ երկու կողմի վրանապատ հեծելազուէնդերը եւ իրարմէ հեռու, ճակատին վրայ երեւցող մանգաղի կառքերը։ Ամէն ինչ «հանդարտօրէն եւ համաչափ քայլերով կը յառաջանային», այնչափ դանդաղօրէն, որ Կիւրոս թըշնամիին ռազմական կարգին ծանօթանալէ վերջ տակաւին ժամանակ գտաւ Յոյներուն ճակատը երթալու եւ աջ թեւին հրամանատար Կլէարկոսի հրամաններ տալու, որպէսզի դէպի թշնամիին կեդրոնը ուղղուի, որովհետեւ հոն էր թաղաւորը եւ «անգամ մը որ ան զարնուի, յաղթութիւնը մերն է»։ Կիւրոս թաքթիքի տեսակէտով լաւ ճշդած էր այս գլխաւոր կէտը, աչքի առաջ ունենալով արդիւնքը։

Արքայական բանակին ճակատը Կիւրոսի բանակէն շատ աւելի ընդարձակ տարածութեան մը մէջ կը գտնուէր եւ անոնկ եղանակով մը, որ արդէն իսկ կեդրոնը Կլէարկոսի դէմ քալել կը հարկադրուէր եւ ձախ թեւն ալ Բարբարոսներու բանակին կը հանդիպէր։ Կլէարկոս բոլոր ասանք անձամբ տեսաւ եւ գիտէր որ կեդրոնին դէմ կատարելիք յարձակումին մէջ դէպի ձախ պէտք էր ուղղուիլ, բայց մտածելով որ աջ կողմէն Եփրատի յենլով կարելի էր որ պաշարուէր, հրամանը չգործադրեց եւ իր զինուորները ուղղակի առաջ մղեց։ Հետեւաբար Կլէարկոսի այս ընթացքը երբեք չի համապատասխանէր առաջնորդէ մը պահանջուած պատասխանատուութեան զգացումի մեծ յատկութեան, այն պատճառով որ ադիւն ամէնուն ալ մտքին մէջ կը ծնի հրա-

մանի դէմ շարժելու եւ իր անձը պաշտպանելու գաղափարը, ուրիշ անկարգապահութիւն կը ծնի։ Երբ արքայական բանակը 6-700 մէթր յառաջացաւ, Յոյները ճակատամարտի երգերով սկսան յարձակուիլ։ Մինչ լէգէոնը անդին թշնամիներուն դէմ մասնակի յաջողութիւն մը կ'ունենար, Արքայից Արքան իր բանակին մեծագոյն մասովը, տեսնելով թէ իր դէմ հակառակորդ չկայ, դէպի ձախ ուղղուեցաւ։ Իշխանը որ ձախ թեւին եւ բանակին կենսակին կը հսկէր, յանկարծ իր առջեւ տեսաւ արքան հեծեալներու շարքի մը մէջ։ Ատոր վրայ մէկէն ի մէկ իր ասեղութիւնը բռնկելով, իր խիզախ բնաւորութենէն առաջնորդուած, ինչ որ առաջնորդողին համար նախնական սկզբունքներէն մ'իւն է, առանց անհրաժեշտ պէտք մը ըլլալու, ինքը վտանգին առջեւ նետուեցաւ, ամբողջութիւնը չվտանգելու համար, առանց նկատի առնելու զինքը շրջապատողներուն խնդրանքը, որպէս զի ետ կենայ. անիկա նետուեցաւ իր եղբօրը վրայ, վիրաւորեց զայն, ինքն ալ սակայն ինկաւ իր հաւատարիմներուն միջեւ։

Երիտասարդ եւ կարող իշխանին մահը ոչ միայն օրուան բախտը վճռեց, այլ նաեւ իր խոհեմ եւ յանդուգն ծրագրին գործադրութիւնն ալ ձախողեցուց։ «Բարբարոսաց բանակը» փախաւ առանց Յոյներէն նըշմարուելու, որովհետեւ այս վերջինները այդ միջոցին անհոգ կեցավով յառաջացած էին եւ ճակատամարտը անոնկ սաստիկութիւն մը եւ ընդարձակ տարածութիւն մը առած էր որ անկարելի էր իմանալ։ Լէգէոնին կրկին յաղթութիւնը, որով ան ի վերջոյ ետեւի եւ քովընտի կողմերուն վրայ քալող Պարսիկներուն վրայ կը յառաջանար եւ զանոնք դարձեալ փախուստի կը մատնէր, կացութիւնը չկրցաւ փոխել։ Կիւրոսի անձին հետ մէկտեղ այս արշաւանքին նպատակն ալ կորսուեցաւ։

Ի վերջոյ, երեկոյին, Յոյները իրենց բանակատեղին դարձան։ Տեսան որ կողոպտուած է եւ հետեւեալ առտուն միայն հասկցան թէ Կիւրոս մեռած եւ «Բարբա-

ըրոսաց Բանակ»ն ալ իր բանակատեղիէն փախած էր: Հրամաններու հաղորդակցութիւնը որ խիստ կարեւոր էր, այսպէսով խանգարուած եւ բանակին ներքին կապակցութիւնը խզուած էր:

Այսպէս տեղի ունեցաւ Քունաքսայի ճակատամարտը Ք.Ա. 401 ի Սեպտեմբեր 3 ին, Սարգիկէէն ճամբայ ելլելէն վեց ամիս ետք եւ այս ամէն ատենի համար երեք տեսակէտով դաս մըն է որ կը հաստատէ թէ մասնակի յաջողութենէ մը ափս ատեն միայն կարելի է ընդհանուրին համար օգուտ քաղել երբ շարքերէն դուրս ելլելը կ'արգիւրէ, երբ վերին հրամանատարութիւնը միշտ ետեւ կը կենայ, ամէնուն վրայ հսկելու եւ զանոնք մղելու համար, ի վերջոյ երբ սկիզբէն մինջեւ վերջ համերաշխութեան զգացումներով տողորուած կ'ըլլան բոլոր առաջնորդները, թէ իրենց բարձրագոյն պետին հանդէպ եւ թէ իրենք իրենց միջեւ:

Յոյները պարզապէս կ'ըսէին թէ պատերազմին ատեն մարդ չկորսնցնեն, որովհետեւ թշնամիները իրենց առջեւէն ընդհարումէն առաջ կը փախէին, ինչ որ նոյն ատենի Պարսիկներուն մղած այս միլիոնաւորներու ճակատամարտներուն մէջ ցոյց տուած զինուորական յատկութեանց մասին շատ տխուր արդիւնք մը ցոյց կուտայ: Ատոնք, ինչպէս Քսենոփոն կ'ըսէ, մանկլաւիկներ են, որոնք վճռական վայրկեաններու մէջ առանց վարձատրութեան խարազանի հարուածներով ոչ թէ դէպի յաջողութիւն այլ դէպի մահ կ'առաջնորդուէին:

Գ. ՆԱՀԱՆՁ ԲԱՐԵԼԱՍՏԱՆԷ ՄԻՆՉԵԻ

ՔՐԴԱԿԱՆ ԼԵՌՆԵՐ

Առաջին երկուսի նոյեմբերի 401 Ք.Ա.

Հարիւրաւոր մղոններու տարածութիւն ունեցող ծովերով, անապատներով եւ լեռներով հայրենիքէն բաժնուած եւ առանց բարեկամի — որովհետեւ ինչպէս շուտով յայտնուեցաւ «Բարբարոսաց Բանակ»ին վրայ հաւատք կարելի չէր ունենալ — Յոյները շատ դժուարին կայութեան մը մասնուեցան: Կամ պէտք էր զէնքէն ընկէց ըլլալով յանձնուիլ արքային եւ կամ երկիր վերադառնալ: Թէպէտեւ դժկամակութեամբ, բայց եւ ափսոսաբար այս վերջինին որոշում տուին եւ Արքայէն ալ այս մասին համամտութիւն ձեռք բերին: Բայց բանակցութիւնները այնքան երկար տեւեցին որ Ք.Ա. 401 Սեպտեմբերի վերջերը միայն կրցան Բաբելաստանը թողուլ երբ ջրանցքներու ջուրներուն պատճառաւ ճամբաները անանցանելի դարձած էին: Սկիզբները «Բարբարոսաց Բանակ»ին, այսինքն թէ Կիւրոսի յաջորդ Տիսափերնէսի զօրադուռներուն ընկերակցութեամբը եւ երեւութական պաշտպանութեանը տակ, նաեւ Հայաստանի Սատրապ Որոնդէսի հետ դէպի ետարջաւանք մը կազմակերպուած էր թէեւ, բայց վերջէն ատիկա հասարակ նահանջի փոխակերպուեցաւ: Յոյները, լքուած ու մասնուած էին օտար եւ անուաններուն անգամ անձանթ երկիրներէ անցնիլ ստիպուեցան, եւ այսպէսով բովանդակ աշխարհի պատմութեան մէջ գոյութիւն ունեցող մեծ ձեռնարկ մը կատարեցին բոլորովին աննպատակ կերպով: Յոյները դէպի հայրենիք վերադառնալու առթիւ երկու կարելիութիւն կը տեսնէին: Առաջինը իրենց եկած ճամբով վերադառնալն էր, իսկ երկրորդը Տիգրիսի (Քսենոփոն

Տիգրէս կը գրէ) վրայով բարձրանալ եւ կարելի եղածին չափ արեւմտեան ուղղութեամբ ընթանալով փոքր Ասիա հասնիլ: Առաջին ճամբան իրենց ծանօթ էր եւ կարճ, բայց հոն ուտելիք գտնել կարելի չէր: Կը մ'նար երկրորդ, անծանօթ եւ ընդարձակ ճամբան, ուրիշ անցնիլ ստիպեցին նաեւ Պարսիկները, անտարակոյս զանոնք գէտ ի ներսերը հրաւիրելով ապահով կերպով ոչնչայնելու համար: Յոյները որոշեցին Տիգրիսի ճամբան բռնել, բայց ոչ թէ Տիգրիսի աջ եզերքին վրայ գտնուող արեւմրտեան ճամբէն, այլ ձախ եզերքին վրայ գտնուող արեւելեան ճամբէն ընթանալու պայմանաւ, հակառակ անոր որ, առաջին պարագային գետէն անցնիլ գրեթէ հարկ չսկիտի ըլլար, մինչ արեւելեան ճամբուն համար սկիզբները այգւիտի պէտք մը սկիտի զգացուեր, եւ երկրորդ անգամ գէտի Յանիա ուղղուելու համար դարձեալ գետը երկրորդ անգամ անցնիլ պէտք սկիտի ըլլար: Գետէ անցնելու խնդիրը մեծ նշանակութիւն ունեցող հարց մըն էր, որովհետեւ Տիգրիս Եփրատէն շատ աւելի խիտա ջուրի ընթացք մը ունի: Այս որոշումը մեծ առնչութիւն ունի մոտենի խնդրին հետ, որովհետեւ արեւմրտեան մասը ուրիշ եւ անցայ Ասորեստանի պեղումները այցելելու համար, Միջագետեան անապատային սթէպներ կը պարունակէ ամէն կողմ մինչեւ գետեզրը, մինչեւ Տիգրիսի արեւելեան կողմը: Շատ հին Ժամանակներէ սկսելով մինչեւ հիմա բազմաթիւ գետի ճիւղազաւորումներ կան, որոնք այդ ընդարձակ երկիրը բարեբեր եւ բազմամարդ ըրած են: Այսօր եւս Պաղատէն Մուսուլ գացող կարաւանը այդ կողմէն կ'անցնի, Քէրքուի եւ Արբելայի վրայէն:

Յոյները սակայն Բաբելաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ գտնուող այս հին հաղորդակցութեան ճամբէն չգացին, այլ աշնան վերջերը երբ ջուրը ծանծաղ կը դառնայ, կանգ առին գետին մօտ, որովհետեւ վախճան աւելի առաջ գէտի վայրենաբնակ քրդօպարսկական լեռները յառաջանալու: Կիւրոսի մահէն վերջ բոլոր գնդալ

պետները, գլխաւորները եւ զինւորները Կլէարկոսի կը հպատակէին, լռին համաձայնութեամբ առանց զայն իրենց առաջնորդ ընտրած ըլլալու «որովհետեւ տեսան թէ անիկա վերին հրամանատարութեան համար հարկ եղած կարողութիւնը ունէր, մինչ ուրիշները այդ մասին անսիրտ էին»: Միայն վտանգը եւ թշուառութիւնը զիրենք հարկադրեց միանալու եւ կարգապահութիւն ունենալու:

Սիգդակէի մօտ (հաւանաբար Պաղատի մօտերը) Յոյները Ք. Ա. 401 հոկտ.ին սկիզբը նաւերով կազմուած պատրաստ կամուրջի մը վրայէն Տիգրիսը անցան եւ գէտի հիւսիս ուղղուելով նախ փոխու գետին վրայ Օպիս քաղաքը եւ ապա գետէն քիչ կամ շատ հեռաւորութեան վրայ երթալով 15 օրէն Զապաթոս հասան: Զապաթոս Տիգրիսի ամենանշանաւոր մէկ ճիւղն է որ գէտի քրդօ-պարսկական լեռները կ'ուղղուի: Այդ կողմերը ընդարձակ տարածութեան մը վրայ անապատային երկիրներ կան, որոնցմէ անցան, անցնելով նաեւ շատ հաւանաբար Քսենոփոնի չիշատակած ձէպէլ Համրինէն, որ հիւսիս-արեւմուտքէն գէտի Ասորեստան եւ անիշ մինչ պարսկական սահմանագլուխ ուղղուիլ, նաեւ երկու կողմէն բաց թողուած ճամբով մը գետին անցքը ապահովող հարիւրաւոր մէթը բարձրութեամբ լեռնաշղթայէն: Ես գայն Աստուածաշունչի մէջ ցոյց տուած Արարատը կը նկատեմ ուր հեռատես եւ իր երկրին բնական անակնկալներուն տեղեակ շէյխին, Նոյնահապետին՝ Ժամանակին կազմեց տապանը եւ խառն բնակչութեամբ իջաւ, երբ ջուրը գէտի ծով իջաւ: Եւ հոս էր որ Տիգրիսի արեւելակողմը, ձէպէլը Համրինի այս սուրբ, պըտղաբեր եւ այգեւէտ երկրին մէջ իր բնակութիւնը հաստատեց:

Արեւելքը թէեւ անուններու տեւականութեան տեսակէտով պահպանողական է, բայց շատ տեղերու մէջ ոչ միայն ասանկ չէ, այլ նաեւ կարգ մը վայրեր բոլորովին անյայտացած են: Ես կը կարծեմ թէ ձէպէլը

Համրինը նախապէս Արարատ կը կոչուէր եւ Հիմա իր անունը կորսնցուցած է: «Լեռ» բացատրութիւնը արգելք մը չէ ատոր, քանի որ Բաբելացի Նոյը միայն գաշախ վրայ գաղափար ունենալով իրեն համար բարձրութիւնները լեռ էին: Բաբելաստանէ հարիւր միոնէ աւելի գէպի հիւսիս եւ հայկական բարձրաւանդակին միւս կողմը գտնուող ճշմարիտ Արարատը, որ յաւիտենական ձիւնով ծածկուած է եւ Մօսկւանէն ալ 300 մէթր աւելի բարձր է, այն չէ եւ չկրնար ալ ըլլալ:

Տիգրիսի կողմէն վրայ գտնուող Կայնա քաղաքին բնակիչներէն ապրուստի պաշար առին եւ գետնաւերու (քէլէք) մէջ փոխադրեցին: Եղեկիէլ մարգարէն Կայնան անուանած է «ծաղկեալ եւ մեծ քաղաք»: Մենք սա. կայն վճռական կերպով ընդունած ենք որ այս քաղաքը չին Ասուր քաղաքն է, ուր ասորական շինութիւններ ու հետքեր ալ կան: Մինչեւ Զատաթոս Յոյները հանդարտ ձգեցին: Այդտեղ սակայն, թէ իրենց հայրենիքէն եւ թէ Բաբելոնէն բաւականաչափ հեռու ըլլալուն պատճառաւ, Պարսիկներու յետին նկատումները ամբողջովին երեւան եկան: Տիսափերնէս Յոյներու առաջնորդները եւ գլխաւորները իր մօտ հրաւիրեց եւ երբ այս վերջինները մեծ թիւով, իրենց մէջ ըլլալով նաեւ Կլէարկոսը եւ Պրոկսինոսը, հրաւերին պատասխանեցին, — ոչ առանց կասկածի, սակայն վստահելով նախապէս փոխադարձաբար տեղի ունեցած երդումին — ամէնը մէկ բռնել տալով ջարդեց եւ կամ գերի բռնեց վերջէն սպաննելու համար:

Առաջնորդէ զուրկ եւ մեծ թշուառութեան մատնուած, երբ Յոյները Զատաթոսի եղբրքներուն վրայ, «ցաւէն եւ հայրենիքի, ծնողքի, կնոջ ու զաւակներու սէրէն ու բաղձանքէն անքուն կը մ'նային, մտածելով որ զանոնք վերստին տեսնալիք չունին», ճիշդ այդ միջոցին էր որ յառաջ եկաւ Քսենոփոն եւ բոլոր ձեռնարկութիւններուն հոգին դարձաւ: Բազմաթիւ վարդապետական ճառերով ան խօսեցաւ գիշերանց հաւաքուող

առաջնորդներուն եւ գլխաւորներուն, նաեւ անոնցմէ վերջ հաւաքուող զինուորներուն ու հասկցուց անոնց որ բոլոր այս պատահարներէն եւ ներկայ ճգնաժամային կացութիւնէն վերջ այլեւս իրենց մտքէն պէտք է հանեն, ուրիշ լուծումի մը ճամբայ գտնելու պարագան եւ պէտք է փարին այն միակ գաղափարին որ էր զէնքը ձեռք առնելով միաբանութեամբ եւ քաջութեամբ երկրին ճամբան գտնելու համար կռուել:

«Ոչ բազմութիւնը» գոչեց ան, «ոչ զօրութիւնը դուք լաւ գիտէք թէ պատերազմի մէջ Յաղթանակ չեն ապահովեր, այլ միայն ամենամեծ չափով ցոյց տրուած արիւնքովութեամբ է որ մարդ Աստուածներուն վրայ վստահելով ճակատամարտի կ'երթայ»:

Յոյները ասոր վրայ որոշեցին յառաջխաղացումը շարունակել եւ շուտով իրենց մեռած առաջնորդներուն տեղ ուրիշներ ընտրեցին, որոնցմէ Պրոկսենոսի տեղ ընտրուեցաւ Քսենոփոն: Ասոր առաջարկով կառքերուն մեծ մասը, նաեւ առանց նկատի առնելու մօտակայ ձմեռը, բոլոր վրանները այրուեցան, «այսպէսով արջառները չեն որ մենէ առաջ ճամբայ պիտի կրնան առնել, այլ մենք ենք որ կարաւանէն անկախ կերպով ճամբան մինակնիս պիտի քալենք յօգուտ բանակին»: Աւելի վերջը ճամբորդութեան համար քառանկիւնի ձեւը որոշուեցաւ եւ գրաստներն ու կարաւանը մէջտեղ առնուեցաւ, գլխաւոր հրամանատարութիւնը յանձնուելով Լակեդեմոնացի Քէյրոսիֆոսի: Վերջապահներուն կ'առաջնորդէին Թիմասիոն եւ Քսենոփոն: Այս վերջինը ընդհանուր Հրամանատարութիւն չէր ուզեր, այլ նահանջի մը համար խիստ կարեւոր եւ դժուարին եղող վերջապահի պաշտօն մը: Այդ գիւրքին վրայ գտնուողէ մը կը պահանջուի ամէն զոհողութիւն որպէսզի ժամանակ եւ միջոց գտնայ պաշտպանութիւն ընձեռելու իրեններուն, եւ եթէ հարկ է ինքզինքն իսկ իր զինուորներուն հետ միասին զոհէ: Ասիկա ոչ միայն պաշտպանութիւն այլ նաեւ սովորութիւն դարձած էր: Քսեն

Յոսիոն տակաւին ատիկա չունէր: Երբ Յոյները տարւոյն ալդ եղանակին Ձապաթոսը անվնաս կերպով անցան, իրենց ետեւէն թեթեւադէն Պարսիկներու կողմէ յարձակում կրեցին: Քսենոփոն իր վերջապահ Հոպլիտներուն հետ միասին, առանց Պարսիկներուն ու եւէ վնաս հասցնելու ձգեց որ անոնք ուղաճնուն չափ յառաջանան բովանդակ կարգը վտանգելու եւ յառաջխաղացումը դժուարութեան մատնելու աստիճան: Քէյրոսիֆոսի ազդարարութեան վրայ Քսենոփոն իր սխալները ուղղեց եւ վերջապահներու ապագայ լաւագոյն մէկ պաշտպանութեան համար պզտիկ հեծելազունդ մը, նաեւ Հոդոսոյի հիգակաւորներու ջոկատ մը կազմեց սրնք հետեւեալ քանի մը օրուան մէջ շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցին: Իրենց հալատակն էր վերջապահներուն կարելի եղածին չափ ազատ շարժումը ապահովել, ինչպէս որ տակաւին մինչեւ այսօր օրէնք է դարձած վերջապահներուն քիչ թիւով հետեւակազօրք միայն տալ, մինչ ընդհակառակը շատ հեծելազօրք եւ թնդանօթածիգ յատկացնել:

Յոյները Ձապաթոսի բերանէն չէր որ անցան, ոյլ քիչ մը աւելի վերէն եւ միւս օր Լարիսայի մէջ, աւելի վերջն ալ Մեսալիայի, Քալաիսի, Նիմրուտի եւ Նինուէի մօտ Տիգրիսի առջեւ ժամանեցին: Այս ասորական նախկին մեծ քաղաքները Ք. Ա. 606ին գոյութիւն ունէին, բայց Ասորեստանի Ասուրբիտաննիպալ թագաւորին մահէն վերջ, բաբելոնեան եւ մարական միացեալ ուժերէն—վերջինը Կիւքսար թագաւորին հրամանատարութեամբ—քանդուեցան, իսկ Քսենոփոնի ժամանակ ամայացած, աւերակ դարձած վայրեր էին անոնք: Ձարմանալի է այս եւ կ'ապացուցանէ թէ որքան հիմնական եղած է կործանումը, որ հազիւ թէ երկու դար վերջ Քսենոփոն անոր բոլորովին տարբեր անուն մը կուտայ: Նինուէի աւերակներուն Քոյունուս բլուրին հիւսիսակողմէն ժամանակին դիտած եմ ես այդ քրդական լեռները: Առանց վրայէն էր որ Տիգրիսէ քիչ հեռուն

Յոյները շարունակեցին իրենց ճամբան միշտ հալածուելով Պարսիկներէն, նաեւ անոնց հետ դաշնակցած բարբարոսներու բանակէն, այնպէս որ ստիպուեցան իրենց քառակոճիկ կազացող սխիւթմը թողլով շարժուն ջոկատներու վերածուիլ: Այսօրուան Քէյֆի եւ Ձաքօյի միջեւ, աւելի այս վերջինին մօտ տեղի ունեցաւ առաջին լուրջ ընդհարումը, ուր իրենց ունեցած կորուստները սաստիկ ըլլալով, հարկադրուեցան մօտակայ գիւղերէն բժշկական օգնութիւն խնդրել զինուորները դարմանելու համար: Այդ ժամանակէն իսկ յիշատակուած է Պարսիկներուն գիշեր ատեն իրենց ձիերը կապելու եւ անոնց ոտնակապեր անցնելու սովորութիւնը որ տակաւին մինչեւ այսօր Պարսկաստանի եւ բովանդակ Միջագետքի մէջ գործածական է:

Պատերազմի մը առեն Քսենոփոն իր անձին իսկ օրինակովը ցոյց տուաւ թէ ինք մեծ առաջնորդ մըն է: Անգամ մը հարկ եղաւ բարձրութենէ մը մագլցիլ թշնամիին դէմ ելլելու համար փութով: Քսենոփոն կրակոտ խօսքեր կ'ըսէր: Չինուորին մէկը երբ ընդդիմախօսեց ըսելով թէ լաւ կը խօսի բայց ձիու վրայ է մինչ ինք զրահներու ծանրութեան տակ կը կքի, Քսենոփոն ցատկեց ձիէն վար, զարկաւ քիթին բերնին առաւ զրահը ձեռքէն, եւ ոտքով, հակառակ իր հեծեալի կազմածներուն, ամէնէն առաջ անցաւ: Օրինակը խորհալէս ազդեց: Յոյները շուտով բարձրութեան վրայ ելան: Այս առթիւ յիշենք թէ Կեսար անգամ մը զինուորի մը ձեռքէն սուրը առած եւ ամէնէն առաջին կարգը անցնելով, նոր կորով ներշնչած է իր զինուորներուն, ինչպէս ըրած է Պոնաբարթ Արկոլիի մէջ 1796 նոյմ. 15ին: Քսենոփոն սպաններուն խօսելով կ'ըսէ. «Չինուորներուն աչքը ձեր վրայ է որ յառած է: Եթէ ձեզի քաջութենէ զուրկ տեսնեն, ամէն ինչ կը թողուն, բայց եթէ ամէնէն առաջ թշնամիին դէմ ելլէք եւ միւսներն ալ առայդ ստիպէք այն ատեն համոզուեցէք որ անոնք ալ ձեզ պիտի հետեւին եւ ամէն ջանք պիտի թափեն: Չեզի

կը պատկանի սակայն ապացուցանել թէ դուք իրապէս անոնց սպաներն էք: Ի վերջոյ Յոյները շարունակական ճակատամարտներէն վերջ այսօրուան Ֆինէքի մօտ հասան, ուր իրենց կացութիւնը չափազանց դժուարացաւ: Մէկ կողմէն բարձր լեռներ կային, իսկ միւս կողմէն ալ գետը կար, որուն խորութիւնը նետի մը երկարութենէն աւելի էր: Տիգրիս գետը այս տեղն է որ Քրդական լեռներուն կը հանդիպի: Այս մասին մէջ գետին ճիշդ մէջտեղը կղզի մը կայ որ կը կոչուի Ճէղիրէ Իպնը Օմար:

Հոս կ'աւարտի Նոհանյի առաջին մասը: Հակառակ մեծ թիւով առաջնորդներու սպանութեան եւ կորուստներու, տակաւին ամէնէն թեթեւն էր, քանի որ շատ նպաստաւոր եղանակի մը մէջ տեղի ունեցաւ: Նշանակալից է մանաւանդ Քսենոփոնի երեւան գալը, որուն ազդեցութիւնը հետզհետէ պիտի աւելնայ:

ԲԱՍՏՆԻ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ

401 Ք. Ա. Դեկտեմբերի վերջերը

Մինչեւ ցարդ բոլորուած Բիւրուց արշաւանքի ճամբուն մասին ընդհանուր առմամբ ո եւ է տարակոյս չկայ, զի փոքր Ասիոյ քաղաքներուն, Կիլիկեան, Սուրիական կիրճերուն ու անցքերուն, Թափսաքոսի, Եփրատի եւ Տիգրիսի ընթացքներուն, նաեւ Քրդական լեռներուն հետ է որ առնչութիւն ունի: Բոլոր այդ վայրերը որոշ կէտեր եւ գիծեր են, որոնց միջեւ յառաջխաղացումը առաւել կամ նուազ տարբեր ուղղութիւններով տեղի ունեցած է:

Քսենոփոն կարողացաւ իր հետագօտութիւնները հանգիստ սրտով կատարել հիմնուելով իր անցած երկիրներուն աշխարհագրական յարաբերութիւններուն վրայ: Անկէ անդին սակայն Յոյները լեռներու եւ իրենց բոլորովին օտար ու անծանօթ երկիրներու մէջ ինկան: Քսենոփոն իր ուժերը սկսաւ գործածել իր առաջնորդութեան միջոցին ծագած դժուարութիւնը հարթելու, քանի որ սառով ու ձիւնով ծածկուած երկիրներէ հարկ էր անցնիլ, նաեւ ռազմիկ եւ ուժեղ ցեղերու հետ կռուիլ: Ալ անկէ ասդին իր հօթերը այնքան ցանցառ դարձած են որ, առանց անցած երկիրներու կացութիւնը եւ մագլցած լեռներու ուղղութիւնն ու գետերու ընթացքը եւ իր գլխուն եկածներն ու տեսածները յստակ ոճով նկարագրելու սկսած է ամէն ինչ, թէ տարածութեան եւ թէ Ժամանակամիջոցի տեսակէտով իրար խառնել: Ահա ճիշդ այս տեսակէտներէն ղեկավարուած ես հիմա կ'ուզեմ փորձ մը փորձել Յոյներու շարունակական յառաջխաղացմանը հետեւելու եւ հասկնալու համար թէ ի՞նչպէս այստեղէն, անճապէս չգիտցած այս երկրամասէս, զինուորական ուղղութեամբ մ'ընչեւ

Բասենի ձորը հասած եւ անկէ ալ մինչեւ Սեւ Ծով ժամանած են: Այս վերջին մասին մէջ իրենց հետքերուն կրցած եմ հետեւիլ:

Նոյեմբերի առաջին երրեակին Յոյները այսօրուան ձէզիրէ Իսկն Օմարի (Պետղարդէ) մէջ, Տիգրիսի եւ քրդական լեռներուն, ձէպէլ ճուղիի միջեւ ձգած էինք շատ ծանր կացութեան մը մէջ: Այս քրդական լեռները մինչեւ 1500 մէթրի չափ բարձրութիւն ունին եւ հայկական բարձրաւանդակին երեք մասերէն հարաւայինին սահմաններուն վրայ կը գտնուին: Երբ ես 1908 Ապրիլի կիսուն Մուսուլէն Մարտին ուղղուեցայ, իմ աջ կողմս ինկան անոնք եւ տակաւին մինչեւ այդ եղանակին մինչեւ իր ստորոտները ձիւնով ծածկուած էր: Մուսուլի եւ աւելի վերջ Մարտինի մէջ, այն ատեն ինծի ըսին որ, Նոյնիսկ իմ պզտիկ կարաւանս, կառավարութեան կողմէ ամէն պաշտպանութիւն վայելելով հանդերձ շատ դժուարութիւն պիտի քաշէ Քսենոփոնի խուզարկութեան համար ձէզիրէ-Բաղէշ-Կարին ճամբէն անցնելու առթիւ:

Հայաստան, այսօր ամբողջովին ուսական տիրապետութեան տակ գտնուող Անգլիովկա ուղղուած երեք խոշոր, լեռնաշղթաներով բաժնուած մասեր ունի, որոնք հիւսիսի կողմը ծովէն մինչեւ 2000 մէթր բարձր բարձրաւանդակ մը կը կազմեն, որոնց մէջէն կանցնին հսկայ լեռներ եւ գետեր: Չմեռը ցուրտ եւ երկար կ'ընէ, մինչ ամառը տաք: Յոյները այս մասին բան մը չէին գիտեր, որովհետեւ առաջնորդները գերիներ կալանաւորել կուտային եւ անոնց միջոցաւ տեղեկութիւն կ'ստանային զիրենք շրջապատող երկիրներու մասին: Անոնք իրենց հետեւեալը ըսին: Հարաւի ճամբան դէպի Բաբելաստան եւ Մարաստան կը տանի ուրիշ Յոյները եկած էին, Արեւելքի ճամբան Պարսկաստան կը տանի, Տիգրիսի միւս կողմէն դէպի արեւմուտք տանող ճամբան դէպի Լիւդիա եւ Յոնիա կ'առաջնորդէ, իսկ հիւսիսի ճամբան ալ պատերազմիկ եւ տակաւին մինչեւ ցարդ չգտնուած Կարդուկներու (քուրդ) լեռներուն վրա-

յով դէպի Հայաստանի բարեբեր սատրապութիւնը կ'առաջնորդէ, ուրիշ մարդ կ'ընայ «Տիգրիսի աղբիւրներէն անցնիլ կամ անոր եզերքէն երթալ»:

Յոյները ո՛ւր կը փախաքէին երթալ: Բնական է որ դէպի Լիւդիա եւ Յոնիա: Ատկէ, ձէզիրէն (Պէդղարդէ) Տիգրիսի վրայով — Մեծն Աղեքսանդր եւս Ք. Ա. 331 թուականին թափաքոսէն Կուակամէլա (Պէդղարդէի մօտ) գացած միջոցին ատկէ անցաւ — եւ անկից ալ դէպի արեւմուտք այսօրուան Մարտինի վրայէն, գրեթէ ժամանակին իմ անցած ճամբուս ուղղութեամբ գացին: Դժբախտաբար այդ կողմէն Տիգրիսը չկրցան անցնիլ ոչ թէ որովհետեւ գետը անանցանելի վիճակ մը ունէր, — ընդհակառակը Հոռոսցի մը առաջարկած էր մէջտեղէն իրար կապուած եւ օգով լեցուն գերաններ, բրնձի փայտով, հողով եւ քարով ամրացնել եւ արուեստական նաւերու կամուրջ մը կազմակերպել — այլ որովհետեւ իրենց ետեւ մեծ բանակ մը ունէին եւ միւս կողմի բարձրութիւններուն վրայ բազմաթիւ հեծեալ զօրքեր տեսան:

Այս կացութեան առջեւ, որոշեցին դէպի հիւսիս ուղղուիլ եւ թշնամին խաբելու համար նահանջի կարճ շարժում մը ընել, նախ ցոյցի համար ռազմափորձ մը կատարել, ոչ թէ գետին եւ ժայռերուն միջեւ գտնուող եւ յանկարծակի յարձակումներու ենթակայ հողամասին մէջ, այլ երկրին ներսերը լեռնադաշտերուն վրայ: Այդ կերպով յուսացին, Տիգրիսը աւելի վերէն, «իւր աղբիւրին մօտէն անցնիլ եւ Եփրատի հովիտը ժամանել»:

Այսպէս սկսան ճամբան: Հակառակ իրենց բռնեքուն փոքրուելուն եւ մաքրագործումին, որով առաջնորդները իրենց նախապէս ընդգրկած սխաթմը կրկնեցին, ինկան անանցանելի լեռներու մէջ որոնք շատ դժուար եւ շատ կորստաբեր էին: Կարդուկները, Կորդուսացները կամ այսօրուան Քուրդերը վայրենի եւ պատերազմիկ ժողովուրդ մըն էին, որոնք այն ժամանակ տակաւին լեռներուն մէջ կը նստէին: Իրենց ցեղերէն մէկ

քանին Միջագետքի դաշտին մէջ պէտէվիներուն հետ անընդհատ կռիւներ կը մղէին եւ այսպէսով վաչկատուն ցեղերուն կեանքին ու բարքերուն վարժուեցան: Պօն Մօլթէ կը նկարագրէ զանոնք իբրեւ «աղքատ, առանց պատուհանի եւ առանց դուռի խրճիթներու մէջ ապրող, վայրի եւ ազատ, պէտք եղած ատեն երկրագործ, բայց պատերազմիկ ընաւորութեամբ եւ ձգտումով»: Ասոնք կը նեղէին յառաջացող խումբերը, անընդհատ յարձակելով, նաեւ ժայռի կտորներ նետելով անոնց վրայ: Նոյն իսկ Քուրդ կիները կը մամնակցէին այս շարժումին: Յոգնութիւնները եւ զրկանքը օր ըստ օրէ կ'աւելնային եւ անճրեւոտ օրն ալ կը դժուարացնէր անոնց յառաջխաղացումը: Ասով է որ կը բացատրուի այն պարագան թէ Յոյները լեռներուն անդիի կողմը 7 օրուան մէջ հազիւ թէ 70 քիլօմէթրի տարածութիւն մը կրցած էին անցնիլ, մինչեւ ցարդ չտեսնուած եղանակով մը ամենածանր կորուստներ տալով:

Թէ ինչպէս անոնք դէպի յառաջ եւ դէպի աջ ու ձախ նրբանցքներու ձեւով իրարու վրայ բարդուած լեռներէն անցնիլ փորձեցին, անընդհատ վտանգելով Քսենոփոնի կողմէ առաջնորդուող իրենց վերջապահ գունդը, այդ եղանակը ճշդիւ կը համապատասխանէ Ռուսերուն դէպի Կովկաս (Տաղիստան, Կոնիս) յառաջխաղացման, թէպէտ այս վերջինները թնդանօթներով ալ զօրացած էին: Մասնաւորապէս նշանակալի է որ Յոյներուն թաքթիքը հաւասարած է թուրքերուն անցեալ դարու երեսնական թուականներուն, դեռ այն ատեն հազարապետ եղող Պօն Մօլթէի ներկայութեան տեղի ունեցած զինուորական գործողութեանց ու ընդհարումներուն, որոնք մեծ մասամբ նկարագրուած են յիշեալին կողմէ: Այդ ընդհարումներն ալ միեւնոյն երկիրներուն մէջ տեղի ունեցած են եւ շատ մը տեսակէտներով իրարու կը նմանին:

Երբ մարդ մտածէ թէ, յունական լէգէոնը այս ամէնը ըրաւ առանց քաշտէսի, Նոյեմբերի անարեւ եւ

ամպոտ օրերուն, առանց կողմնացոյցի եւ ուղղութիւն կարենալ ճշդելու, վայրի լեռներու մէջ եւ բռնաւորութեամբ անհրաժեշտ ուտեստեղէններով, հակառակ անոր որ փոքրած էին իրենց կարաւանը, իրապէս պէտք է զարմանայ որ անոնք այդ տեղը չեն փճացեր: Մազ մ'հացեր էր ատիկա ալ պիտի ըլլար եւ Պարսիկները պիտի ընէին այդ բանը, բայց անոնք այլեւս չէին երեւար, ալ իրենց զանգուածներովը հաւանաբար քաշուած էին ձէզիրէ Իպն Օմարէն, Տիգրիսի վրայով դէպի իրենց երկիրները Լիւդիա եւ Հայաստան եւ իրենց տեսակէտով ձգած էին որ Յոյները ապահով կերպով ընթանան:

Այս վերջինները, ինչպէս ըսինք, եօթը օրուան դժուարին ճամբորդութենէ մը վերջ Թոսպիթեան (Վաւայ լիճ) լիճէն ծագում առնող Կենդրիտեան գետին (Պօճթան Սու) ստորոտը հասան, որ այն ատեն անկախ Կարդուկներու երկրին եւ Հայաստանի պարսկական սատրապութեան սահմանագլուխը կը կազմէր եւ այսպէսով հարուստ պաշարով լեցուն բարբեր գիւղեր ժամանեցին: Քսենոփոն այն տեղի ժողովուրդին գետնափոր կարամներու մէջ պահած գինիի մը մասին կը խօսի, որուն հետքը չկայ այսօր այլեւս, որովհետեւ իսլամական երկիրներու մէջ գինեգործութիւնը վերցած է: Այդ նկարագրուած գինի պահելու պարագան այսօր իսկ տակաւին Հայաստանի եւ Անդրկովկասի շատ մը վայրերուն մէջ կայ եւ ես շատ հանդիպած եմ ատոնց:

Կենդրիտեան գետը անցնելու համար բարբախտաբար մօտերը ծանծաղ մաս մը նշմարեցին ուրկէ ջուրին մէջէն քալելով կարելի պիտի ըլլար միւս եզերքը հասնիլ, Հակառակ ասոր սակայն գետանցքը վտանգաւոր էր, որովհետեւ գետափին միւս կողմի բարձունքներուն վրայ հեծեալներ կային, մինչ իրենց ետեւէն ալ տակաւին հետաանդող Կարդուկներ կային, որոնք կրնային յարձակիլ իրենց վրայ եւ ընդհարումի մը ստիպել զիրենք:

Ո՞ր էր ուրեմն գետանցքի վայրը: Յոյները այլեւս

Տիգրիսի երկայնքէն չէին երթար, այլ լեռներէ բարձրանալով անոնցմէ դէպի Կենդրիտեան հովիտը իջած էին: Հոն Տիգրիս գետը չտեսան, արեւմուտքէն դէպի ալիսօրուան Տիարալէքիւրի վրայ եկող անոր մէկ ճիւղին հետ ալ գործ չէին կրնար ունենալ, այլ կը կարծէին թէ Տիգրիսի աղբիւրը իրենցմէ քիչ մը հեռուն կը գտնուի: Այդ կը նշանակէ թէ այս գետը Տիգրիսի հիւսիսային կամ հիւսիս-արեւելեան մէկ ճիւղը կարծեցին: Ասոր համար ես կը կարծեմ թէ գետանցքը ընդհանրապէս ընդունուածին համաձայն թիւէն դէպի Զօխի ուղղութեամբ տեղի չէ ունեցած, որովհետեւ այդ կողմերը լեռնային հողամասեր կան, մինչ Գսենուփոն յատակօրէն տափարակ եւ մեղմ բարձրութիւններու վրայ կը խօսի: Ուրեմն այդ անցքի տեղը Կենդրիտեան գետին փէսէր-Սուն կտրած տեղէն քիչ մը վեր պիտի ըլլայ ուր ճամբան նախապէս նեղ է եւ ուր Յոյները այլեւս Հայաստանի մէջէն մինչեւ հիւսիսակողմի ալիսօրուան Սղերգը յառաջացան: Այդ երկրամասը չափազանց տափարակ չէր, բայց քրդական լեռներէն վար իջնող Գսենուփոն այդ կերպ բացատրութիւն մըն է որ կուտայ:

Այդ տեղէն, այդ բարեբեր երկրէն փէսէր-Սունի վրայով Պիթլիս-Սու իջան, զոր Տիգրիսը նկարեցին, բարձրացան մինչեւ անոր աղբիւրը որ ալիսօրուան Բաղէշի մօտ կը գտնուի: Ստրաբոն (Քրիստոսի ծննդեան ժամանակ) եւ անոր հետեւելով հաւել Պլինիոս այն կարծիքը ունին թէ Տիգրիս թոսպիթիան լիճին արեւմտեան կողմէն կը ծագի, որոշ տարածութիւն մը գետնին տակէն կ'անցնի եւ ալիսօրուան Բաղէշի կողմէն վերստին երեւան կուգայ: Յօն Մօլթիքէ իր «Թուրքիոյ կացութեան մասին համակներ» գործին մէջ Սղերգի եւ Մուշի միջեւ գտնուող հողամասը պէտք եղածին պէս նկարագրած է:

Թոսպիթեան կամ վանայ լիճին անմիջապէս մօտիկ արեւմտեան ծայրը, ծովէն 1800 մէթր բարձր եւ Պիթլիս-Սունի ձորէն 300 մէթր բարձրութեան վրայ գտնուող Թահթալի կիրճին կողմէն, անցան Տիգրիս եւ

Եփրատի, հետեւաբար եւ Քրդաստանի եւ Հայաստանի միջեւ գտնուող մասը եւ հասան 400 մէթրի խորութեան մէջ գտնուող, Թէլէպօսի (Գարասու, Սեւջուր) բազմամարդ եւ սիրուն ձորը, որ արեւելեան Եփրատի, Մուրատ-Սունի ձախ թեւը կը կազմէ: Արեւմտեան Եփրատէն, որ Արեւելեանին Մուրատ Սունի հետ մէկտեղ Խարբերգի արեւմտեան կողմէ բուն իսկ Եփրատի կը միանայ, շատ քիչ տեղեկութիւն ունին: Նմանապէս շատ քիչ տեղեկութիւն ունին արեւմտեան Տիգրիսի մասին: Թահթալի կիրճին մագլցումը շատ դժուարութիւն մը չունի, անիկա աւելի ընդարձակ եւ բարձր տափարակութիւն մըն է քան թէ լեռ մը: Կիրճին անցքին վրայ կարելի չըլլար անմեղ ճիշդ մօտը գտնուող Թոսպիթեան լիճը, ասիկա կը բացատրուի անով որ հոյեմբերի այս միջին օրերուն մօտակայ բարձրութիւններու տեսքը կը դժուարանար: Գսենուփոն թէ կիրճէն անցնիլը եւ թէ աւելի վերջը տեղի ունեցող ուրիշ շատ կարեւոր դէպքեր ուշագրութեան վրայեցուցած է:

Թէլէպօսէն Հայաստան ժամանելէ վերջ, հոյն տեղւոյն Ստարապ Տիրիբազոսի հետ կասկածելի կամ տարակուսելի դաշնագիր մը կնքեց, «Յետոյ երեք միւս 15 փարաջանկի ճամբայ դաշտին մէջ յառաջ գացին ու բազմաթիւ բարեբեր գիւղերու եւ արքայական դղեակի մը հանդիպեցան», այս կը նշանակէ թէ անոնք քաղեցին Թէլէպօսի ընդարձակ, պտղաբեր եւ այգեւետ հովիտէն եւ Մուշի շրջանակի հիւսիսային ընդարձակ երկրամասը ժամանեցին: Մշոյ դաշտին մէջ բազմաթիւ օգեր անցուցին անոնք միասին: Այդ միջոցին գիշերները այն աստիճան սաստիկ կը ձիւնէր որ բովանդակ լեռները ու սարերը ծածկեց, գրասանները հազիւ թէ ոտքի վրայ կրնային կենալ եւ մարդ թշնամին շարունակական սպառնալիքէն զատ ցուրտին պատճառաւ կ'ստիպուէր վրանաբնակութիւնը մէկ կողմ թողուլ եւ տուներուն մէջ պաշտպանութիւն փնտռել:

Հոյեմբերի վերջ 1300 մէթրի բացարձակ բարձրու-

Թեան վրայ զօրաւոր ձիւն իյնալը շատ բնական երեւոյթ մըն է: Քսենոքոն առաջին անգամ ըլլալով հոս կը յիշատակէ ձիւնը իբրեւ նոր բան մը, անկէջ վերջ հոն ու հոս մերթ ընդ մերթ կը յիշատակէ, իսկ անկէ վերջ բնաւ, հակառակ անոր որ Հայաստանի կլիմայական կացութիւնը այդպէս կը տրամադրէր: Ձիւնը հոն շատ երկար ժամանակ կը մնայ եւ մինչեւ Տրապիզոն իջնելու ատեն Յոյներու ճամբան հետզհետէ ալ աւելի մեծ չափով մը կը դժուարանար: Բարեբախտաբար այդ ժամանակ նոյն երկրամասերը ամբողջովին անտառներով ծածկուած էին եւ բաւականաչափ անտառն ու վառելաւայր կը գտնուէր, մինչդեռ այսօր Հայաստանի մէջ այլ եւս ծառ չէ մնացած եւ իբրեւ վառելանիւթ միմիայն յարգ եւ չորցած աղբ կը գործածեն: Կարո՞նք մինչեւ Կարին իմ ամբողջ ճամբորդութեանս ընթացքին, ուստական սահմանային երկրին մէջ միայն Սարըգամըշի կողմերը շօճիի անտառներ տեսնուեցան: Բայց եւ այնպէս այդ աննշան բոյսերէն անդին քաղաքներուն եւ գիւղերուն մօտերը հազիւ թէ բոյսի մը կտոր կարելի կ'ըլլայ տեսնել:

Կենդանի տեսնելու ատեն անոնք մասին դառնալով, այդ ճամբուն շուրջ հետախոյզներու մեծամասնութեան համամիտ եմ: Այսու հանդերձ անոնց մեծագոյն մասը կը կարծէ թէ Քսենոփոն դէպի հիւսիս ուղղուելով Եփրատը անցած, հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ ոտքով մինչեւ Բիւրալին լեռներու (Պինկէօլ տաղ, 300 մէթր բարձր) ստորոտը գացած է, ուր Բասկանի մօտ ջերմուկ մը կը գտնուի: Անկէ ալ երեք կիրճեր անցնելով դէպի հիւսիս Հասանքալէ եւ Բասենի դաշտը ժամանած է: Բոլոր ասոնք մականբերած են Քսենոփոնի յիշատակած ջերմուկէն եւ հիւսիսի սաստիկ քամիէն որ զօրագունդերուն «երեսը կը ծեծէր» եւ կուգար Բիւրալին լեռանց վերեւէն: Այդ լեռները իրապէս փոքր Ասիոյ տանիքը կը կազմեն ատկէ է որ ծագած են Արաքս գետը, եւ Արեւելեան Եփրատի, Մուրատ Սուլի բազմաթիւ

ճիւղաւորումները: Հրաքուխային լայն եւ բարձր քերդուածք մըն է ան, մարած հրաբերանով, որ կը լրացնէ պողպեքեր եւ ջրդի բարձրաւանդակը, ուր կը գտնուի այսօր Խնուսը:

Ջերմուկին գալով, այդ կողմերուն մէջ Բասկանի ջերմուկէն տարբեր ջերմուկ չենք գտներ: Հայաստանի մէջ սակայն ուրիշ շատ մը ջերմուկներ կան զոր օրինակ Բաղէշի եւ Հասանքալէի մէջ:

Ես այնպէս կը կարծեմ թէ Քսենոփոն ժամանակագրական եւ տեղագրական տեսակէսներով սխալներ կը գործէ: Թե եւս իր ճամբու ընթացքին ուրիշ տեղ մը ջերմուկ մը տեսաւ, որ այսօր ցամքած է, հետեւաբար հանդիսանելի կրնայ ըլլալ: Կամ թէ թերեւս տակաւին շատ մեծ հետազօտութեան առարկայ չեղած երկրամասերու մէջ գտնուելով, դեռ չէ վերադառնուած: Քսենոփոնի համար ասանկ տեղագրական սխալ մը հասկնալի է, որովհետեւ անիկա վերջէն Քրիս եւ Ալիս գետերը անգամ նախ ճշգիւ դէպի Արեւելք եւ վերջն ալ սխալմամբ Սինոպի արեւմտեան կողմը ցոյց տուած է: Չմեռ ատեն հոն հիւսիսային քամին ամէն տեղ խիտ կը փչէ եւ հարկ չիկայ անպատճառ Բիւրալին լեռներէն գալու: Քսենոփոն արտայայտած կարծիքիս համեմատ, Քսենոփոնի ճամբորդութեան վերջին մասին տեղագրութիւնն եւ ժամանագրական կարգը ոչ թէ նոյնութեամբ այլ մօտաւորապէս պէտք է ընդունիլ: Ես չեմ կրնար խորհիլ որ 15էն 20 հազար հոգինոց զօրաւոր բանակի մը ղեկավարը եղող զօրավար մը ձմրան ամենասաստիկ մէկ միջոցին երբ ձիւնը պատած է ամէն կողմ, Բիւրալին լեռանց նման անմագլցելի լեռներու շղթայէ մը անցնի, ուղղակի անոր կոնակէն ուրիշ դժուարին կիրճերու մէջէն իր ճամբան շարունակելու համար:

Ես աւելի կը կարծեմ որ, Յոյները Մուշի շրջակայներէն Եփրատի եզերքն ի վեր ելած են, եւ Եփրատի աղբիւրներուն հիւսիսային արեւելեան ուղղութեան հետեւելով Գարաքիլիսէի մէջ, արեւելեան Եփրատի, Մու-

բառ Սուրբ Հովհաննէս, մինչեւ Արաքս գետ տանող հիւսիս-արեւմտեան ճամբան բռնած եւ անկէ ալ Բասենի դաշտը հասած են: Իմ այս տեսակէտս հաստատելու համար կը հետեւիմ սոյն ինքն Փսենոփոնի տուած բացատրութեանց:

«Յոյները դէպի վեր (Մուշի շրջականերէն) բարձրացան, ճամբան կռուեցան թշնամիներու դէմ, որոնք կարգ մը բարձրութիւններ գրաւեցին եւ Եփրատի վրայ գտնուող անապատային վայրերէն երեք միոյն տեղ քալեցին, այսինքն թէ Ներքովթ լեռան հիւսիս-արեւելքէն բարձրանալով Շատախի լեռնային կողերէն վար իջնելով Լիճի եւ Կոբի վրայէն քալեցին մինչեւ Եփրատի 60րդ քիլոմէթրին վրայ գտնուող Մանազկերտ քաղաքը, ինչ որ տիրող սաստիկ ձիւնին բողբոսումբ ահագին գործունէութիւն կը նշանակէ: Այստեղ դարձեալ թոսպիթեան լիճին (հարաւակողմ) յիշատակութիւնը չըլլար, որովհետեւ վանայ լիճը ճամբէն 40-50 քիլոմէթր հեռու կը գտնուի եւ Ներքովթ (3000 մէթր բարձր) ու Սիւնան (4000 մէթր բարձր) լեռներուն միջեւ բոլորովին ծածկուած է:

«Յետոյ անցան Եփրատը, որուն մինչեւ ցարգ միայն ճիւղաւորումներուն շուրջ կը շրջէին, որովհետեւ այլ եւս անոր աղբիւրներուն մօտեցած էին: Երեք օր անդադար քալեցին համակ ձիւնապատ եւ սառնաբոյր դաշտերու մէջէն եւ միւս օրը հասան բաւական մեծ տեղ մը ուր զինուորներու մէկ մասը կարողացաւ պատսպարուիլ»: Յետոյ գացին Մանազկերտ որ շատ հին տեղ մըն է եւ բազմաթիւ աւերակներ ունի: Այդ տեղ Եփրատը (Մուրատ Սուր) ձմեռ ատեն 100 մէթրի չափ լայնութիւն եւ երեք քառորդ մէթրի խորութիւն միայն կ'ունենայ: Հոնկէ՝ գետին աջ (արեւմտեան) եզերքը ժամանեցին եւ առաջին երեք օրուան մէջ մինչեւ թուրքախի միւս կողմը, նաեւ վաղայաջորդ օրը մինչեւ Գարաքիլիսէի կողմերը հասան: Բնական է որ ամենեւին հաճոյալի բան մը չէ եղած մինչեւ կէս մէջքը սառած ջուրերու մէջ թրջուելով անցնիլ: Փսենոփոն այս մասին եւ ոչ մէկ խօսք չէ արտաբերած: Հակառակ տիրող սաստիկ ցուր-

տերուն Եփրատ գետը սառած չէր: Եւ ասիկա ճիշդ է, որովհետեւ գետին վերին կողմէն այնպիսի սաստիկ կերպով կը վազէ ջուրը, որ շատ հազուադէպ պարագաներու մէջ միայն սառ կը բռնէ. ինչպէս կը պատահի Արաքսի (Արաս Սուր) վերին մասին մէջ, ուր ես տեղւոյն վրայ քաղած եմ սոյն նշանակալից մանրամասնութիւնները:

«Եւ մ'նուցող զինուորները ճորի մը մէջ շուգիլ աղբիւր մը գտան», ասոնք այն տաք աղբիւրներն են որոնց պատճառաւ գիտնականները կը կարծեն թէ Յոյները Բիւրակն լեռներուն վրայով Եփրատի դաշտահովիտներէն դէպի Բասիան գացած ըլլան: Այսօր Գարաքիլիսէի մէջ ջերմութիւններ չկան, չկան նաեւ Բասենի դաշտին մէջ հասանքալէի կողմը, ուր Յոյները հասան աւելի վերջէն: Կամ այն է որ Փսենոփոն երկու վայրեր իրարու հետ շփոթած է, ինչ որ քիչ հաւանական է, եւ կամ այն է որ Գարաքիլիսէի հարաւակողմը գտնուող բլրաձեւ երկրամասին մէջ այնպիսի աղբիւրներ կային որոնք այսօր կորսուած են, եւ կամ թէ եթէ երբէք չեն կորսուած վերագտնուած ալ չեն:

Թէլէպոսասէն մինչեւ հոս տեղի ունեցող երկարատեւ ճամբորդութիւնը չափազանց յոգնեցուցիչ եղաւ: Յոյները Պարսիկներուն եւ Քուրտերուն հետ իրենց ունեցած պատերազմներէն յաղթական դուրս եկան եւ շատ քիչ թիւով կորուսաներ միայն ունեցան, մինչդեռ Հայաստան ժամանելէ վերջ չափազանց վնասուեցան հայկական ձմեռին կացութենէն: Մարդեր եւ կենդանիներ անօթութենէ եւ ցուրտէն կ'իյնային, կը մեռնէին: Երրորդ օրը, դէպի թութախ տանող ճամբուն հիւսիսակողմին վրայ, հիւսիսի սաստիկ քամի մը սկսաւ իրենց երեսին փչել: Չիւնը կը կուրցնէր իրենց աչքերը, ոտքերնին կը դողար, մինչ ակունքները իրարու կը զարնուէին եւ ինչ որ մ'նացած էր, իրենց շուրջ վխտացող թշնամիները կը փճացնէին եւ կամ թէ եթէ երբէք իրենց հետ ընկերացնելու արժանի համարէին, կը քշէին, կը

տանէին: Այն ժամանակ, այսօրուան ծառերէ զրկուած այդ հողամասը ամբողջովին իբրեւ անտառ կը նկարագրուի, որ ոչ միայն կերակուրի կամ ջերմութեան համար հարկ եղած վառելանիւթը լիովին կը հայթայթէր, այլ նաեւ յանկարծակի յարձակելու կամ ընդհակառակը պահուելու համար կը ծառայէր եւ թշնամիներու շարժումները կը ծածկէր խնամով:

Գարաքիլիսէ Եփրատի ճիւղերէն Մուրատ Սուրի կողմէ ճովապէս ջրուած Ալաշկերտի բարեբեր դաշտին եւ Պարսկաստանէն Սեւ ծով առաջնորդող հազորդակցութեան գլխաւոր ճամբուն վրայ կը գտնուի, ուրիշ գէպի յառաջ երթալով Բասենի դաշտը եւ Կարին կ'երթայուի: Տակաւին մինչեւ այսօր բազմաթիւ հարուստ կարաւաններ կ'անցնին անկից: Գարաքիլիսէի եւ անոր շրջակայ գիւղերուն մէջ բանակը շաբաթի մը չափ հանգստացաւ, որու միջոցին յետամնացները հետզհետէ հասան եւ ամբողջ բանակը բաւականաչափ պաշար ստացաւ: «Բնակարանները հողին աակ կը գտնուին, եւ աղբիւրի բացուածքներուն նման նեղ գոռներ ունին: Վարը սակայն ընդարձակ է եւ ուր կը բնակին մարդեր, այծեր, ոչխարներ, արջառ եւ հաւազգի կենդանիներ»: Տակաւին այսօր իսկ կարելի է այդ կարգի բազմատեսակ բնակութիւններ գտնել Հայաստանի մէջ, թէեւ ոչ բոլորովին ստորերկրեայ, ինչպէս կը նկարագրէ Քսենոփոն: Կ'երեւի թէ այդ միջոցին հողին վրայի մասը ձիւնով պատռւած էր բոլորովին:

Իմ տեսակէտովս Յոյները մինչեւ ցարդ, այսինքն թէ թէլէպոասի հովիտէն ասդին միմիայն տափաստաններէ անցած են, Եփրատը գէպի իր աղբիւրներուն ուղղութեամբ հետապնդելով: Եթէ ուղէին բարձր լեռները կրնային շրջապատել: «Այս տեղէն (այսինքն թէ Գարաքիլիսէի հողամասէն) Ֆաղիս գետը հասան 10 մղոն քալելով»: Ֆաղիս ըսելով Քսենոփոն անշուշտ Արաքս գետը կը հասկնայ որ Բիւրակն լեռներէն գալով Կուր գետին հետ կը միանայ եւ Կասպից ծովը կը թափի:

Գարաքիլիսէէն 115 քիլոմէթր անդին Քէօբրի քէօյ հասան: Իրենց անցած տեղերը մեծ չէին թէեւ, բայց Յոյները դիպուած ձեռն հիւսքերու մէջէն հաղիւ թէ դանդաղօրէն կրնային յառաջանալ շրջագիծեր գծելով: Երրորդ օրը Տէլի Պապայի կիրճէն անցան: Այդ կիրճը վերջին ուսեւթուրք պատերազմին ատեն կարեւոր դեր մը խաղայ:

Ք. Ա. 40-ի Դեկտեմբերի վերջերը լեգէանը Բասենի դաշտը հասաւ: Քսենոփոն այդ տեղւոյն բնակիչները Փասենցիք կ'անուանէ Քէօբրի գիւղի մօտէն անցնող Ֆաղիս (Արաքս) գետին անունով: Ես ինքս Կարսէն հասեալ եմ Յոյներուն հետապնդած ճամբուն ճշգիւ եւ քաջ առ քաջ հետեւելով մինչեւ Սեւ ծով:

ՄԻՆՁԵՒ ՍԵՒ ԾՈՎ.

Առաջին երկուսի փետրուարի 100 Ք.Ա.

Արշաւանքին այս վերջին մասին մէջ, Քսենոփոնի նկարագրութիւնները աւելի թերի եւ անբաւական են: Ճամբուն ուղղութեան մասին բոլորովին անորոշ են իր բացատրութիւնները, բաղդատամբ իր հախորդ գրութեանց, այնպէս որ դանազան հաշիւներու եւ ենթադրութիւններու տեղի տուած է: Սկզբնաւորութեան եւ վերջաւորութեան երկու որոշ կէտերը Բաոնի գաշտը եւ Տրապեզոսը նկատի առնելով, հասեւ ճամբու օրերու տեւողութեանը, Մեծն Հերոդատոսի եւ Սարաբոսի՝ Քսենոփոնի կողմէ նկարագրուած ժողովուրդներուն հիստ ու կային մասին տուած տեղեկութեանցը վրայ հիմնուելով ումանք ճամբայ մը գծած են՝ որ բարձր կիրճերու, անանցանելի եւ վայլի հովիտներու, ոչ-հիւրասէր եւ սաւանշունչ երկիրներէ կ'անցնի: Իմ կարծիքովս զերենք շրջապատող թշնամիներու դէմ՝ շարժելու համար ոչ թէ մաս առ մաս, այլ միշտ իրարու հետ միասին, իրենց բեռներով եւ սաւանց դադարի կարճ օրերու մէջ ընթացող ուղող բանակի մը համար այդ կարելի չէ, մանաւանդ երբ նկատի առնենք ընդհարումները, աւարաւորութիւններն եւ ուրիշ պատահարները որոնք ժամանակին ոյժ կ'աղաւթին, հասեւ խաչակրաց արշաւանքներ կը հարկադրէին:

Հոս ալ կը կրկնեմ այն պարագան թէ Քսենոփոնի տեղեկութիւնները ժամանակագրական եւ տեղադրական տեսակէտով ճիշդ չեն: Երկինքն այսինքնի թէ ճամբու ուղղութիւններուն մասին ճշգրիտ գաղափար մը չունէր ինքը եւ ոչ իսկ ամենաթիւսեւ տեղեկութիւն մը ունէր լեռներով պատուած երկիրներու շփոթ ելուցիչ կացու-

թեանը մասին: Քարտէս ընտ չունէր: Չէր գիտեր թէ լեռներու գլխաւոր մասին մէջ ինչպէս բաղմաթիւ լայն հովիտներ կը հանդիպէին նեղ ձորերու: Ուղեցոյց կը սլակոէր իրեն, հասեւ Ճմենոպին ճիւղատ երկինքը — եթէ կարելի է այսպէս ըսել — շաբաթներով կը մթագնէր հորիզոնը եւ թող չէր տար որ Արեւը ցոյց տայ ճամբու ուղղութիւնը: Այս մասերուն մէջ իր (Քսենոփոնի) տուած բացատրութիւնները, ամէնքն ալ լի են սլակաւներով եւ իր սխալները ոչ միայն չեն կրնար բացատրուիլ, այլ հասեւ գրեթէ անխուսափելի են:

Ընդհանուրին կարծիքին համեմատ լէգէմը Բաոնի գաշտէն, հախապէս իմ պատմածիս հման Արեւելեան կողմէն դէպի Քէօփրիւ գիւղ չէ եկած, այլ հարաւային կողմէն դէպի Հասոնքալէ, ուրիշ դէպի հիւսիս քալելով Քալիբացիներուն, Թաօկացիներուն եւ Փոսիանցիներուն դէմ պատերազմները մղելէ վերջ 2600 մէթր բարձրութեան վրայ գտնուող կիրճէ մը անցնելով, այժմ Ռուսիոյ Կովկասեան զինուորական վարչութեան մէկ շրջանակը կազմող Օլթիի հովիտը ժամանած են: Անկէ ալ Կարսի ուստական հաշանգին մէջէն հիւսիսային ուղղութեամբ Կուր գետը հետամղուելով մինչեւ Արտասան բարձրացած են, ուրիշ Հարպատոս գետին (Ճորսիս գետ) արեւմտեան կողմը գտնուող լեռնային դժուարանցանելի մասերը եկած են: Ասկէ փոխանակ քիչ մը անգին գլուհուող ծովը երթալու, հարաւային արեւմտեան ուղղութեամբ 200 քիլօմէթր հեռան գտնուող Գիմնիտա (Բաբերդ) «մեծ քաղաք»ը հոտան եւ դարձեալ 2000 մէթրի բարձրութիւն մը ունեցող Պանատեան լեռներուն նեղ արահեանէն Տրապեզոս տաք կոխեցին: Բաւոր տանք պարգաւէս, օրերու եւ ճամբու տեւողութիւններ, հեռաւորութիւններ են ծանօթ ժողովուրդներու յայտնի բնաւ կատեղիները դասաւորելու եւ իրար հետ համաձայնեցնելու համար:

Ժողովուրդներու մասին տրուած բացատրութիւնները ճիշդ կրնան ըլլալ, բայց եւ այնպէս զօրաւոր ցե-

ղերու կողմէ ճշշումի ենթարկուած վայրերուն դալով տանք վերջին փախուստն ենթարկուած են: Այդ ցեղերը միշտ լեռնային սահմաններուն վրայ չէին կենար, այլ մասամբ լեռներէն դէպի բարձր տափասանները կ'արշաւէին եւ կը յարձակէին, ինչպէս օրինակի համար Թաօկացիները որոնք հիւսիսէն, հաւել Փասիանցիները որոնք Արեւելքէն կարինի դաշտը կ'իջնային: Ես, սակայն, ինչպէս որ ասկէ առաջ թէլէպօստէն մինչեւ Բասենի ձորը տանող ճամբուն մասին յայտնեցի իմ կարծիքս, այս վերջինէն մինչեւ Սեւ ծով ուղղուող մասին համար եւս Քսենոփոնի ճամբու յատկագիծին շուրջ կողմնուած գաղափարներուն հակառակ եմ: Ընդհակառակը հաստատապէս համարուած եմ որ Յոյները ամենապարզ եւ ամենակարճ ճամբան ընտրեցին, որ էր Կարնոյ դաշտին վրայէն Հիւսիսային ուղղութեամբ դէպի Հարապոսի (ձորովս գետ) հովիտը, ուրկէ մինչեւ Գիւմրիսա (Բաբերդ) բարձրանալով սրտաւեր եւ մեծաւ մասամբ ընդարձակ հովիտներէն Զիկանայի կիրճին վրայով թէքէսեան լեռներէն (Թալաթ-թա', Թալաթ-թա') մինչեւ Տրապէզոս: Ես հոս Քսենոփոնի պատմածները մէջ բերելէ վերջ զսոսնք իմ տեսակէտիս պիտի համաձայնեցնեմ: Արեւելքէն եկող Յոյները Քէօփրիւ գիւղի մէջ ձգեր էինք:

«Այս տեղէն երկու մղոն եւ 10 փարագանկ ճամբայ կտրելէ վերջ լեռան կողերուն վրայ հասան, որ դէպի միւս կողմի դաշտերը կ'առաջնորդէր, այսինքն թէ դէպի Քալիբացիները, Թաօկացիները եւ Փասիանցիները»: Բասենի դաշտին հիւսիսային կողմը լեռնաշղթաներ կան, որոնց մէջէն Արեւմուտքէն եկող գետ մը կ'անցնի, զոր հետադարձելով այդ ուղղութեամբ (Քսենոփոն եւս տարբեր ուղղութիւն մը ցոյց չիտար: 40 քիլօմէթր (10 փարագանկ) մինչեւ Տէվէ Պոյում ժամանեցին: Ատիկա լեռան կող մըն է որ արեւմտեան կողմէն Բասենի դաշտին կը միանայ: Այդ կիրճը շատ բարձր չէ եւ հանդարտ բարձրացումէ մը վերջ դէպի Կարնոյ դաշտը կ'առաջ-

նորդէ: Թէ այդ կիրճերը եւ թէ յարակից տափաստանները վերջին ուսեւթուրք պատերազմին տան ժամանակաւորապէս դաւաւեցան Ռուսերէն: Այժմ սակայն բոլոր տանք Կարնոյ ամրութիւններու գօտիին մէջ լը գտնուին:

Երբ ես Քէօբրի-գիւղ-Հատնքալայէն դալով Տէվէ Պոյումի կը մօտենայի, Քսենոփոնը ձեռքս առի, եւ կարգացի բարձրութիւններու մասին իր յրաժ հիշարարութիւնները հաւել հոգային կայսթեան եւ անցածին ու գարձածին շուրջ արձանագրած որսամոթիւնը: Ահաւրակոյ Քսենոփոնի յառաջխաղացումը այս տեղը տեղի ունեցած է: Յոյները իրենց ճակատը հոն կողմեցին («այսպէս մը կեցան, որպէս թէ կ'ուզէին յարձակիլ») եւ դիշերանց լեռները հետադարձ գունդեր զրկեցին—ճամբուն միայն աջ կողմը (հիւսիսային) պիտի ըլլայ այդ—կիրճը բանալու համար: Յոյներուն գործունէութիւնը կատարելապէս կը համարի 1877 Նոյեմբեր 4ին Ռուսերուն կողմէ թուրքերուն վրայ հատարուած յարձակումին: Քսենոփոն երկրորդ անգամ ըլլալով կրտէ թէ զինուորները կիրճին միւս կողմը «Դաշտին մէջ իջան», «ուր դէպի գիւղերը իջան, որոնց ամէնքն ալ պաշարով հարուստ էին»: Եւ սակայն Բասենի դաշտէն անդին այդ կողմի բովանդակ երկրին մէջ միայն մէկ դաշտ հսկայ, որ է Կարնոյ դաշտը: Այս վերջինը չափազանց ցուրտ է թէեւ, բայց շատ յուսթի է եւ ունի բարեբեր հող: Յետոյ Քսենոփոն 16 սթատիրոն (11000 մէթր) ընդարձակութիւն ունեցող լեռան կողի մը վրայ կը խօյի, որ միայն Տէվէ Պոյումը կրնայ ըլլալ, որովհետեւ երբ Հատնքալէն դէպի հիւսիս քալենք բարձր լեռներու առջեւ կը հասնուի, որուն վերջաւորութիւնը չի տեսնուիր: Ի վերջոյ կ'ըսէ որ այս լեռնային կողերը Քալիբացիներուն, Թաօկացիներուն եւ Փասիանցիներուն կողմէ պաշտպանուած էին:

Քալիբայիները Կարնոյ դաշտին արեւմտեան կողմէն մինչեւ հիւսիսային արեւմուտք երկարող գօրաւոր

լեւնաշղթայի մը մէջ կը նստէին: Այդ լեւնաշղթան կը գտնուէր մինչեւ Սեւ ծով երկարող Հարպատտի (Ճորոխ գետ) եւ արեւմտեան Եփրատի մէջագոյնը: Թաօկացիները Օլթիի եւ Որգուսի լեռանց հովիտներուն մէջ կը բնակէին, փասիանացիներն ալ Բասենի գաշալին մէջ: Փասիանացիները արեւելքի կողմէն Տէվէ Պոյուսի վրայով մինչեւ Կարինի գաշալը, Թաօկացիներն ալ հիւսիսէն մինչեւ միեւնոյն գաշալին հիւսիսակողմը գտնուող բլուրները հասած էին, ինչ որ կը բացատրուէր սա խօսքերով «Քալիբացիները, Թաօկացիները եւ փասիանացիները լեռանց կողերուն վրայ իրարու դէմ յանդիման կը գտնուէին»: Բնական է որ Քալիբացիները եւ Թաօկացիները իրենց իսկ իսկական շահերուն բերումով Կարնոյ գաշալին կողմը բնակող փասիանացիներուն օգնութեան փութային եւ զանաւոր Տէվէ Պոյուսի համառ Յոյներուն դէմ պաշտպանէին: Կարելի բան չէ որ Յոյները Հատանքաւէն գէպի հիւսիս քալած ըլլան: Քալիբացիները, նաւանուանդ փասիանացիները ինչով ստիպուած էին Թաօկներուն պաշտպանութեանը համար այն կողմի լեւնաշղթայի կիրճերը անցնելու, քանի որ իրենք այդ տեսակ պէտք մը չունէին: Նաեւ փասիանացիները իբրեւ գաշալի բնակիչներ Տէվէսոյունէն անցնելով Կարնոյ գաշալը կրնային համոզուիլ եւ պէտք չունէին Թաօկներուն վայրի ճորերէն եւ լեւներէն անցնելու: Ես այնպէս համոզուած եմ որ Բասենի գաշալէն գէպի հիւսիս չեն գացած, այլ գէպի արեւմուտք:

«Ասոր վրայ Թաօկներու երկրին մէջ քաշուեցան եւ հինգ մղոն երեսուն փարազանի ետ դարձան»: Կարնոյ գաշալէն քիչ մը գէպի հիւսիս գտնուող բլրակներու երկրին Թաօկներու մասին մէջ մասնա պաշար հաւաքելու համար: Այս անգիր ընդհարումներ հարկադրեց, որովհետեւ Թաօկները իրենց հարուստ պարէնը, պաշարներն ու արջաւոր ամուր գիրքերու մէջ հաւաքած էին, եւ նախ հարկ էր այդ գիրքերը գրաւել: Յոյները 5 օր սպասեցին այդ նպատակաւ եւ այդ միջոցին այն-

քան պաշար եւ արջաւոր գրաւեցին որ մինչեւ Հարպատտ (Ճորոխ գետ) «եօթը օրէն միայն» կրցան վայրի Քալիբացիներու լեւնաշղթայի երկրէն անցնիլ, բայց նոր բան չգտան որով կարենային Թաօկներէն առած իրենց արջաւոր աւաքը տարեցնել»: Հարպատտի (Ճորոխ գետ) լայն ճորին մէջէն քալեցին «գաշալի մը վրայով, Սկիւթեանացիներու երկրէն, ամբողջ ու լի օր եւ հասան Գիմնիստ կոչուած մեծ, հարուստ եւ բազմամարդ քաղաքը»:

Եւ մենք շատ մեծ հաւանականութեամբ Գիմնիստ, որ աշտորուան Բաբերդի տեղը կը գտնանք — չեմ հաւանար թէ ի՞նչպէս ամանք Կարնոյ Գիմնիստի տեղ կ'ընդունին — ինչո՞ր է թէ Յոյները Կարնի գաշալէն հաւ ի՞նչպէս կը հասնին: Կարնէն Բաբերդ երեք ճամբայ կայ: Այդ ճամբաներէն երկուքը Քօք եւ Եէհէն լեւներուն արեւմտեան ուղղութեամբ բարձր կիրճերէ կ'անցնին եւ Մասէն Խանի մէջ կը միանան: Կը լեռան լեռան ճամբան կարաւանի գլխաւոր ճամբան է եւ Տրապիզոնէն գէպի Կարնոյ ու Վանոյ կուսակալութիւնները եւ գէպի Պարսկաստան հաղորդակցութիւնը կ'ապա հովի: Անցեալ դարուն եօթնամասնական թուականներուն շօն շինուեցաւ հան, որ իմա բոլորովին քայքայուած մի՞նակի մէջ է: Երրորդ ճամբան Էրբուսէն գէպի հիւսիս Ճորոխ գետին վրայ գտնուող 1200 մէթր բարձր Սպեր քաղաքը կ'երթայ, շատ նեղ է եւ յարմար չէ իբրեւ կառք անցնելու ճամբայ: Շատ մարդ չանցնիր անկէց, որովհետեւ հաղորդակցութեան համար հարկ է բաժնաբեր եւ գծաւորին կիրճերէ անցնիլ:

Այս ճամբան բնեցին ահա Յոյները եւ գէպի Սպեր տաղհորդուեցան: Հողիէ. Հարպատտի (Ճորոխ գետ) վրայէն եւ Սկիւթիանացուց պողաբեր երկրին մէջէն անցնելով գէպի Գիմնիստ (Բաբերդ) եկան: Այս տեղէն ալ Պանտոսեան լեւներուն վրայէն գէպի Տրապիզոն ուղղուեցան: Ոմանք կը կարծեն որ Բաբերդէն անցին գէպի արեւելք Ճորոխի հովտին նեղ ճամբէն Քաշկար Տաղ կոչուած սանաւանդան լեւներուն վրայով

գէտի Րիդէ ուղղուած, եւ անկից ալ տառնց ու եւ է կա-
նոնաւոր ճամբու հետեւելու գէտի ծով տառջնորդող
բազմաթիւ հովիտներէ եւ ձորերէ անցնելով Տրապիզոն
հասած են: Ես տախիա ճշմարիտ չեմ՝ կարծեր, ոչ ալ
կ'ընդունիմ որ Բաբերդէն ուղղակի հիւսիսային ուղղու-
թեամբ Քիթո՛ւ լա լերան եւ Սուվէլայի վրայէն (2400
մէթր բարձր կիրճ մը) անցած ըլլան: Ատանկ արահետ-
ներէ ոչ մէկ բանակ կ'անցնի, յետոյ եւ ոչ մէկ կերպով
տախիա չի համարադատականեր Քանոպիոնի տուած բա-
ցատրութեան: Ուրեմն միայն երրորդ ճամբան կը մ'նար
որ արեւելքէն քանի մը հարիւր մէթր բարձր վալուքի
կիրճէն շուրջանակի անցնելով գետեզերքի երկայնքին
լայն, սղաղբեր եւ բազմամարդ հովիտներէն երկրորդ
կիրճ մը, Զիկանայի կիրճը կը տանի եւ անկէ ալ Տրա-
պեզոս: Այս ճամբան բնութեան պատրաստուած է եւ
ամենապետաւի սղան անդամ՝ ասկէ տարբեր ճամբէ մը
չերթալ, ուրկէ անցաւ հասել Քանոպիոն եւ Զիկանայի
կիրճէն կամ կիրճին ճամբուն վրայ գտնուող բարձրու-
թեան մը տեսաւ ծովը (թալաթթա. թալաթթա.):
Գտնանք մենք Քանոպիոնին: Յոյները անոր հետ ճամ-
բան շարունակեցին վարդահանի եւ Կիւմիւշխանէի
վրայով, ուր հասան հինգ օրէն, (110 քիլոմէթր մինչեւ
Զիկանայի կիրճը), ինչ որ չափաւոր է: Ամբողջ այս ճամ-
բուն ընթացքին «ընդ հար եւ ընդ սուր» անցուցին
Գիմ'հիստի իշխանին թշնամի եղող այս երկիրը, կողալ-
տեցին եւ աւերակ դարձուցին: Քանոպիոն թէքէս կ'ան-
ուանէ այն լեռը կամ լեռները, ուրկէ Յոյները հինգե-
րորդ օրը ծովը տեսան: Բաբերդի եւ Զիկանայի կիրճին
մէջտեղ հեղ հովիտի մը վրայ գիւղ մը կայ, որ քա-
ռէսին մէջ թէքքէ արձանագրուած է, մինչ ժողովուր-
դը զայն կ'անուանէ թաշիէ: Ասկէ մի միայն ամառները
անցանելի եղող ճամբու մը միջոցաւ Մատէն խանի եւ
Քօլաթ լեռան վրայէն ուղղակի Տրապիզոն կ'երթցուի:
Շատ կարելի է որ Յոյները թէքքէէն գէտի հիւսիս
ուղղուած ըլլան: Այս ճամբան հիմա անանցանելի է,

Ջորիները քանի մը ժամուան մէջ ամբողջ մարմնով
ձիւնին մէջ մ'հացին: Ատանկ պարագաներու մէջ ինծի
համար անկարելի էրթալի ձմեռ տան տեղի ունենալիք
բանակի արշաւանք մը, մանաւանդ որ Յոյները չէին
կրնար իրենց բեռներէն բաժնուիլ, այլ միշտ իրենց հետ
կը տանէին զանոնք, իրենց մէջտեղը կ'տնէին որպէս զի
տեղացիներէն չհետապնդուին եւ վնասի չենթարկուին:

Քանոպիոնի ճամբուն հետեւեցայ մինչեւ Զիկանայի
կիրճը: Այս 2000 մէթր բարձր կիրճը Սեւ ծովէն հա-
զիւ թէ 50 քիլոմէթր հեռու է: Ես երբ բարձրն էի Սեւ
ծովը չկրայ տեսնել, որովհետեւ լեռնաշղթայ մը կար
տառնու, ուրեմն ճամբորդներու բացատրութիւնները
ճիշդ չէին: Երբ գէտի հիւսիս արեւելք ուղղուեցանք
գէտի ձիւնածածկ բարձրութիւնները, հոն ժամտաւ:
Ներք ինծի կապոյտ անորոշութիւն կամ շողի մը ցոյց
տուին զոր ես գիտակով ալ չկրցայ լաւ ճշգիւ եւ զայն
իրեւ Սեւ ծով համարեցին: Հոգ պէտք է ըլլայ որ-
դարեւ: Այդ մասին կատարած չկար այլ եւս, Քանոպիոն
իմ ճամբէս քաղած էր եւ թերեւս հոյն այս բարձրու-
թիւններուն վրայ առաջնորդուած ուղեցոյցէն: Հոս էր
որ ծովը տեսան, գրեթէ այստեղ, երբ տակաւին փետր-
ուարի սովորական մշուշը չէր փարատած, «աչքերնուն
մէջ ուրախութեան արցունքներով» եւ ուրախութեան
աղաղակներ արձակեցին գէտի եւ մ'հացողները ուղ-
ղաւոր յարաճիւն աղաղակներով. թալաթթա, թա-
լաթթա (Թա՛լ, Թա՛լ): Ճշմարտացէս Քանոպիոն ճիշդ-
այն գիրքին մէջ գտնուած է, որուն մէջ գտնուեցաւ
հասել Քօլոմնոս 2000 տարի վերջ երբ այս վերջինին
մարդիկը պօսացին «երկիր, երկիր»:

«Ուղեցոյցը Յոյներուն գիւղ մը ցոյց տուաւ որ
կրնային կենալ» եւ հոն գիշերեցին (Մատէն գիւղ՝ արդ-
եօք): Զիկանա լեռը Քօլաթ լեռան շարունակութիւնը
կը կազմէ եւ Քանոպիոն երկուքն ալ կ'անուանէ թէքքէս
լեռներ: Յաջորդ օրերուն կիրճը անցան «եւ երեք օր
քալեցին (10 փարաղանկ) Մաքրօննելու երկերին մէջէն»

այսինքն թէ 40 քիլոմէթրի չափ ետ եկան գէպի աշտորուան ճէվիզիքը: Թէպէտ ճամբան կտրճ էր բայց Մաքրօններուն հետ պտտերազմի հաւանականութեան պատճառաւ երկարեցաւ:

Քսենոփան կ'ըսէ «առաջին օրը անցանք Մաքրօններու եւ Սիլիսթրիացեաց սահմանը կազմող գետը», ասիկա գտնան սկիզբը առատ ջուր ունեցող Մաչլա գետը սկիսի ըլլայ: Այսօրուան ուղին գետին աջ եզերքին (արեւելեան) վրայ կը գտնուի, մինչդեռ այն ժամանակ ձախ եզերքին վրայ կը գտնուէր: Յոյները մինչեւ ցայսօր ծառերով ծածկուած այս գետը անցան համաձայնելով Մաքրօններուն հետ, որոնք իրենց օգնեցին «եւ հետեւեցան անոնց մինչեւ Կողքիսցիներու սահմանը» այսինքն թէ մինչեւ այսօրուան ճէվիզիքը: Այնտեղէն Կողքիսցիները վանեցին առանձին գունդեր կազմելով «եւ երկու մղան քաղելով (7 փարագանկ կամ 30 քիլոմէթր) գէպի ծով Տրապիզոս հասան»: Այս տեղին գտնուած Սինօպէն եկած էր գէպի Կողքիսցիներու երկիրը եւ սիրով ընդունեց զիրենք ուր Պիքսիդեան բերանին առջեւ (Տէյրիմէն տէրէ) ամիս մը մ'նստցին:

Բասենի գաշտէն սկսելով իմ ճամբաս հետապնդող մը բնակուն ընթացքով մը գտցած կ'ըլլայ եւ ինչպէս որ մենք տեսնուք այս ընթացքն է որ կը համապատասխանէ Քսենոփանի պատմածներուն: Ք. Ա. փետրուարի կիսուն, Մարդիկէէն ճամբայ ելլելէ տարի մը վերջ Յոյները ծով հասան իմեծ զարմացում թէ ժամանակակիցներու եւ թէ սպառաշտ սերունդներուն: 8 հազար Հօպլիտ եւ 1800 թեթեւազէն մ'նացեր էին, գրեթէ 10 հազար հոգի: Ասոր համար է որ կ'ըսուի. «Նահանջ Բիւրից»: Տրապիզոնի մէջ լաւ ընդունուեցան թէեւ բայց իրենց ալ պատահեցաւ այն ինչ որ ուրիշներու ալ կը պատահի, ուրախութեամբ ընդունուեցան եւ սիրով լքուեցան: Տրապիզոնցիները հետզհետէ ճնշում կը բանեցնէին անոնց մեկնումին համար, մինչդեռ հարկ եղած թիւով փոխադրանքներ չկրցան գտնել եւ ճամբան շու-

րունակելով գացին գէպի քոյր գաղութը Կեռասի քաղաքին, Կերասոս (Կիրասոն): Անտարակոյս գտնանալին այդ ճամբան այսօրուան չափ գէշ էր, ինչպէս Պլատոնայի ճամբան: Մարտի եւ Ապրիլի ընթացքին Պանտոսի լեռանց ջուրերը կը հասէին գէպի ծով եւ կամուրջէ զուրկ առուններ եւ գետեր կը կազմէին եւ մինչեւ Մաչլա ճահճային վիճակի մէջ կը մ'նային: Մինչեւ Պլատոնոս ճամբան լաւ է, անկէ անդին ձիով պէտք է երթալ, ամէն պարագայի մէջ լաւագոյն է Տրապիզոնէն կամ Պլատոնայէն Կիրասոն հասնել երթալ:

Ք. Ա. 400 տարուան Մարտ 10ին Յոյները բազմութիւն կորստաբեր ընդհարումներէ վերջ (Կողքիսցիներու եւ ուրիշ լեռնային ժողովուրդներու հետ) հան հասան: Տրապիզոնէն մինչեւ Կերասոս — 110 քիլոմէթր — միայն երեք օր տեւեց, ինչ որ կը հշտնակէ թէ շատ լաւ քաղեցին: Իրենց ծովու եւ ցամաքի ճամբան շարունակելէ առաջ Կերասոսի մէջ տասը օր մ'նացին: Կրկին հաշիւ մը եթէ ընենք միայն ութը հազար վեց հաշիւը հոգի սկիսի գտնենք այլ եւս: «Ասոնք բարեբախտ էին հան հասնելով, մինչ ուրիշներ, թշնամիին սուրէն, ցուրտէն եւ հիւսնադուլիւններէն հնձուեցան»:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Հոս կը վերջանան Քսենոփանի արշաւանքին մասին մեր դիտողութիւններն ու նկատումները: Իր բոլոր ծանօթութեամբն ու հաւատարակչութեամբը անօրինակ բան մըն է այս պատմութեան մէջ եւ Մարտիանի ու Սալոմոնէի յաղթանակներուն արդիւնքը կամ հաստատութիւնը: Ասիկա կ'ապացուցանէ նաեւ որ ներքնապէս առողջ մշակոյթ մը (կուլտուրա) կը յաղթէ բարբարոսութեան: Պարսկական կայսրութեան քայքայումն ու տկարութիւնը մէջտեղ գնելով Մեծն Աղեքսանդրը հրապարակ է եւ զայն մղած է իր արշաւանքները կատարելու: Հազարներով տարիներ սրտերազմական վրաններու եւ գերեւներու աշխատանքներուն մէջ թէ հիները եւ թէ նորերը նոյն հիացումը ունեցած են այս մարդկային գործերուն եւ անմահ փառքին համար:

Մենք ալ փորձեցինք զայն ուսումնասիրել, ժամանակակից բան, պատմական, աշխարհադրական, քաղաքական եւ մանաւանդ գիւղութեան տեսակէտներով: Ամենամեծ դժուր կարելի է անել սակայն Քսենոփանի հիմնադրի անճշտութեան, որ փիլիսոփայաբար վարուեցաւ, որ կեանքի գործնականութեան մէջ լուստեութիւն ցոյց տուաւ, երբեք չյուսահատեցաւ, ամէն պատահարներէն, նոյն իսկ ամենախաղաղաւորէն լուսարդիւնը մը հանել աշխատեցաւ եւ «Աստուծոյ վրայ» նաեւ իր անճշտական ու ժին վրայ փոստահելով գործը եւ ջանիկ վերջաւորութեան մը յանդեցաւ, բնութեան եւ մարդոց վրայ յաղթանակ մը տարաւ:

«Բաջ մարդուն երգը բարձր կը հնչէ.

«Ինչպէս երգեհոնին եւ զանգակներուն ձայները.

«Փառք Տեառն, որ ես կրնամ երգել եւ գովել

«Գովասանք հիսել քաջ մարդուն որ անմահ է»:

Հայուն միակ ծաղրաբերքը

“ Կ Ի Կ Ծ ”

Ազգային երգիծաբերքը

(ՕՌԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԻՆԵՐՈՒ)

Խմբագրապետ՝ Գ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ (Կիկո)

ԿԻԿՕ միակ ազգային երգիծաբերքն է որ կը հետեւի հայկական բոլոր խնդիրներուն եւ կը խմբագրուի ազգայնական ոգիով:

ԿԻԿՕ՝ ժամադրաւային է Թրքահայ բոլոր երգիծագիրներուն: Ամէն շաբթու անխափան յօդուած ունի՝ ծանօթ երգիծագիրք՝ եր. Օտեան:

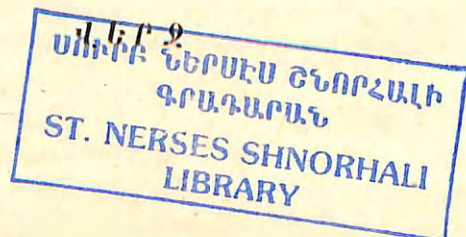
ԿԻԿՕ՝ Հայուն միակ ծաղրաբերքն է. ամէն շաբթու կարող ծաղրանկարիչներու կողմէ ունի րազմանիս ծաղրանկարներ:

ԿԻԿՕ ամէնէն շատ քիւլամ ունեցող երգիծաբերքն է Թէ՛ Պոլսոյ եւ Թէ՛ գաւառներու մէջ:

ԿԻԿՕի բաժնեգինն է Թուրքիա՝ տարեկան 20 դր., Ամերիկա 2 տօլար եւ եւրոպա 10 ֆրանք:

Խմբագրատունը կը գտնուի՝ Պոլիս, Պապր Ալի Տատուէսի, ճրդա, օղլու եօգուշր Թիւ 9, Հայկ Կոշկարեան գրատուն: Իր միակ հասցէն է

Կեդրոնական նամակասուն, քիւ 92 փոքրակոյ

ՏԱՐԵՑՈՅՑ ԿԻԿՕ

Զուարթ հայերուն

Ազգայնական հայերուն

ՄԻԱԿ ԳԻՐՔԸ

Հրապարակ երա. Տշմարտողէս աննախնեաց բովանդակութեամբ, 50 մեծագիր ծաղրանակարներով (ազգային ու քաղաքական նիւթերու շուրջ) նայրէ ի ծայր սրամիտ, զուարթ յօդուածներ եր. Օտեանէ, Յ. Ալիւիսի, Քասիմէ, Էս.Սէ, Խաչագողէ եւ . . . Կիկօէ:

“ԿԻԿՕ” 1914 ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ

Կազմողի միակ նուէրցուն է, քանի որ ամէն Հայ կրնայ համարձակ առն տանիլ:

Ամէնէն ընդարձակ Տարեցոյցը բլլալով հանդերձ, ամէնէն ամանն է

“ԿԻԿՕ” ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ

որ կ'արժէ միայն

5 ՂՐՈՒՇ

ԳՍԻՍՈՆԵՐԸ 6 ՂՐՈՒՇ

Միակ Կեդրոնատեղին է՝ Հայկ Կոչկարեան գրատուն:
Հասցէ՝ Կեդր. Խամակատուն Թիւ. 92 փոստարկը:

Տպագրութիւն Տ. ՏՕՂԸՄԱՃԱՆ

Կ. ՊՈՒԼՍ, Պապը Ալի Գասէսի բիւ. 49

Հայկ Կոչկարեան Գրատուն

Կ. Պոլիս, Պապը Ալի, ձեղալ օղլու Խօզուշաւ, բիւ. 9

Հրատարակչական ու գրավաճառական հրապարակին վրայ ծանօթ Պ. Հայկ Կոչկարեան այս անգամ հիմնեց նոր գրատուն մը, միակ բնարան ունենալով՝

ՏՇՂԱՊՍԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՍԸՍԳՈՒԹԻՒՆ ԱԺԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ամէն անձը, որ գործ ունեցած են այս գրատուն հետ ըլլան Պոլիս Թէ Գաւառը, միշտ գոյ մնացած են՝ տեսնելով որ Կոչկարեան գրատունը հաւատարիմ կը մնայ իր սկզբունքներուն եւ ամէն կերպով կը գոյացնէ զիրենք:

Կոչկարեան Դրատունը ունի Տօխ ու այլազան մօտեր մը ամէն կարգի հրատարակութիւններու յարմար զեղչերով: Սոյն գրատունը ունի նաեւ հրատարակչականի Ֆիւդ մը ուրիշ կրնան որոշ պայմաններով օգտուիլ լաւագոյն հրատարակութիւն ունեցողները:

Կոչկարեան գրատունը միակ կեդրոնատեղին է հետեւեալ նոր ու օգտաշատ հրատարակութիւններուն —

	Դրչ.	Փրչ.
Արեւելեան Հարցը (Էտուառ Տոխ)	20	
Մտերիմ Զրոյցներ ամուսնական առողջապահութիւն	14	
Հարազատ Որդի (վէպ) եր. Սրմաքէշիանեան)	5	
Հայկական հարցին վերջին փուլերը (Լիւդովիկ Քոթմանեան)	4	20
Դեներական ախտեր (պատկերազարդ)	4	
Ամուսնական խնդիր (Յ. Շահրիկեան)	1	20
Ուր խեցիներ ժողովցի (Յ. Տէր-Յակոբեան)	5	
Հայ Պանդուխտին (Դ. Մ. վրդ. Ասլանեան)	1	20
Դրիգոր Օտեան կենագր. (Մ. Կազմարարեան)	14	
Բերայի Հովարտաները (Լեւոն Շամբրեան)	4	
Խենթը (Բաբիբի)	13	
Զաւաճեալին (Բաբիբի)	3	
Ժիրայր (Դ. Մ. վրդ. Ասլանեան)	3	
«Կիկօ»ի Տարեցոյց (910—912—913—914)	2-5-4-5	
Հայաստանի մէջէն պատկերազարդ. (Զոր. Հոփմաշեան)	15	
Յառաջիկային գրատունը պիտի ունենայ բնարձակ ու Տօխ գրացանկ մը: Խառանքէն եւ արտասահմանէն դիմողներու համար իր միակ հասցէն է.		

Կեդրոնական համակարգուն 92 բիւ փոստարկը

Դաւառական վարժարաններու, գրադարաններու եւ գաւառի գրավաճառներու մասնաւոր զեղչեր:

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

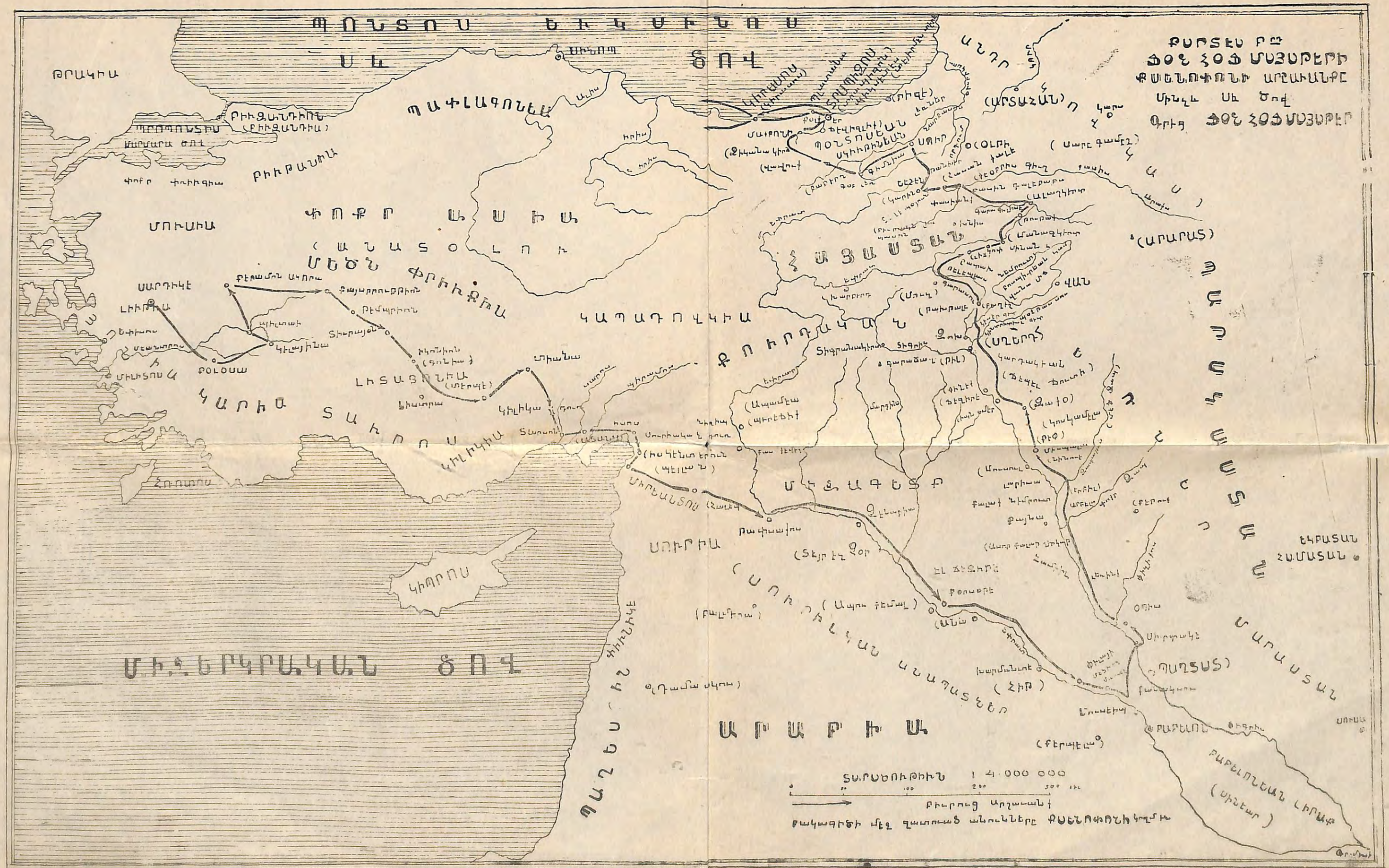
THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

ՍՈՒՐԵ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY

1500

ՍՈՒՐԻ ՆԵՐՍԷՍ ՇԻՆՈՐՀԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALL
LIBRARY

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0394036

21753

